

«AZƏRBAYCAN HAVA YOLLARI»
QAPALI SƏHMDAR CƏMIYYƏTI
MİLLİ AVIASİYA AKADEMİYASI

ISSN 1811-7341

ELMİ MƏCMUƏLƏR

AVIASİYA ELEKTRONİKASI

AERONAVİQASIYA VƏ RABİTƏ

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

İQTİSADİYYAT, MENECMENT VƏ HÜQUQ

HAVA NƏQLİYYATINDA TƏHLÜKƏSİZLİK
PROBLEMLƏRİ

KOMPÜTER TEXNİKASI, İNFORMASIYA
ŞƏBƏKƏLƏRİ

CİLD 19 № 2

Apri-İyun
2017
Bakı

www.naa.edu.az

Redaksiya heyəti

Baş redaktor, AMEA-nın akademiki A.M. Paşayev,
baş redaktorun müavini, AMEA-nın müxbir üzvü A.R. Həsənov

Redaksiya heyətinin üzvləri

AMEA-nın akademiki B.H. Tağıyev, AMEA-nın müxbir üzvü F.C. Məmmədova, AMEA-nın müxbir üzvü A.Z. Məlikov, AMEA-nın müxbir üzvü İ.M. İsmayılov, AMEA-nın müxbir üzvü A.M. Məmmədov, prof. A.Z. Bədəlov, prof. M.X. İlyasov, prof. S.H. Pürhani, prof. C.H. Ağalarov, prof. N.A. Həsənzadə, prof. İ.O. Quliyev, prof. M.Ə. Babayev, prof. M.P. Mustafayev, prof. Ə.T. Həzərhanov, prof. R.N. Nəbiyev, prof. T.İ. Nizamov, prof. Ə.S. Səmədov, prof. R.Ə. Sadiqov, k.ü.f.d, dos. S.X. Məmmədova

Texniki redaktor: f.-r.e.n. dos.A.M. Ramazanadə;

korrektorlar: O.V. Əliyeva, L.S. Ələsgərova, Ə.H. Kərimov; tərtibatçı: T.A. Quliyeva

«ELMI MƏCMUƏLƏR» jurnalının bölmələri

Jurnalda çap olunmaq üçün aşağıdakı mövzular üzrə elmi, orijinal elmi-populyar və xülasə şəklində yazılmış məqalələr qəbul edilir: 1) Aviasiya texnikası. 2) Yerüstü komplekslər, start avadanlıqları, uçan aparatların və onların sistemlərinin istismarı. 3) Aviasiya elektronikasi. 4) Aeronaviqasiya və rabitə, aeronaviqasiya avadanlıqları və kompleksləri. 5) Aerodromların və aeroportların yerüstü avadanlıqlarla təchiz olunması. 6) Havada hərəkətin idarə olunması. 7) Meteorologiya. 8) Ətraf mühitin qorunması. 9) Təhsil metodologiyası və təlim. 10) İqtisadiyyat, menecment və hüquq. 11) Hava nəqliyyatında təhlükəsizlik problemləri. 12) Kompüter texnikası, informasiya şəbəkələri. 13) İctimai elmlər. 14) Reklam xarakterli materiallar. Jurnalın səhifələrində reklamların yerləşdirilməsi pullu ödənişlə həyata keçirilir.

«ELMI MƏCMUƏLƏR» jurnalına məqalələrin təqdim olunma qaydaları

Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul olunur. Hər bir məqaləyə onun yazıldığı dildə annotasiya verilməlidir. Çapa təqdim olunan məqalələr A4 formatda, 12 ölçülü şriftlə, ağ kağızda iki intervaldan bir çap olunmalıdır. Boşluqlar: vərəqin sol kənarından 3 sm., sağdan 2 sm., yuxarıdan 2 sm., aşağıdan 2 sm. olmalıdır. Məqalənin həcmi: orijinal və ümumiləşdirilmiş məqalələr üçün 10 səhifə və qısa məlumatlar, şəkillər, cədvəllər və ədəbiyyat daxil olmaqla 4 səhifədən artıq olmamalıdır. Məqalələr 2 nüsxədə və WIN. WORD formatda yığılmış elektron variantda təqdim olunmalıdır. Əlyazmalar müəlliflərə qaytarılmır. Digər təşkilatlardan olan müəlliflərin məqalələri onların işlədiyi təşkilatın məktubu ilə birlikdə təqdim olunmalıdır. Məqalələrə rəy verilir. Məqalə çap olunmağa Redaksiya heyətinin qərarı ilə tövsiyə olunur.

1. Hər bir məqalə müəlliflərinin soyadları, təşkilatın adı və məqalənin yazıldığı dildə bir intervaldan bir çap olunmalı, 5 sətirdən çox olmayan qısa annotasiya ilə başlanmalıdır.

2. Ədəbiyyata istinad:

- ədəbiyyata istinad məqalədə rast gəlinəni ardıcılıqla işlənməlidir.

Sitat gətirmə qaydası:

- dövrü jurnallardakı məqalələr: müəlliflərin soyadları, dövrü jurnalın adı, çap olunma ili, cild, səhifə nömrəsi;

- kitablar və tezislər: müəlliflərin soyadları, kitabın adı, çap olunduğu il və yer, səhifə nömrəsi.

3. Annotasiya.

Annotasiya iki başqa dildə ayrıca bir vərəqdə hər intervaldan bir 10 sətirdən çox olmayan həcmdə yazılmalıdır.

4. Rəsmlər və şəkillər.

Rəsmlər və şəkillər yazıları və izahatları ilə ayrıca təqdim olunmalıdır. Ölçülər: 6X6 sm²-dan az və 12x16 sm²-dan çox olmayaraq. Qrafiklərin koordinat oxları minimum rəqəm tərkibli olmalıdır. Koordinat oxlarının adları çox aydın yazılmalıdır. Qrafiklərdəki hər bir xətt nömrələnmiş və izahlı şəkildə olan yazılarla verilməlidir.

5. Cədvəllər.

Cədvəllər ayrıca vərəqdə çap olunmalıdır. Onlar nömrələnəli və başlıqla verilməlidir.

Bu şərtləri ödəməyən məqalələrə baxılmayacaq.

Jurnal Milli Aviasiya Akademiyasının «Mülki Aviasiya» nəşriyyatında çapa hazırlanıb.

«Elmi Məcmuələr» jurnalı 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir.

Qeydiyyat nömrəsi 492 və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil olunmuşdur. Tirajı 50 nüsxə.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ-1045, Bakı ş. Mərdəkan pr. 30
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-27-54, və ya 497-26-00, əlavə 21-85
E-mail: Ramazanade@rambler.ru
kulieva_tatvana@mail.ru

AVIASIYA ELEKTRONİKASI

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ОСАЖДЕНИЯ ЧАСТИЦ В
ВЫСОКОГРАДИЕНТНОМ МАГНИТНОМ ПОЛЕ

Р.М. Аббасов

Национальная Академия Aviации

Анализ существующих теорий осаждения частиц в высокоградиентном магнитном поле и возможностей их применения в реальных магнитных фильтрах показывает, что ныне отсутствует законченная теория магнитного осаждения пара- и ферромагнитных частиц в высокоградиентном магнитном поле в силу принципиальных ограничений, которые возникают при попытке реализации способа для технологических сред с широкими спектрами свойств. Поэтому необходимо совершенствование известных и создание новых, более простых и общих способов расчета динамических характеристик процессов осаждения пара- и ферромагнитных частиц в высокоградиентном магнитном поле.

Ключевые слова: Осаждение, высокоградиентность, магнитовосприимчивость частиц, реологические свойства, стоксова сила, ферромагнитный.

В составе технологических жидкостей, а также сточных вод всегда содержатся макроколичество различных примесей микронных и субмикронных размеров, зачастую железосодержащих, обусловленные коррозией и износом элементов оборудования.

Присутствие их в составе жидких продуктов существенно ухудшает условие протекания технологических процессов, снижает надежность и долговечность работы оборудования.

Трудности движения по этому пути связаны с невозможностью учета влияния широкого спектра свойств очищаемых технологических вод на базе существующих моделей расчета, поэтому исследования процессов осаждения магнитовосприимчивых частиц в высокоградиентном магнитном поле с учетом реологических свойств несущей среды, присущих широкому классу технологических жидкостей весьма актуальны.

Анализ существующих теорий осаждения частиц в градиентном магнитном поле и возможностей их применения в реальных магнитных фильтрах показывает, что ныне отсутствует законченная теория магнитного осаждения пара- и ферромагнитных частиц в высокоградиентном магнитном поле в силу принципиальных ограничений, которые возникают при попытке реализации способа для технологических сред с широкими спектрами свойств. Поэтому необходимо совершенствование известных и создание новых, более простых и общих способов расчета динамических характеристик процессов осаждения пара- и ферромагнитных частиц в высокоградиентном магнитном поле. Оценка сил, действующих на частицу в неоднородном магнитном поле, свидетельствует о том, что магнитное осаждение частиц осуществляется в результате конкуренции в основном магнитной FM и стоксовой Fc сил. Если жидкость, несущая твердые частицы, проявляет неньютоновские свойства, то связь между тензорами напряжений и скоростей деформации нелинейная, и поэтому для описания движения жидкости неприменимы уравнения Навье - Стокса.

Анализ реологических характеристик исследуемых технологических сред показывает, что неньютоновские свойства слабо зависят от скорости сдвига и для широкого класса таких сред применимо допущение, что показатель неньютоновости и мало отличается от единицы: $|n - 1| \ll 1$.

Это обстоятельство определило выбор реологической модели на основании степенной модели Освальда - Вейля, на которой изучался процесс осаждения магнитных частиц. В ка-

честве рабочей жидкости были выбраны водные растворы карбоксиметилцеллюлозы различной концентрации, искусственно обогащенной ферромагнитным порошком микронного размера. Такой выбор суспензии диктуется подбором модели жидкости, описывающей широкий диапазон неньютоновских свойств сред и сохраняющей высокую текучесть. Этими свойствами обладают технологические среды, в частности пластовые и сточные воды в нефтедобывающей промышленности, содержащие примеси органического и неорганического происхождения. Реологические характеристики рабочих жидкостей определены в ротационном вискозиметре по известной методике.

Исследуемые в экспериментах жидкости позволили охватить практически диапазон изменения показателя $0,8 < n < 1$. На рис. 1 построены совмещенные эпюры абсолютных значений магнитных и гидромеханических сил по ширине порового канала между двумя точками контакта ферромагнитных тел. Точки пересечения этих эпюр соответствуют радиусам зоны магнитного захвата. В окрестности радиуса зоны захвата магнитная сила в несколько раз превышает силы сопротивлений. Такое соотношение сил обеспечивает захват и осаждение частиц в околосредной зоне высокоградиентной среды. Как видно из рис. 1, по мере проявления неньютоновских свойств у взвешенной среды радиус захвата частиц уменьшается.

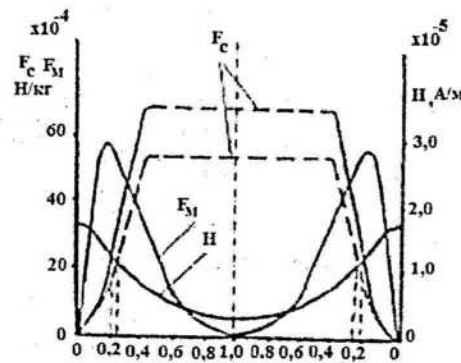

Рис. 1. Эпюры сил, действующих в поровом канале высокоградиентной среды при $H_0 = 150$ кА/м, $\mu = 10,6$: при $n = 1$, $\kappa = 0,001$ Гц/м²; при $n = 0,952$, $\kappa = 0,004$ Гц/м² (κ - коэффициент консистенции)

Экспериментальные исследования показали, что процесс осаждения магнитных частиц в высокоградиентном магнитном поле существенно зависит от гидродинамических особенностей обтекания вязкой неньютоновской жидкостью намагниченных ферромагнитных тел (стержня, шара) и от профиля течения в порах из контактирующих ферромагнитных тел. Профиль распределения скоростей при обтекании уединенного цилиндрического стержня круглого сечения аксиальным потоком неньютоновской жидкости определяется на основании ее течения в элементарной ячейке:

$$v_z = v_0 f(n, \delta_1) \left[\frac{3n-1}{\delta_1^2} \text{Ln} r_\alpha - r_\alpha^{1-\frac{1}{n}} + 1 \right]; f(n, \delta_1) = \left[\frac{3n-1}{\delta_1^2} \text{Ln} \frac{1}{\delta_1} - \delta_1^{\frac{1}{n}-3} + 1 \right], \delta_1 = \frac{\alpha}{R}$$

где α - радиус стержня; R - то же ячейки; v_0 - скорость течения жидкости.

Профиль распределения скоростей при обтекании множества параллельно расположенных стержней круглого сечения аксиальным потоком вязкой неньютоновской жидкости определяется ячейкой моделью Хаппея - Кувабары:

$$v_z = v_0 f(n, \gamma) \left[\frac{3n-1}{2\gamma} \text{Ln} r_\alpha - r_\alpha^{1-\frac{1}{n}} + 1 \right]; f(n, \gamma) = \left[\frac{3n-1}{2\gamma} \text{Ln} \frac{1}{\gamma} - \gamma^{\frac{1-3n}{2n}} + 1 \right]^{-1}, r_\alpha = \frac{r}{\alpha},$$

где γ - плотность упаковки стержней.

Профиль же распределения скоростей при обтекании уединенного шара потоком степенной жидкости определяется формулой З.П. Шульмана. Определение профиля распределения скоростей при течении как неньютоновских жидкостей в порах из контактирующих шаров или стержней сопряжено со значительными математическими трудностями. Для случая течения в порах вязких неньютоновских жидкостей данная задача может быть решена с помощью приближенной методики А.В. Сандуляка с учетом характерной особенности магнитного осаждения. Пользуясь этой методикой, находим, что в порах из контактирующих шаров

$$v_z = v_\phi f_1(n) \left[1 - \frac{\alpha}{r} \right],$$

а в порах из контактирующих стержней круглого сечения

$$v_z = v_\phi f_5(n) \left[\frac{r}{\alpha} - 1 \right],$$

где $f_1(n)$, $f_5(n)$ - функции от показателя неньютоновости n , причем $f_1(1) = 31$, $f_5(1) = 14,625$; v_ϕ - скорость фильтрования жидкости. Были исследованы также возможности использования в качестве базовой внешней системы намагничивания многополюсной магнитной системы.

Результаты сравнительного анализа действия параметра, характеризующего силовой фактор на частицу в поле многополюсной системы намагничивания, свидетельствуют о том, что наиболее эффективными являются четырехполюсные системы.

Расчеты показывают, что процесс осаждения пара- и ферромагнитных частиц в высокоградиентном магнитном поле существенно зависит от реологических свойств несущей среды. Неучет неньютоновских свойств, даже если они незначительны, при расчете по существующим методикам приводит к завышению результатов расчета в 1,5-2 раза и более. Дифференциальные уравнения, описывающие траектории движения частицы в высокоградиентном магнитном поле одиночного ферромагнитного цилиндрического стержня круглого сечения при аксиальном обтекании ламинарным потоком вязкой неньютоновской жидкости, решаются численно с помощью ЭВМ.

Однако при учете особенностей технологических и промышленных жидкостей задачу можно решить аналитически, полученные формулы удобны для практических расчетов. При допущении, что $|n - 1| \ll 1$ и $\text{Re} < 1$, уравнение для полного осаждения частицы из ламинарного потока вязких неньютоновских жидкостей без учета профиля несущей среды определяется по выражению

$$Z' = \frac{r_\alpha^4}{2 \sin^2 2\theta} X_n [\cos 2\theta - \cos 2\theta_0] \text{ при } r_\alpha = \frac{r_0}{\alpha},$$

где $X_n = X(n)$, причем $X(1) = 1$; r_0 , θ_0 - начальные координаты частицы в высокоградиентном магнитном поле; $Z' = (v_m/v_0)(L/\alpha)$; L - длина стержня; v_0 - скорость движения частицы; v_m - так называемая магнитная скорость, зависящая от магнитных, реологических и геометрических параметров системы. На процесс осаждения существенно влияет также и профиль распределения скоростей потока неньютоновских жидкостей. При указанных выше допуще-

ниях дифференциальное уравнение, описывающее траектории движения частицы в высокоградиентном магнитном поле намагниченного ферромагнитного стержня, также решается аналитически. Сравнительный график типичных траекторий осаждения частиц в поле намагниченного стержня из потока ламинарного аксиального потока неньютоновских жидкостей с учетом и без учета профиля несущей среды показан на рис. 2. Уравнение траекторий частиц в высокоградиентном магнитном поле намагниченного ферромагнитного стержня круглого сечения с учетом профиля распределения скоростей описывается выражением

$$Z' = X_n f(n, \delta_1) \frac{r_{\alpha_0}}{\sin^2 2\theta} \left\{ \frac{3n-1}{2\gamma} L n \frac{\operatorname{tg} \theta_0}{\operatorname{tg} \theta} + (\cos 2\theta - \cos 2\theta_0) \left[\frac{3n-1}{2\gamma} L n \frac{r^2 \alpha_0}{\sin 2\theta_0} + 1 - \frac{3n-1}{2\gamma} \right] + \frac{3n-1}{2\gamma} \right. \\ \left. [\cos 2\theta L n \sin 2\theta - \cos 2\theta_0 L n \sin 2\theta_0] + \left(\frac{r^2 \alpha_0}{\sin 2\theta_0} \right)^{\frac{3n-1}{2n}} \sin^{\frac{n-1}{2n}} 2\theta \left[\frac{\theta - \theta_0}{180^\circ} \pi - 0.25(\sin 4\theta - \cos 2\theta) \right] \right\}$$

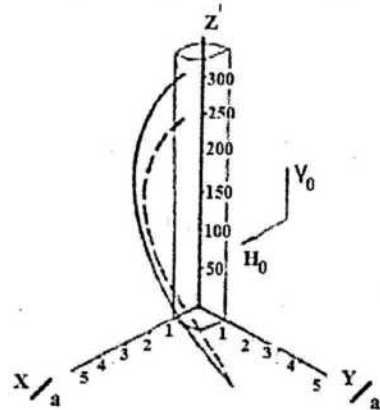

Рис. 2. Характерные траектории осаждения частиц на намагниченном ферромагнитном стержне круглого сечения: без учета профиля сечения несущей среды; с учетом профиля течения несущей среды

Таким образом, разработанная модель осаждения частиц позволяет учесть реологическую особенность несущей среды. Полученные теоретические результаты с достаточной степенью точности совпадают с экспериментальными данными.

Принципиальным отличием разработанных и запатентованных устройств для осаждения ферромагнитных частиц из потока текучих сред являются повышение эффективности осаждения как магнитных, так и немагнитных частиц, а также значительное улучшение конструкций аппаратов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сандуляк А.В. Магнитно-фильтрационная очистка жидкостей и газов. - М.: Химия, 1988. - 136 с.
2. Кулиев Х.М., Аббасов Т.А., Раджабов З.А. Математическое моделирование нестационарного процесса магнитно-фильтрационной очистки жидкостей // Изв. вузов. Нефть и газ. - 1995. - № 1. - С. 96-99.
3. Пат. 2014149 Российской Федерации. Электромагнитный фильтр для очистки вязких жидкостей / Х. М. Кулиев // Бюл. изобр. - 1994. - №11.
4. Воронов Ю.В. Водоотведение и очистка сточных вод: учебник. - изд.4-е, доп. и перераб. - М.: Изд-во Ассоциации строительных вузов, 2006. - 702 с.
5. Очистка сточных вод от взвешенных веществ и неорганических примесей. - М.: НИЦ "Глобус", 2007. - Т.1. - 81 с.
6. Гарин В.М., Клёнова И.А., Колесников В.И. Экология для технических вузов Серия "Высшее образование". Под ред.В.М. Гарина. Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. - стр.145-175.

YÜKSƏK QRADİYENTLİ MAQNİT SAHƏSİNDƏ HİSSƏCİKLƏRİN ÇÖKMƏSİ PROSESİNİN TƏDQIQATI

R.M. Abbasov

Yüksək qradientli maqnit sahəsində hissəciklərin mövcud çökmə nəzəriyyələrinin və onların real maqnit sücğəclərində tətbiqi imkanlarının təhlilindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, hazırda xüsusiyyətləri geniş spektrli texnoloji mühitlər üçün üsulların həyata keçirilməsinə cəhd göstərilməsi zamanı yaranan prinsiplə məhdudlılıqlar səbəbindən yüksək qradientli maqnit sahəsində paramaqnit və ferromaqnit hissəciklərin maqnit çökməsinin bitmiş nəzəriyyəsi mövcud deyil. Ona görə də yüksək qradientli maqnit sahəsində paramaqnit və ferromaqnit hissəciklərin çökmə proseslərinin dinamik xarakteristikalarının hesablanması yeni, daha sadə və ümumi üsulların yaradılması, mövcud üsulların işə mükəmməlləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: çökdürmə, yüksəkqradientli, maqnitəssas hissəciklər, reoloji xüsusiyyətlər, stoksov gücü, ferromaqnit.

INVESTIGATION OF THE PROCESS OF DEPOSITION OF PARTICLES IN A HIGH-GRADIATED MAGNETIC FIELD

R.M. Abbasov

In analysis of the existing theories of particle deposition in a high-gradient magnetic field and the possibilities of using them in real magnetic filters shows that nowadays there is no complete theory of magnetic deposition of para- and ferromagnetic particles in a high-gradient magnetic field due to the fundamental limitations that arise when trying to implement the method for technological media Wide range of properties. Therefore, it is necessary to improve the known and create new, simpler and more general methods for calculating the dynamic characteristics of the process of deposition of para- and ferromagnetic particles in a high-gradient magnetic field.

Keywords: Besieging a high-gradient, particles, properties, force, ferromagnetic.

Готовятся к изданию следующие книги:

1. Həsənzadə N.Ə., Pənahova G.Ə., Zeynalova A.N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni üzrə oxu mətnləri. (Bakalavr pilləsində təhsil alan bütün ixtisas qruplarının tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2017, 291 səh.

QABIQ KONSTRUKSIYALARIN TƏDQIQINƏ DAİR APARILMIŞ ELMİ İŞLƏRİN QISA ANALİZİ

M.X. İlyasov, M.Q. İsgəndərov, Z.N. Abdullayev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə qabıqlar nəzəriyyəsinin inkişaf tarixi və inkişaf mərhələləri verilmişdir. Fərziyyələri Kirxhof-Lyav hipotezləri əsasında qurulmuş bu nəzəriyyədə momentli və momentsiz qabıq nəzəriyyələrinin tətbiq xüsusiyyətlərinə baxılır. Məqalədə müxtəlif növ qabıqların, həmçinin mənfəi Qauss ayrılıklı qabıqların tədqiqatı sahəsində görülən işlərin analizi aparılmışdır. Aparılmış analizlərin əsas məqsədi baxılan elementlərdə qüvvələrin təsiri nəticəsində qabıqların dayanıqlığının pozulması ilə nəticələnən böhran (kritik) yükünün tapılması problemləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: örtük nəzəriyyəsi, hipotez Kirhgova-Love, kritik güc.

Məlum olduğu kimi, qabıqlar nəzəriyyəsi üzrə ilk elmi-tədqiqat işləri Almaniyada və İngiltərədə XVIII əsrin sonlarında aparılmağa başlanmışdır [12]. Qabıqlar xalq təsərrüfatında geniş istifadə olunduqdan sonra bu elmi sahə «Qabıqlar nəzəriyyəsi» adı altında inkişaf etdirilməyə başladı. XIX əsrin 30-cu illərində «qabıqlar» müxtəlif mühəndis qurğularında və texnikada geniş istifadə olunmuş və keçmiş SSRİ-nin tədqiqatçıları bu sahəyə ciddi töhfələr vermişdir. Qabıqlar nəzəriyyəsinə aid çox sayda fundamental elmi-tədqiqat işləri nəşr olunmuş və müxtəlif tipik məsələlərin həlləri araşdırılmışdır. Qabıqlar, istifadə olunan materiallara, formalara və digər əlamətlərə görə təsnifatlandırılır. Lakin tədqiqatların əsas aparılma istiqaməti müxtəlif həndəsi formalı qabıqlar üzrə araşdırmalara həsr edilir. Formalarına görə qabıqlara oxasimmetrik və ixtiyari həndəsi quruluşda baxılır. Oxasimmetrik qabıq formalarına silindrik, konik, torşəkilli, müsbət Qaus ayrılıklı və s. qabıqlar aid edilir və tədqiq edilir.

Qabıqlar nəzəriyyəsi, müstəvi nəzəriyyəsində olduğu kimi, Kirxhof-Lyav hipotezləri əsasında qurulur. Bu hipotezlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Qabığın orta səthinə perpendikulyar olan düz xətt parçası, deformasiyadan sonra da həmin səthə perpendikulyar yerləşir;
2. Qabığın orta səthinin perpendikulyarı deformasiyadan sonra öz uzunluğunu dəyişmir;
3. Qabığın orta səthinə paralel yerləşən sahələrdə yaranan normal gərginlik digər sahələrdə yaranan normal gərginliklərlə müqayisədə nəzərə alınmayacaq dərəcədə kiçikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatlarda qabıqların fiziki parametrlərinin müxtəlif hesablanma metodlarına baxılır və onlara qabıqların dayanıqlığı, möhkəmliyə, sərtliyə, uzunömürlüyə hesablama metodları daxildir.

Bu sahədə geniş tədqiqatlar aparmış L.İ.Balabux, N.A.Alfutov, V.İ.Usyukin tərəfindən qabığın tərif, onun orta səthinin izahı, qabığın tarazlıq tənliklərinin çıxarışı verilir. Onların elmi-tədqiqat işlərində qabıqlar nəzəriyyəsinin həndəsi tənlikləri alınmış, ümumi qabıq nəzəriyyəsinin fiziki tənlikləri göstərilmişdir [3]. Qeyd etmək lazımdır ki, qabıqların həndəsi tənliklərinin çıxarışları digər tədqiqatçı Reyssner tərəfindən də yerinə yetirilmişdir [4].

Digər tədqiqatçı N.V.Kolkunov tərəfindən kompozit materiallardan hazırlanmış qabıqlar nəzəriyyəsinin əsasları açıqlanmış, oxasimmetrik qeyri-xətti məsələlərin həlli araşdırılmış, elastik qabıqlar nəzəriyyəsinin əsas tənlikləri-tarazlıq tənlikləri verilmiş və səthin birinci və ikinci kvadratik formaları izah edilir [5,7]. Baxılan işlərdə, səth nəzəriyyəsindən istifadə edilərək, Lamé parametrləri A_1 , A_2 , əsas ayrılıqlar k_1 və k_2 , fırlanma oxu ilə perpendikulyarlar arasında qalan

bucağın sinusu və kosinusu, $\Psi = \frac{1}{A_1 A_2} \frac{\delta A_2}{\delta \alpha_1}$ əmsali baxılmışdır. Göstərilən parametrlər fırlanma

qabıqlarının hesablanması zamanı istifadə olunan əsas həndəsi parametrlərdirlər və müəlliflər onları aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdilər:

$$A_1 = \sqrt{(r')^2 + (t')^2}; A_2 = r; k_1 = \frac{r''t' - r't''}{A_1^3}; k_2 = -\frac{t'}{A_1 A_2}; \sin \theta = -\frac{t'}{A_1}; \cos \theta = \frac{2}{A_1}; \Psi = \frac{2}{A_1 A_2}$$

Başqa elmi-tədqiqat əsərlərində N.A.Alfutov, P.A. Zinovyev, B.Q. Popov tərəfindən qabıqların deformasiyası ilə yerdəyişmə arasındakı əlaqə yaradılmışdır [1].

Məlum olduğu kimi, ilk mühəndis konstruksiyalarında izotrop materiallardan istifadə olunurdu. Ancaq son onilliklərdə anizotrop quruluşa malik olunan kompozit materiallardan geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu səbəbdən belə materiallardan hazırlanmış qabıqların hesablanması üzrə müxtəlif elmi-tədqiqat işləri aparılır [1,6].

Həndəsi formasından asılı olmayaraq, texniki konstruksiyalarda istifadə olunan qabıqlara müxtəlif qüvvə və momentlər təsir edir, nəticədə qabığın mühim xassələrindən olan dayanıqlıq və möhkəmlik xassələri dəyişir. Göstərilən vacib xassələrin hesablanması məqsədilə baxılan metodlarda «Qabığın deformasiya enerjisi» parametridən geniş istifadə olunur [8]. Ancaq qabıqların dayanıqlıq məsələlərinin həlli istiqamətində əsaslı elmi-tədqiqat işləri XX əsrin əvvəllərində başlanmış və indiyə qədər davam etdirilir.

Hal-hazırda müasir və qabaqcıl texnikanın ən əhəmiyyətli nümunələrindən olan raket texnikasının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Burada xüsusi diqqət ayrılan inkişaf istiqamətlərindən biri maye yanacaq raket çənlərinin layihələndirilməsidir. Geniş istifadə olunan raket maye yanacaq çənlərinin konstruksiyası nazikdivarlı qabıqdır və belə konstruksiyalarda böyük deformasiya yol-verilməzdir. Raket maye yanacaq çənləri adətən «daşıyıcı» sxemdə qurulur, yəni onlar həm raket-daşıyıcısının korpusu, həm də yanacaq çəni funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə raket «daşıyıcı» yanacaq çənlərinin konstruksiyasının əsasını təşkil edən qabıqların dayanıqlığına araşdırılması məsələsi hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Xarici təzyiq altında olan qabıqların dayanıqlıq məsələsinə təcrübə yolu ilə ilk dəfə 1858-ci ildə W. Fairbairn tərəfindən baxılmışdır. 1908-ci ildə W.E. Lily və A. Mallock oxboyu sıxılmaya məruz qalan qabığın dayanıqlıq məsələsinə araşdırmışdılar. Ancaq bu sahədə ilk nəzəri işlər 1859-cu ildə F.W.Grashot, 1859-cu ildə Bresse M., 1889-cu ildə Bryan G.H. tərəfindən yerinə yetirilmişdir [14,15,18,19,21,23].

Qabıqların dayanıqlığı üzrə ilk fundamental elmi-tədqiqat işləri R.Lorens, S.P.Timoşenko, R. Southwell tərəfindən aparılmışdır [10,22,29]. R. Southwell tərəfindən alınan nəticə Eyler statik kriteriyasına əsaslanır [17]. Bu kriteriyaya uyğun olaraq, qabıq sistemin kritik yükü elə bir yükdür ki, həmin yük altında sistem başlanğıc forması ilə yanaşı, ona sonsuz yaxın olan digər bir formaya malik olur, yəni o, əvvəlki dayanıqlılıqla yanaşı, ona hədsiz dərəcədə yaxın olan digər bir dayanıqlıq halına da malik olur. Riyazi baxımdan bu metodda sistemin kritik vəziyyətinin təyin olunması məsələsi məxsusi ədədlərin və onlara uyğun gələn differensial tənliklərin məxsusi vektorlarının tapılması məsələsinə gətirilir. Məxsusi ədədlər kritik yükü, məxsusi vektorlar isə dayanıqlığın itirilmə formasını müəyyənləşdirir. Adətən birinci məxsusi ədəd və ona uyğun gələn məxsusi vektor dayanıqlıq haqqında fikir deməyə imkan verir.

İlk elmi-tədqiqat işlərində ideallaşdırılmış hesablama sxemlərindən istifadə olunmuş, qabıq həndəsi baxımdan ideal elastik cisim kimi qəbul edilmişdi. Burada hesab edilirdi ki, dayanıqlığı itirənə qədər qabıq radial istiqamətdə sərbəst deformasiya edilə bilər. Ancaq bu işlərdə alınan kritik yükün yuxarı həddi ilə eksperimentin nəticələri üst-üstə düşmürdü. Eksperimentdə alınan kritik yüklər klassik yükə kifayət qədər kiçik olurdu. Elə bu səbəbdən qabıqlar nəzəriyyəsinin bütün inkişafı göstərilən fərqi səbəbinin tapılmasına yönəlmiş və baxılan nəzəriyyənin inkişafı müxtəlif istiqamətlərdə getmişdi.

Qabıqların dayanıqlığı sahəsində 1934-cü ildə L.H. Donnel tərəfindən həndəsi nisbətlərdə qeyri-xətti tənliklərin üzvlərinin nəzərə alınması vacibliyi göstərilmişdir [16]. Qeyri-xətti həndəsi nəzəriyyənin əsasları 1938-ci ildə K.Marguerre Tərəfindən inkişaf etdirilmişdi [24]. Ancaq sonradan Marguerre von Karman tənlikləri əsasında müəyyən edilmişdir ki, kritik nöqtədən sonra deformasiya artdıqca yük azalır. Belə bir nəticə gözlənilməz idi, çünki çubuq və müstəvi nəzəriyyəsindən məlum idi ki, deformasiya artdıqca yük də artır [15].

Qabığın tarazlığının ilkin həyəcanlanmamış formasını dəyişdikdən sonra yükün kəskin azalması, qabığın əyilmiş formasının digər bir dayanıqlı halının olması haqqında məlumat verir, ancaq bu dayanıqlıq halı istənilən digər bir həyəcanlanmaya həssasdır. Başqa cür ifadə etsək, çox kiçik bir təsadüfi qüvvə qabığın dağılmasına səbəb olacaq. Bu həyəcanlanma ilkin sapma, sərhəd şərtlərinə əməl olunmaması, ətraf mühitin dinamik effekti və s. ola bilər. Bu cür həyəcanlanmalar olduqda

10. Васильев В.В. Механика конструкций из композиционных материалов, М.: Машиностроение, 1988. -264 с.-ISBN 5-217-00038-4
11. Aron H. Das Gleichgewicht und die Bewegung einer unendlich dünnen beliebig gekrümmten elastischen Schale. Journal für die reine und angewandte Mathematic 78 (1874): 136-174.
12. Almroth B.O., Post – buckling behaviour of axially compressed circular cylinders. AIAA Journal, 1963, vol.1, № 3, pp. 630-633.
13. Bresse M., Cours de mécanique appliquée. P.L. Paris, Mallet-Bachelier, Imperimeur-Libraire du Bureau des Longitudes, 1859.
14. Bryan G.H., On the stability of elastic system. Pros. Cambridge Philos. Soc., 1889, vol. pp. 199-210.
15. Ciarlet P.O., Paumier J.C., A justification of the Marguerre von Karman equations for shallow shells, Comptes Rendus de l'Académie des Sciences serie I-Mathématique, 1985, Vol.301, No.18, pp. 857-860.
16. Donnell L.H., Wan C.C. Effect of imperfections on buckling of thin cylinders and columns under axial compression. J. Appl.Mech., 1950, vol.17, No 1, 73-83. Discussion on the paper; J. Appl. Mech.1950, vol. 17 № 3, pp. 340-342.
17. Eulero L., Methodus inveniendi linearis curvas maximi minimive proprietate quadentis, sive solutione problematis isoperitrici latissimo sensu accepti. Additamentum I: De curvis elasticis. Lausannae et Genevae, Aid Marcum – Mirhaelum, Bousquet et Socios, 1744, ss. 245-310.
18. Fairbairn W. On the resistance of tubes to collapse. Philos. Trans. Roy. Soc. London, 1858, vol.148, pp. 389-414.
19. Grashot F.W. Fairbairns Versuche über den Widerstand von Röhren gegen Zusammenbrückung. VD1-Zeitschrift, 1859, Bd.3, № 8-9, ss. 324-243.
20. Hoff N.J., Soong, T.C. (1965). Buckling of circular cylindrical shells in axial compression, International Journal of Mechanical Sciences, № 7, 489-520.
21. Lily W.E. The design of struts. Engineering, 1908, vol.85,pp. 37-40.
22. Lorens R. Die nicht achsensymmetrische Knickung dünnwandiger Hohlzylinder Physical. Zeitschrift, 1911, Bd 12, № 7, ss. 241-260.
23. Mallock A. Note on the instability of the tubes subjected to end pressure and on the folds in a flexible material. Proc. Roy. Soc., 1908, vol 81, № A-549 pp. 388-393.
24. Marguerre K. Theorie der gekrümmten Platte grosser Formänderung. Jahrb. 1939 deutsch. Luftfahrtforschung. Bd. 1. Berlin, Adlershot Bücherei, 1939, ss. 413-426; Pros 5th Internat. Congr. Appl. Mech. Cambridge, Mass, 1938. New York, J. Willey and Son, 1939, pp. 93-101.
25. Madsen W.A., Hoff N.J. The snap-through and post-buckling equilibrium behaviour of circular cylindrical shells under axial load. Univ. Stanford. Dept. Aeronaut. Engng. Rept., 1965, № 227.
26. Ohira H. Local buckling theory of axially compressed cylinders. Proc. Lith Japan Nat. Congr. Appl. Mech., Osaka 1961. Tokio, 1962, pp. 37-40.
27. Thielemann W.F. On the post-buckling behaviour of thin cylindrical shells. NASA, Tech. Note, 1962, № D -1510, pp. 203-216.
28. Thielmann W.F., Esslinger M.E. On the post-buckling behaviour of thin-walled axially compressed circular cylinders of finite length Dtsch. Forschungsanstalt. Luft-und Raumfahrt, Inst. Für Flugzeugbau. Braunschweig, 1966.
29. Southwell R. On the collapse of tubes by external pressure. Parts I, II, III. Philos. Mag., Ser.6,1913, vol.25, № 149, pp. 687-697;vol.26, № 153, pp. 502-510; 1915, vol.29, № 169, pp. 67-76.

КРАТКИЙ АНАЛИЗ НАУЧНЫХ РАБОТ В ОБЛАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБОЛОЧНЫХ КОНСТРУКЦИЙ

М.Х. Ильясов, М.Г. Искендеров, З.Н. Абдуллаев

В статье даны история и этапы развития теории оболочек. В этой теории, построенной на основе гипотез Кирхгова-Лява, рассматривается применение моментной и безмоментной теории оболочек. В статье проводится анализ выполненных работ различных оболочек, в том числе и оболочек с отрицательной Гауссовой кривизной.

Основной целью проведенных анализов было выявление проблем определения критической силы под действием которой теряется устойчивость рассматриваемых элементов.

Ключевые слова: теория оболочек, гипотеза Кирхгова-Лява, критическая сила.

THE SCIENTIFIC WORK IN A SHORT ANALYSIS OF THE STUDY CARRIED OUT ON THE SHELL STRUCTURES

M.X. Ilyasov, M.G. Iskenderov, Z.N. Abdullaev

There was presented the history and stage of development of theory of shell in this thesis. Kirchhoff-Love hypotheses based on the assumptions of the theory and application of torque and torque characteristics of the bark of the theories being considered. In this thesis was researched analysis of researches related with different type of shells also negative lopsided Gauss shells. The main objective of the analysis, which resulted in a violation of the stability of shells as a result of the action of the elements considered by the crisis (critical) problems were investigated in the presence of the load.

Keywords: theory of shells, hypothesis of Kirxgov-Lava, critical force.

AERONAVİQASIYA VƏ RABİTƏ

TƏYYARƏNİN QƏRARLAŞMAYAN HƏRƏKƏTİNDƏ AERODİNAMİK
XARAKTERİSTİKALARIN HESABLANMASI
(Deltaşəkili qanadın misalında)

E.E. Ələkbərov

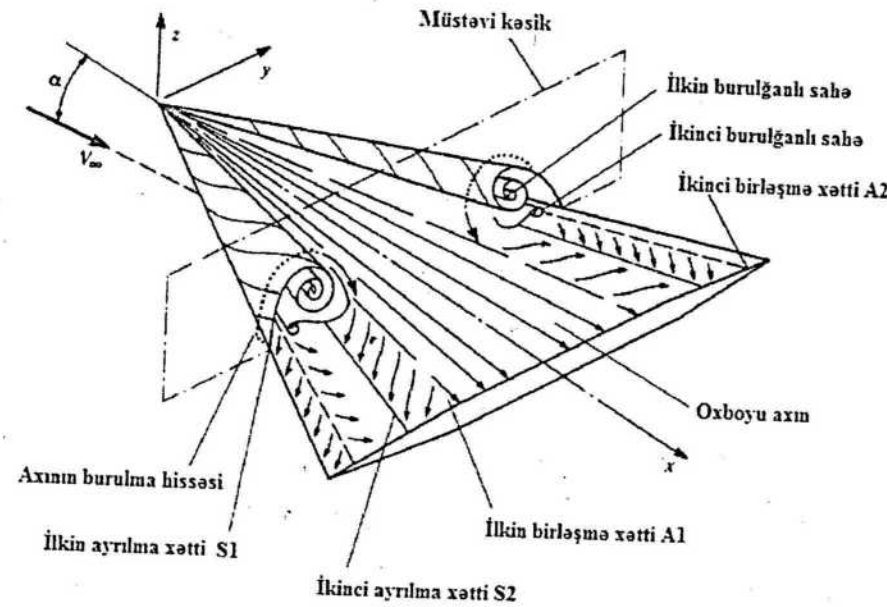
Milli Aviasiya Akademiyası

Bu məqalədə təqdim olunan araşdırmanın məqsədi yüksək manevr qabiliyyətinə malik deltaşəkili qanadlarla əlaqəli tarazlaşmayan xarici aerodinamikanın tədqiqatını yeni daha məqsəda uyğun hesablama metodu olan CFD (Axımlanan Mühitlərin Dinamikası) avadanlıqlarını istifadə edərək daha da genişləndirməkdir. Fundamental məqsəd deltaşəkili qanadların hazırlanmasında məhdudiyyətlər yaradan burulğanlı sahələrin əmələ gəlməsini simulyasiya etmək və daha yaxşı başa düşməkdir.

Bu problem sadə deltaşəkili qanaddan daha mürəkkəb konstruksiyalara sadə təyyarə konfigurasiyalarına baxılaraq tədqiq olunmuşdur. Yüksək hücum bucağında deltaşəkili qanadların axımlanma hesablamaları düzgün fikir yürütməyi çətinləşdirən bir çox sahələrə malikdir. CFD üçün ən yaxşı proqram təminatları və istifadə olunan texnologiyaları təkmilləşdirmək üçün hazırlıq kodları inkişaf etdirilmiş və sənədləşdirilmişdir. CFD simulyasiyaları istifadə olunduğu halda qopmaların, burulğanlı sahənin axını pozması xüsusiyyətlərinin yazılmış bir kodla tapıldığı müşahidə olunmuşdur.

Açar sözlər: səthi aerodinamika, hidrodinamika, mayeləşmə, burağanların dağılması

Deltaşəkili qanadlarda profilin ön hissəsində səsdən aşağı sürətli hava axınının ayrılması zamanı axımlanmanın xarakteristikası bir çox ədəbiyyatlarda və praktiki yoxlamalarda tədqiq olunmuşdur [1]. Aşağıdakı şəkildə müəyyən hücum bucağında kəskin kənarlı deltaşəkili qanadın axımlanması göstərilmişdir (şəkil 1).

Şəkil 1.

Belə qanadlar hava axını ilə axımlanan zaman 45° -dən böyük hücum bucaqlarında qanadın ön hissəsindən başlayaraq hər iki kənarında burulğanlı sahə yaranır. Hücum bucağı artdıqca qanadın altındakı sərhəd qatı iki istiqamətdə ayrılır. Bu hal profilin ətrafında üç ölçülü axın yaranır.

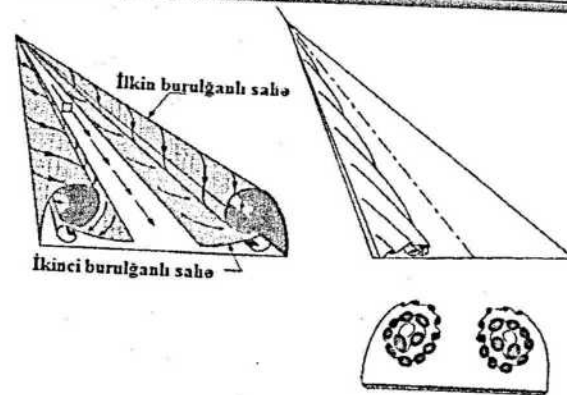
Hava axınının belə ayrılmasında füzelyaja meyilli olan axın qanadın altına doğru istiqamətlənir. Aerodinamik xarakteristikalar axının sürət vektorunun qanadın ön xəttinə perpendikulyar komponenti əsasında hesablanır. Axının sürət vektorunun qanadın ön xəttinə toxunan istiqamətdəki komponenti isə burulğanlı sahə yaradır.

Hava axını qanadın kəskin ön hissəsi ilə qarşılaşan zaman ayrılır və sərhəd qatı boyunca qanadın üst və alt hissələrini axımlayır. Qanadın altındakı sahə yüksək təzyiqli nəticəsində qanadın uclarından yuxarıya qalxır və qarşından gələn axınla toplanaraq burulğanlı sahə əmələ gətirir. Burulğanlı sahənin təsiri altında hava axını davamlı olaraq spiral formasında üst səthə doğru hərəkət edir və qopmalar yaranır. Havanın özlülük xüsusiyyəti nəticəsində spiral formasında burulan hava axını turbulentli sahə yaradır və əsas axının ətrafında onu fırlatmağa çalışır. İlkin olaraq burulğanlı sahə turbulentli zonada qalır, daha sonra isə qanadın ön hissəsi boyunca davamlı olaraq yayılır. Hava axınının hərəkəti sürtünmə və müqavimət qüvvələrinin təsiri altında qanadın eni boyunca dairəvi formada qanadın uc hissəsinə doğru hərəkət edir.

Qanad səthində ilkin burulğanlı sahənin üzərində ikinci bir burulğanlı sahə vardır və bu iki sahə qanadın sonunda A_1 hissədə birləşir. Burulğanlı sahədəki axının burulma vektoru spiral formasında hərəkət yaradır. Qanadın səthindəki bu sahələr qanad boyunca ayrılma hərəkət edir və səthdən qopur. Qanadın ön hissəsindən qanad boyunca hava axını A_1 xətti ilə füzelyaja yaxın sahə arasında laminar şəkildə olur. Qanadın kənarlara doğru olan hissəsində isə axın qanadın üst hissəsinə doğru burulmağa çalışır. S_2 xətti boyunca qanadın üst səthindəki kənarlara doğru axan hava axını ilə burulan hava axını toqquşur və bu toqquşmanın qradiyentindən asılı olaraq axın qanaddan qopur. Bu ayrılmış axın daha sonra qanadın üstündəki ilkin burulğanlı axın ilə qanadın səthindən uzaqlaşmağa meyilli olur və tərs dönərək ikinci bir burulğanlı axın yaradır. Axımlanmanın ikinci dəfə burulmasının Reynolds ədədindən asılı olduğu müşahidə olunmuşdur. İkinci yaranan burulğanlı sahə eyni prinsiplə başqa bir burulğanlı sahə yarada bilər. İkinci yaranan burulğanlı sahənin kənar hissəsində axın qanadın ön kənar hissəsinə yaxınlaşır. Qanadın ön kənarında axın ayrılır və altındakı axınla birləşərək burulur.

Aerodinamik boruda aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qanadın ön kənar hissəsindən yaranan ilkin burulğanlı sahənin daxilində başqa buna bənzər kiçik ölçüdə sahələr də yaranır. Kiçik ölçülü burulğanlar qanadın kənarlarından başlayır və spiral formada hərəkət edir. Nəticədə qanadın altından burulan sahə boyunca birləşirlər. Tədqiqatlar zamanı müşahidə olunmuşdur ki, üç ölçülü model müəyyən zaman ərzində bu şəkildə sabit axımlanmaqda davam edir. Lazer-Doppler anemometrində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, deltaşəkili qanadın səthindəki çarpaz axın qanadın eni boyunca hərəkət etdiyinə görə burulma nəticəsində müxtəlif və daha mürəkkəb burulğanlı sahə yaradır.

Qanadın səthində yaranan burulğanlı sahə səthdəki axının təzyiqli və sürtünmə birbaşa təsir göstərir və burulğanlı sahənin mərkəz nöqtəsinin altında aşağı təzyiqli sahə yaranır. Bu aşağı təzyiqli zona burulğanlı sahənin ölçüsünün artmasına gətirib çıxarır. Nəticə olaraq burulğanlı sahənin artımı ilə qaldırıcı qüvvə artımı mütənasib deyildir. Qanadın altından qalxan burulğanlı sahənin qanada təsiri, sərhəd təbəqəsinin üzərindəki axının laminar yaxud turbulentli olmasından asılıdır. Qanadın üstündə yaranan ikinci burulğanlı sahənin laminar axına təsiri daha böyükdür. Ümumi olaraq ikinci burulğanlı sahənin varlığı birinci burulğanlı sahənin başlanğıc nöqtəsinə təsir göstərə bilər və nəticədə birinci burulğanlı sahənin mərkəz nöqtəsinin tam altında yerləşmiş olur. Qanadın alt səthindəki təzyiqli üstə nəzərən daha sabitdir və sərbəst axının təzyiqindən yüksəkdir (şəkil 2).

Şəkil 2.

Qanadın önündən başlayaraq yaranan burulğanlı axın qanadın mərkəzinə doğru yayılır və sərhəd təbəqəsinin qopmasına gətirib çıxarır. Buda "Təyyarənin aşması (Stall)" deyilən halla nəticələnir. Qanadın ön hissəsindən başlayaraq yaranan burulğanlı axın deltaşəkilli qanadın qaldırıcı qüvvə əmsalı " C_L "-i azaldır. Nəticədə əvvəlki qaldırıcı qüvvəni bərpa etmək üçün hücum bucağı artırılır. Axımlanma bucağından asılı olaraq deltaşəkilli qanadın maksimum qaldırıcı qüvvə əmsalı 1.0÷1.4 arası olur. Qaldırıcı qüvvənin 30%-60%-i qanadın ön hissəsində təmin olunur. Nəticə olaraq hücum bucağının daha da artırıldığı zaman, qanadın üst səthində böyük ölçüdə axının əmələ gəlməsi və ümumi axının turbulent olması halına səbəb olan yuxarıda qeyd olunan vəziyyətlərdə qarşılaşılan müsbət hallara bir sərhəd qoyulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Н.Ф. Краснов – Аэродинамика. М.: Высшая школа, 1980.
2. В.М. Гарбузов, А.Л. Ермаков, М.С. Кубланов - Аэромеханика. М.: Транспорт, 2000 — 278 с.
3. Musa İlyasov – Aerodinamikanın əsasları.
4. John D. Anderson - Fundamentals of Aerodynamics. (Mcgraw-Hill Series in Aeronautical and Aerospace Engineering) Hardcover, Fourth Edition, 1008 pages.

CALCULATION OF AERODYNAMIC CHARACTERISTICS OF AIRCRAFT DURING UNSTEADY MOVEMENT

(On the example of the delta wing)

E.E. Alekberov

The overall goal of the research presented in this thesis is to extend the physical understanding of the unsteady external aerodynamics associated with highly maneuverable delta-wing aircraft by using and developing novel, more efficient computational fluid dynamics (CFD) tools. More specific, the main purpose is to simulate and better understand the basic fluid phenomena, such as vortex breakdown, that limit the performance of delta-wing aircraft. The problem is approached by going from the most simple aircraft configuration – a pure delta wing – to more complex configurations. As the flow computations of delta wings at high angle of attack have a variety of unusual aspects that make accurate predictions challenging, best practices for the CFD codes used are developed and documented so as to raise their technology readiness level when applied to this class of flows.

Keywords: external aerodynamics, hydrodynamics, liquid phenomena., destruction of whirlwinds.

РАСЧЁТ АЭРОДИНАМИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК НЕУСТАНОВИВШЕГОСЯ ДВИЖЕНИЯ ВОЗДУШНЫХ СУДОВ

(на примере дельтавидного крыла)

Э.Э. Алекберов

Общая цель исследования, представленная в статье, заключается в том, чтобы расширить физическое понимание нестационарной внешней аэродинамики, связанной с высокоманевренными самолетами с треугольными крыльями, используя и разрабатывая новые, более эффективные инструменты вычислительной гидродинамики (CFD). Основная цель состоит в том, чтобы смоделировать и лучше понять основные жидкостные явления, такие как разрушение вихрей, которые ограничивают работу самолетов дельта-крыла.

Поскольку расчеты потока дельта-крыльев под большим углом атаки имеют множество необычных аспектов, которые делают точными прогнозы сложными, передовые методы использования кодов CFD разрабатываются и документируются, чтобы повысить уровень их готовности к технологиям при применении к этому классу потоков.

Ключевые слова: внешняя аэродинамика, гидродинамика, жидкостные явления., разрушение вихрей.

Внимание!

В нашем журнале всегда найдется место для Вашей рекламы!

Обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес: 1045,

г. Баку, Мардакьянский пр.30
Национальная Академия Авиации
Тел. 497-26-00, доп. 21-85

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ И РОЛИ МИГРАЦИИ РАДИОНУКЛИДОВ В ТЕПЛООБМЕННЫХ ПРОЦЕССАХ, ПРОИСХОДЯЩИХ В ПОРОДАХ ВЕРХНИХ СЛОЕВ ЗЕМЛИ И ЗОНАХ БЕНЬОФА

К.Р. Аллахвердиев, Е.А. Ахмедов

Национальная Академия Авиации

В статье представлены результаты исследований, касающиеся распределения первичных радионуклидов в биосфере и особенностей протекающих процессов эндогенной миграции применительно к различным геологическим структурам и породам. Показано, что повышенная радиоактивность определенных пород обусловлена активными эндогенными миграционными процессами приуроченными к зонам Беньофа, пролегающими, включая Апшеронский полуостров, по всей территории Азербайджана.

Ключевые слова: первичные радионуклиды, эндогенная миграция, радиоактивность.

В первой половине XX-го века плеядой выдающихся ученых мира был выявлен характер распределения химических элементов периодической системы элементов Д.И. Менделеева и установлено их процентное соотношение – так называемые кларки. В настоящее время известно более 230 типов радиоактивных ядер естественного происхождения, суммарная масса которых составляет лишь 0,01% общей массы земных элементов.

В таблице 1 представлены данные о среднем содержании некоторых радионуклидов в земной коре [1 – 4].

Касаясь содержания, представляющих большой интерес основных долгоживущих радиоактивных элементов в земной коре, следует отметить, что их количество весьма незначительно: 10^{-10} % радия (Ra), $2 - 7 \cdot 10^{-4}$ % тория (Th), $1 - 5 \cdot 10^{-4}$ % урана (U). U и Th, будучи представлены во всех видах пород литосферы (осадочных породах, углях битумах и т.д.), наиболее распространены в магме в рассеянном состоянии. Следует отметить, что Th-евые минералы сосредоточены в пегматитах.

Среднее содержание первичных радионуклидов в земной коре

Радионуклид	Среднее содержание суммы изотопов (по Вигорзалову), г/т	Доля радиоактивного изотопа в природной сумме изотопов, %	Среднее содержание изотопа в земной коре, г/т	Период полураспада, год	Тип распада	Энергия заряженных частиц, МэВ	Энергия γ -излучения, МэВ	Стабильный продукт распада
1	2	3	4	5	6	7	8	9
$^{87}_{37}\text{Rb}$	150	27,8	41,6	$4,9 \cdot 10^{10}$	β^-	0,275	0,394	$^{87}_{37}\text{Sr}$
$^{232}_{90}\text{Th}$	11	~100	13,0	$1,4 \cdot 10^{10}$	α	4,0	0,075	$^{208}_{82}\text{Pb}$
$^{40}_{19}\text{K}$	25 000	0,01167	3,0	$1,4 \cdot 10^9$ $1,2 \cdot 10^8$	β^- K	1,325	— 1,451	$^{40}_{20}\text{Ca}$ $^{40}_{18}\text{Ar}$
$^{238}_{92}\text{U}$	2,5	99,27	2,5	$4,468 \cdot 10^9$	α	4,18	0,048	$^{206}_{82}\text{Pb}$
$^{144}_{62}\text{Nd}$	37	5,6	2,1	$5 \cdot 10^{12}$	β^-	0,011	—	$^{144}_{62}\text{Sm}$
$^{147}_{62}\text{Sm}$	8	15,07	1,2	$1,6 \cdot 10^{11}$	α	—	—	$^{143}_{60}\text{Nd}$
$^{176}_{71}\text{Lu}$	8	2,6	0,21	$3,6 \cdot 10^{10}$	β^-	0,215	0,180	$^{176}_{71}\text{Hf}$
$^{138}_{55}\text{La}$	0,25	95,8	0,24	$6,9 \cdot 10^{11}$	β^-	0,63	—	$^{138}_{55}\text{Ba}$

Таблица 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
$^{124}_{51}\text{Sb}$	2,5	6,1	0,15	$1,5 \cdot 10^{17}$	β^-	1,5	—	$^{124}_{51}\text{Sb}$
$^{138}_{55}\text{Ba}$	29	0,089	0,026	$1,51 \cdot 10^{11}$ $2,69 \cdot 10^{11}$	K	—	1,43	$^{138}_{55}\text{Ba}$ $^{138}_{54}\text{Xe}$
$^{138}_{54}\text{Xe}$					β^-	1,0	0,8	
$^{235}_{92}\text{U}$	2,7	0,72	0,02	$0,7038 \cdot 10^9$	α	4,4	0,18	$^{207}_{82}\text{Pb}$
$^{209}_{81}\text{Bi}$	0,009	100	0,009	$2,7 \cdot 10^{17}$	α	3,15	—	$^{209}_{81}\text{Bi}$
$^{187}_{75}\text{Re}$	0,0007	62,6	0,0004	$4,56 \cdot 10^{12}$	β^-	0,04	—	$^{187}_{76}\text{Os}$
$^{130}_{52}\text{Te}$	0,0012	34,1	0,0003	$1,4 \cdot 10^{21}$	β^-	1,0	—	$^{130}_{52}\text{I}$
$^{144}_{60}\text{Nd}$	37	23,87	8,85	$2 \cdot 10^{13}$	α	—	—	$^{144}_{58}\text{Ce}$
$^{123}_{51}\text{Te}$	0,0012	0,88	$1 \cdot 10^{-5}$	$1,2 \cdot 10^{13}$	K	—	—	$^{123}_{51}\text{Sb}$
$^{180}_{74}\text{W}$	1,3	0,126	0,0016	$2,2 \cdot 10^{17}$	α	3,2	—	$^{176}_{72}\text{Hf}$

Со времени образования земного вещества количество радионуклидов постепенно сокращалось, к примеру, уменьшение ^{40}K произошло в 12 раз, а ^{235}U примерно в 30 раз.

Большая часть урановых минералов мигрирует в водных растворах и образует гидротермальные месторождения урановой смоляной руды. При этом над урановыми месторождениями образуются газовые радоновые ореолы (это позволяет исследовать эманации радона). При последующем распаде в поверхностных слоях грунта, сквозь которые протекала эманация, отличающихся активными осадками создается заметное γ -излучение.

В гранитах, гранодиоритах и кварцевых диоритах U и Th-содержащих радиоактивных минералов гораздо больше (табл.2)[6].

Наиболее богаты радиоактивными элементами небольшие по размерам, молодые по возрасту интрузии изверженных пород. Самые высокие концентрации радиоактивных элементов приурочиваются к контактовым зонам, дайкам и, особенно, к зонам гидротермального изменения пород в пределах трещин, разломов и т.д.

Известно, что радиоактивные элементы являются постоянно действующим источником, обуславливающими, внутреннее тепло Земли. При самопроизвольных распадах, последовательных ступенчатых превращениях радиоактивных элементов выделяется различное количество тепла. Энергия цепной реакции деления одного ядра ^{235}U составляет 212 МэВ. Для сравнительной оценки радиоактивных элементов по их роли в теплообменных процессах следует отметить, что наибольшее количество тепла в течение года выделяется в процессе распада урана и, если 1 гр урана при этом выделяет 0,74 кал тепловой энергии, то 1 гр тория выделяет 0,20 кал, а 1 гр калия всего лишь $5 \cdot 10^{-6}$ кал [4,5].

Средние содержания U и Th в магматических породах континентов (по Смыслову, 1974)

Породы	U, 10 ⁻⁴ %	Th, 10 ⁻⁴ %	Th/U	Серия
Интрузивные				
Перидотиты, пироксениты	0,03	0,08	2,7	известково-щелочная
Габбро, диабазы	0,6	1,8	3,0	
Диориты	1,8	6,0	3,3	
Кварцевые диориты, гранодиориты	2,1	8,3	4,0	
Плагнограниты (K < Na)	2,7	9,6	4,0	
Граниты (K = Na)	4,5	18,0	4,0	
Щелочные граниты (K > Na)	6	25	4-5	
Эффузивные				
Диабазы, базальты	0,7	2,3	3,2	щелочная
Андезиты	1,2	4,0	3,3	
Дазиты	2,5	10,0	4,0	
Липариты	4,5-5,3	11-28	2-6	
Интрузивные				
Миласкитовые нефелиновые сиениты	4,1	7,2	1,8	щелочная
Алмантовские нефелиновые сиениты	10,3	28,3	2,8	
Эффузивные				
Трахибазальты	2,4	8,0	3,3	
Трахиандезиты	3,5	15,0	4,2	
Трахиты, трахилипариты	3-8	30-50	4-10	

Таблица 2

3[6]. Характер распределения урана и тория в породах осадочного чехла отражён в таблице

Средние содержания урана и тория в осадочных породах континентальной коры (Смыслов, 1974)

Группы и типы пород	U, 10 ⁻⁴ %	Th, 10 ⁻⁴ %	Th/U
Терригенные (песчано-глинистые)			
Конгломераты, гравелиты	2,4	9,0	3,7
Песчаники, алевролиты	2,9	10,4	3,6
Аргиллиты, глинистые сланцы, глины	4,0	11,5	2,4
Кварцевые конгломераты	6,3	31,0	5-10
Углеродисто-глинистые сланцы	>10-20	15	<1
Кремнистые			
Кремнистые сланцы, кварциты	1,7	2,2	1,2
Глинисто-кремнистые сланцы	2,8	6,2	2,2
Углеродисто-кремнистые сланцы	до 20-50	10	0,5
Карбонатные			
Известняки	1,6	1,8	1,1
Мергели	2,8	2,5	0,9
Доломиты	3,7	2,8	0,8
Битуминозные известняки	7,8	11,9	1,5
Соленосные			
Ангидриты	1,0	1,0	1,0
Каменная соль	0,9	1,0	1,1
Каустобиолиты			
Каменный уголь	3,4	4,8	1,4
Горф	2,0-5,0	5,2	1,8
Горючие сланцы	до 100-200	10-15	0,5

Таблица 3

Вообще миграционная способность урана определяется участием U⁶⁺ в окислительно-восстановительных реакциях, а также растворяясь его переходом из некоторых растворов в воду. Это объясняется тем, что в присутствии кислорода во время радиоактивного распада в процессе окисления уран играет существенную роль. Однако содержание урана в различных

модификациях в объектах гидросферы, его количество в горных породах определяется региональными особенностями.

Если содержание урана в водах морей и океанов приблизительно в 100-1000 раз меньше его содержания в горных породах, то сравнительное количество радия при этом напротив больше. То же можно сказать и про содержание радия в донных осадках [3,6].

Однако учитывая распространённость калия в природе (~2,5% массы Земли) и особенно в его верхних слоях и базальтах океана радиоактивность имеет существенное значение в общем тепловом балансе земной коры (табл.4). Не случайно ⁴⁰K рассматривается в качестве очень перспективного ядерного горючего будущего, являющимся очень интересным альтернативным ядерным топливом.

Так, если сравнить составы радиоактивных компонентов кислых изверженных пород, то содержание калия в них приблизительно в 1500 ÷ 4000 раз выше, чем содержание тория, в 5000 ÷ 11000 раз выше, чем содержание урана и в 1300000 ÷ 3000000 раз выше содержания радия [4,7].

Таблица 4

Средние содержания U, Th и K (10⁻⁴%) в базальтах океана

Тип пород	Th	U	K	Th/U	(K/U) · 10 ⁻⁴
Срединно-океанические хребты					
Обедненные*	0,020	0,010	1 060	2,0	1,06
Обогащенные*	0,55	0,18	1 920	3,1	1,06
Океанические острова					
Толенты**	0,72	0,20	2 600	3,6	1,3
Щелочные**	2,76	0,68	10 000	4,02	1,47
Щелочные*	3,4	1,1	9 600	3,1	0,87
Островные дуги					
Толенты*	0,25	0,10	3 240	2,5	3,2
Известково-щелочные*	1,1	0,36	8 640	3,2	2,4

Исследованиями учёных установлено, что верхние слои Земли вплоть до 200 км-вой глубины являются весьма активными в термическом отношении. На этих глубинах большое распространение получили кислые магматические породы. Время полураспада важнейших радиоактивных элементов представленных в магматических породах приведены в таблице 5.

Таблица 5

Элемент	Символ	T · 10 ⁸ лет
U-238	²³⁸ U	45,0
U-235	²³⁵ U	7,1
Торий	²³² Th	138,2
Калий	⁴⁰ K	12,5

Что касается содержания радиоактивных элементов в основных и ультраосновных породах, то в их распределении имеются некоторые характерные особенности.

Если наибольшими количествами урана характеризуются кислые изверженные горные породы, а из осадочных горных пород глины и песчаники, то для тория это относится к кислым и средним изверженным горным породам.

Хотя содержание радия в рассматриваемых породах на 5-6 порядков и ниже чем уран и тория, однако, относительное его содержание все же выше в глубоководных глинах и ила осадочных горных пород по сравнению с глинами, сланцами.

Вполне понятным является воздействие активных деформационных процессов, протекающих в глубинах Земли, а также все углубляющаяся антропогенная деятельность в верхних слоях земных грунтов на их энергетику и массо-теплообмен. Суммарная радиационная ёмкость почвы колеблется от одного до нескольких десятков миллиграмм-эквивалентов радия на 100 грамм почвы [2].

Землетрясения на поверхности земного шара обусловлены и объясняются теоретическими посылами, связанными с конвергентными и дивергентными границами литосферных плит и привязаны к зонам их схождения, расхождения и наращивания за счет выхода из глубин Земли новой океанической коры. Наиболее активными при этом являются, характеризующиеся высокой сейсмичностью зоны, где океанические плиты погружаются под континентальные плиты в верхнюю мантию до 600-700 километровой глубины. В середине 20-го века эти зоны получили общее название сейсмофокальных зон Бенъофа.

Известно, что к зонам сильных и частых землетрясений относится полоса, простирающаяся от Гибралтара через Альпы, Балканы, Кавказ, Азербайджан, Иран, Гималаи до Мьянмы. Процесс сжатия, начавшийся в ней десятки миллионов лет назад, временами разрушается. Происходящие при этом землетрясения происходят в основном к земной коре (до глубины 50 км). Из наиболее разрушительных землетрясений особо следует отметить Суматринское (2004 г) с магнитудой 9, Нефтегорское (1995 г) с магнитудой 7,5.

Учитывающая энергетические классы землетрясений (К) формула описывается уравнением $K = 4 + 1,8M$. Величина варьируется в интервале значений 0-20 и магнитуды землетрясений. Энергетический класс связан с сейсмической энергией следующим соотношением: $E = 10^K$ Дж

$$\lg E = 4 + 1,8M$$

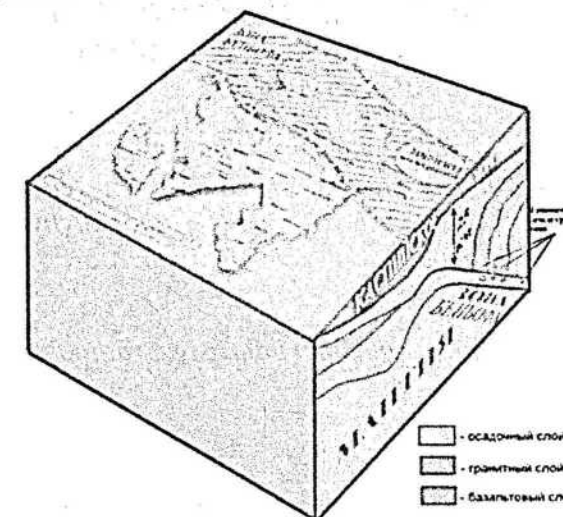
При глобальных землетрясениях и прочих катастрофических явлениях в ходе протекания глубинных процессов дегазации Земли и наряду с выносом на поверхность Земли нередко включающих обладающие летучестью кислые водоосновные компоненты жидких продуктов в состав флюидов входят и газы. Указанный состав косвенно подтверждается аномалиями озонового слоя над зонами Бенъофа. При этом газовые флюиды включает как углеродсодержащие вещества: метан, этан, оксиды углерода, так и радон, гелий, азот и прочие газы радиоактивного распада тяжёлых радионуклидов.

К более активным, и даже характеризующимся критически высоким уровнем сейсмичности, вулканичности, относятся страны, находящиеся в районе т.н. «огненного кольца», охватывающие Индонезию, Японию, Камчатку, Алеутские острова и западное побережье всего Американского континента.

Исследованиями учёных [8] в 1982 году была установлена зона субдукции землетрясений, под определённым углом, уходящая в мантию Земли и проявляющаяся в образовании очагов землетрясений, сконцентрированных в плоскости зон Бенъофа пересекающая Каспийское море и проходящая через территорию Азербайджана, включая зону Апшеронского полуострова.

Известные геофизические и геохимические закономерности, обуславливающие утяжеление состава грунтов, т.е. миграцию, перераспределение с глубиной и рост содержания в них более тяжёлых элементов способны активно влиять на вулканические процессы и выбросы магмы в поверхностные слои Земли, которые теоретически возможны и имеют место вплоть до 700 – километровой глубины [9].

Трёхмерная модель зоны Бенъофа
пролегающая через территорию Азербайджана

На больших глубинах же состояние более стабильное и отсутствуют резко меняющие направление потоки магмы, приводящие к «вязкому» трению одних слоев магмы о другие.

В этом аспекте, несомненно, представляет большой интерес изучить и проследить сравнительное изменение радиоактивного фона вдоль зоны и перпендикулярно к зоне Бенъофа, проходящего через Каспийское море, Апшеронский полуостров и далее через всю территорию Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1. В.В. Федьинский. Разведочная геофизика, из-во «Недра»: М. 1967, 672с.
2. В.П. Пивоваров, В.П. Михалев. Радиационная экология, М.: Академия, 2004, 240с.
3. Е.Ə. Əhmədov, С.С. Mehdiyev. Radioekologiyanın əsasları, Bakı 2015, 143s.
4. Н.А. Титаева. Ядерная геохимия, М., из-во МГУ, 2000, 336с.
5. Р.М. Алексахин Тяжелые естественные радионуклиды в биосфере М., Наука, 1990, 368с.
6. А.А. Смыслов. О тепловом балансе литосферы, М., 1983; Уран и торий в земной коре, Л. 1974.
7. Sun S.-S. Lead isotopic Study of Young Volcanic Rock from Mid-Ocean Ridges, Ocean Islands and Island Arcs //Philos. Trans. Roy. Soc. London, 1980, V.A297, N1430. http://ecocollaps.ru/wp-content/uploads/2011/03/kaspiy_zelzele_sxema.jpg
8. А.А. Никонов. Землетрясения. Прошлое, современное, прогноз. М.: Ком Книга, 2006, 192. с.

ON THE NATURE AND ROLE OF RADIONUCLIDE TRANSFER IN THE HEAT EXCHANGE PROCESSES OCCURRING IN THE UPPER LAYERS OF THE EARTH'S ROCKS AND BENIOFF ZONES

K.A. Allahverdiev, E.A. Ahmedov

The results of research related to primary distribution of radionuclides in the biosphere and the features of endogenous transport processes for different geological structures and rocks are presented in our article. It has been shown, that increased radioactivity of certain breeds is due to the activity of endogenous processes and mainly confined to zones Benioffa, passing at the same time the territory of Azerbaijan, including the Absheron Peninsula.

Keywords: primary radionuclides, endogenous migration, the radioactivity.

RADİONUKLİDLƏRİN YER KÜRƏSİNİN ÜST QATLARINDA VƏ BENYOF ZONALARINDA BAŞ VERƏN İSTİLİK MÜBADİLƏSİ PROSESLƏRİNDƏ ROLU VƏ MİQRASIYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ
K.R. Allahverdiyev, E.Ə. Əhmədov

Məqalədə ilkin radionuklidlərin biosferdə paylanması və müxtəlif geoloji struktur və süxurlarda baş verən endogen miqrasiya proseslərinin xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Göstərilmişdir ki, müəyyən süxurların yüksək radioaktivliyə malik olması endogen miqrasiya prosesləri və Abşeron yarımadası da daxil olmaqla Azərbaycan ərazisindən keçən Benyof zonası ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: ilkin radionuklidlər, endoqen miqrasiya, radioaktivlik.

Уважаемые читатели!

По вопросам подписки или приобретения отдельных номеров журнала «Elmi Məcmuələr» обращайтесь в нашу редакцию

Наш адрес: 1045,
г. Баку, Мардакьянский пр.30
Национальная Академия Авиации
Тел. 497-26-00, доп.21-85

ОЦЕНКА ПЕРСПЕКТИВ НЕФТЕГАЗОНОСНОСТИ АПШЕРОНСКОГО ПОЛУОСТРОВА

А.Э. Адыгёзалова

Национальная Академия Авиации

Статья посвящена основам определения нефтегазоносности региона, где важное значение имеет выяснение процессов нефтегазообразования и нефтенакпления, в частности для глубокозалегающих комплексов. С этой целью изучены термобарические условия глубокозалегающих свит (горизонтов) Продуктивной Толщи (ПТ). Исследована динамика температуры и давления с повышением глубины, где положительные аномалии отражают глубину нахождения высокотемпературного поля в погруженных нефтегазоносных отложениях.

Ключевые слова: нефтегазоносность, газоконденсат, особенности месторождений, Апшеронский архипелаг.

Исследование основных параметров, характеризующих перспективность нефтегазоносности в Южном Каспии является актуальным вопросом. Открытие и разработка новых углеводородных месторождений в Южно-Каспийской впадине, которые позволяют считать шельф Каспийского моря главным объектом поисково - разведочных работ на период до 2050 года. Данный регион связан с продуктивной толщей нижнего плиоцена, где сконцентрированы основные ресурсы нефти и газа. В Южном Каспии палеогенмиоценовые и мезозойские отложения погружены на значительной глубине. Перспективы их нефтегазоносности связывают в основном с наиболее приподнятыми тектоническими зонами. Нефтегазоносный район Апшеронского архипелага охватывает акваторию шельфа, прилегающего к Апшеронскому полуострову, и Апшеронский порог вплоть до поднятия Кяпяз включительно.

Благоприятные структурные образования обусловили насыщение углеводородами всего разреза продуктивной толщи (ПТ) Апшеронского архипелага, где в отдельных случаях выделяются до 20 залежей характеризуется коллекторами в (ПТ), литофациально представленными хорошо отсортированными кварцевыми песками с высокими значениями пористости и проницаемости в Азербайджанском секторе Каспийского моря. Здесь наблюдается ритмичное чередование песчаных коллекторов и глинистых покрышек.

В восточной части архипелага из выявленных и разведанных поднятий в девяти разрабатываются нефтяные и газовые месторождения (Пираллахи, Гюргяндениз, Чилов, Ази Асланова, Палчыг пильпиляси, Джануб, Нефт Дашлары, Гюнешли, Чыраг, Азери). Для всех месторождений характерна многопластовая нефтегазоносность и сложное геологическое строение [3].

Учеными геофизическими методами было установлено, что извлекаемые запасы и ресурсы углеводородов на суше Азербайджана и в Азербайджанском секторе Каспия оцениваются примерно в 6–10 млрд. тон оцениваются более чем в т нефти и 800 млн. тон конденсата и 300 млрд. куб. м газа. Глубина моря в районе размещения этих месторождений составляет 80–350 м [2].

Выявленные указанные крупные месторождения нефти и газа в пределах данной нефтегазоносной области свидетельствуют о перспективности дальнейших поисков. Наиболее вероятно открытие нового месторождения в структуре Апшерона, где предполагается наличие залежей газа с высоким содержанием конденсата, в отдельных горизонтах нефтяных залежей. Эта область остается наиболее перспективным районом для прироста запасов и развития добычи нефти и газа в Азербайджане. Оценка перспектив нефтегазоносности этого региона, требует применения новых подходов и методов, основанных на разработанных универсальных принципов или на критериях объективных для конкретных геологических условий. Так как Апшеронский архипелаг является одним из перспективных геологических объектов Азербайджана и этот регион отличается своей неоднородностью, как в отношении ис-

тории своего развития, так и особенностей геологического строения и нефтегазоносности, то следует отметить, что повышению эффективности поисковых работ может способствовать также комплексный подход к изучению температуры и давления, которые являются важными природными факторами, отражающими процесс становления и развития нефтегазовых систем [4].

Известно, что на состав и свойства нефти и газов, а также на характер распределения скоплений УВ (углеводородов) в залежах в значительной степени влияет температура и давление. Поэтому изучение термобарической обстановки с целью оценки перспектив нефтегазоносности глубоких комплексов, в частности меловых отложений имеет важное значение. В геотермическом отношении напряженность поля глубоководных участков в рассматриваемой части архипелага отличается от прибрежной. Условия генерации УВ нефтематеринскими толщами зависит от степени их катагенетической преобразованности, на которую в первую очередь оказывает влияние температура. Температурные градиенты и отвечающие им глубинные интервалы, в основном определяют вертикальную зональность нефтегазообразования. Нестабильное и неравномерное возрастание температуры с глубиной может быть связано с строением и тектоническими особенностями этих зон. Возрастание температуры, как известно, также зависит от глубины залегания фундамента и литолого-фациальных особенностей разреза. На рисунке 1. показаны изолинии температур на отдельных глубинах (срезах) в значительной мере повторяют друг друга и в общем плане характеризуют структурные особенности Апшеронского архипелага [1].

В направлении погружения антиклинальных зон на одних и тех же глубинах наблюдается постепенное снижение температуры и геотермического градиента. В этих направлениях происходит увеличение мощности осадочной толщи и пластового давления. Анализ распределения значений теплового потока с глубиной в пределах северо-западной части Апшеронского архипелага показывает зависимость тепловых потоков от плотности и литолого-фациального состава пород [3].

Для правильного определения процессов нефтегазообразования и нефтегазоаккумуляции весьма важно выяснить геотермические условия в пределах отдельных зон поднятий.

По представлению некоторых исследователей [5,6,7] в пластовых условиях совместно с углеводородными компонентами конденсата содержатся вода и ее пары. Они оказывают влияние на фазовые процессы при эксплуатации месторождения, и, следовательно, на основные прогнозные параметры, такие как, коэффициент извлечения конденсата, потенциальное содержание конденсата в пластовом газе, давление начала и максимальной конденсации,

пластовые потери конденсата. В составе газоконденсатных систем присутствует пластовая вода в различных видах: конденсационная в паровой фазе и жидкой, связанная в жидкой фазе в поровом пространстве и др.

В процессе формирования залежи образуется остаточная вода, сохранившаяся в поровом пространстве коллекторов. Она представляет собой смесь нескольких типов вод, попавших при формировании газоконденсатных месторождений. Важным отличительным признаком конденсационных вод является их малая минерализация. Она образуется путём перехода из парогазообразного состояния в жидкое при разработке нефтегазоконденсатных месторождений. Достоверную информацию о содержании конденсационных вод при снижении пластового давления в залежи получить сложно, в связи с тем, что они смешиваются с другими водами. Водяной пар в залежи находится в контакте со свободной водой в порах, увеличивая их роль в водном балансе, т.е. пар находится в двухфазной области.

При изучении фазового поведения газоконденсатной системы месторождений Краснодарского края было экспериментально установлено явление ретроградной конденсации вод вместе с высококипящими углеводородами C5+выс из пластовых смесей. Оценка результатов экспериментальных данных влияния повышенной температуры, при прочих равных условиях, на степень КИК (Коэффициент извлечения конденсата) показал, что пары воды при более высокой температуре незначительно увеличивают интенсивность выпадения конденсата. Эффект сглаживания воздействия водяных паров на коэффициент извлечения конденсата заключается в более интенсивном процессе испарения влаги. Пары воды, с одной стороны, увеличивают объем газа-носителя в виде водонасыщенной смеси эквивалентно замещающей углеводороды конденсата, а с другой стороны, водонасыщенная смесь повышает парциальное давление в системе, что и обуславливает удержание углеводородов в газовой фазе. При более низкой температуре, характер влияния паров воды усиливается, пластовые потери конденсата растут, а конденсато-отдача уменьшается.

Данная проблема, связанная с повышением концентрации паров воды в системе, усиливает влияние на область процессов прямого испарения и ретроградной конденсации, что приводит к увеличению пластовых потерь конденсата [5, 7]. В зависимости от коллекторских свойств пород, конденсационная вода занимает различную часть порового объема залежи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ш.Х. Ахундов¹, И.А. Джафаров¹, Х.Р. Рустамова. Оценка перспектив нефтегазоносности меловых отложений Абшеронского архипелага по термобарическим показателям. НИПИ «Нефтегаз», БГУ), 1998г.
2. А.Ш. Мухтаров. Структура теплового поля осадочного комплекса Южно-Каспийского бассейна // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора геолого-минералогических наук. Баку: Институт Геологии НАНА, 2011.
3. А.Ш. Мухтаров, Р.И. Рустамов. Исследование зависимости плотности конденсатов от давления и температуры в нефтегазовых залежах Южного Каспия //Азербайджанское нефтяное хозяйство. -2000. -№9. -С.5-11.
4. У.Ш. Мехтиева, Ф.М. Гаджиев. Геотермические условия и катагенез РОВ отложений Куринско - Южно-Каспийского нефтегазоносного мегабассейна /Тезисы докладов научной конференции, посвящённой памяти акад. Ш.Ф. Мехтиева. Баку, 2003. -С.2-3.
5. Гриценко А. И. Исследование влияния воды на фазовые превращения газоконденсатных смесей / А.И. Гриценко // Газовое дело. – 1964. – №4 – С. 3-11.
6. Краснова Е.И. Изучение особенностей фазовых превращений пластовых систем в присутствии паров воды на примере Ямбургского месторождения / Е. И. Краснова, Е. С. Лапутина // Материалы Западно - Сибирской нефтяной конференции. Инновационные технологии в нефтегазовой отрасли: сборник научных трудов VII ежегодной научно-практической конференции. Тюмень: Тюм ГНГУ, 2013. — С. 25-26.

7. Радченко В. В. Роль конденсационной воды в конденсатоотдаче. / В.В. Радченко // Труды РГУ нефти и газа им. Губкина. Новые технологии в газовой промышленности. – М., 1999. – С.29.

ABŞERON YARIMADASININ NEFTQAZLILIĞI PERSPEKTİVLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

A.E. Adigözəlova

Məqalə regionda neft – qaz ehtiyatlarının təyin edilməsinə həsr edilmişdir ki, burada neft-qaz axtarışı və neftin mövcud olması proseslərinin ayırd edilməsi, xüsusən dərin yataqlardakı komplekslər üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə Məhsuldar Qatın (MQ) dərinlik yatımlarının (üfqiqlərin) termobarik şəraiti öyrənilmişdir. Temperaturun və təzyiğin dinamikası dərinlikdə tədqiq edilib bu işə eyni zamanda neft-qaz ehtiyatlarının müsbət anomaliya çökmələrinin yüksək temperaturlu sahəsinin dərinlikliyini əks edərək, qarşıya qoyulmuş məsələnin həll edilməsi deməkdir.

Açar sözlər: neftqazlılığı, qaz kondensatı, neft yataqlarının xüsusiyyətləri, Abşeron yarımadası

EVALUATION OF OIL AND GAS PERSPECTIVES OF THE ABSHERON PENINSULA

A.E. Adigözəlova

This paper has studied oil and gas potentials in the region. Therefore, the research has an important role in the investigation of oil and gas resources as well as their existence and finding of oil in the deep wells. With keeping this in mind, it has been studied the beneficial well where the crude oil has been extracted and temperature with dynamics of pressure has been analyzed. Consequently, it leads to the solution of deep anomaly sediments of potential of oil where there is high rate of temperature.

Keywords: gas potentials, gas condensate, oil fields in the characteristics of the Absheron Peninsula

Внимание!

В нашем журнале всегда найдется место для Вашей рекламы!

Обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес: 1045,

г. Баку, Мардакьянский пр.30
Национальная Академия Aviации
Тел. 497-26-00, доп. 21-85

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПЕРЕРАБОТКИ СЫРЬЯ

Д.С. Мехтнев

Национальная Академия Aviации

В статье рассматриваются особенности использования ископаемых сырьевых ресурсов в промышленном производстве и возникающие в процессах переработки проблемы, связанные с экологической безопасностью и обусловленные необходимостью замены сырья, а также изменением его состава. Показано важное значение таких факторов, как увеличение глубины переработки сырья, минимизация отходов в крупнотоннажных горно-металлургических производствах, а также преимущества современных технологических схем предусматривающих полную утилизацию всех отходов. Подчеркнута важность внесения существенных корректив в реализуемый процесс при необходимости смены используемого ископаемого сырья и недопустимость увеличения степени загрязнения окружающей среды.

Ключевые слова: техносфера, окружающая среда, экологическая безопасность, проблема, технологический процесс, смена сырья, производство.

Несмотря на то, что в современном мире экологические проблемы всё более и более углубляются и обостряются, однако при этом даже само понятие глобальной экологической безопасности в мире всё ещё однозначно и достаточно четко не сформулировано. Отсутствие реальных подвижек даже в подходах к решению ряда проблем экологической безопасности, являющихся глобальными и обусловленными комплексным антропогенным воздействием на окружающую среду, а также неуклонным негативным по содержанию и сути развитием ситуации в мире постепенно обостряет угрозу самому существованию цивилизации. В промышленных регионах давно сложилась критическая ситуация, которую в кратчайшие сроки не представляется возможным исправить. Это и понятно, так как мир в буквальном смысле объят всё более и более нагнетающими Человечество проблемами и различными видами угроз, включая военную, экономическую, социальную, экологическую и прочие. Нет ни одной страны, где бы ни произошла, так называемая, деэкологизация государственного управления и сохраняется возможность в обозримые сроки системно, комплексно и эффективно решить даже наиболее насущные проблемы обеспечения охраны окружающей среды. Этому существенно препятствуют: высокая плотность населения, размещения промышленных объектов, характер последних, «трансграничный эффект» и т.д. и т.п.

В настоящее время объёмы извлекаемой из недр Земли и подвергаемых переработке полезных ископаемых постоянно возрастают, достигли многих сотен миллиардов тонн, значительная часть которых нередко при добыче, подготовке к транспортировке, самой транспортировке и первичной переработке теряется либо превращается в большей или меньшей мере в загрязняющие биосферу вещества. При более глубокой переработке полезных ископаемых в немалых объёмах образуются твердые отходы, сточные воды, а также газо-, пылевидные и аэрозольные загрязнители атмосферы, характеризующиеся различной степенью опасного воздействия на окружающую среду и даже канцерогенностью. Суммарный годовой объём воздействия только газообразных отходов переработки сырьевых ресурсов уже к началу нынешнего века превысил 20 миллиардов тонн. Немалая часть (до 20-ти %) указанного объёма приходится на оксиды неуглеродной природы, пыли, аэрозоли и прочие летучие химические вещества обладающие подчас высокой канцерогенностью, а потому низкими пределами допустимой концентрации (ПДК). Наилучшим примером может служить бенз (а) пирен, ПДК которого составляет 0,000001 мг/м³.

Деструктивная по своему характеру и, вследствие этого, приводящая к масштабному загрязнению окружающей среды деятельность человека давно превысила все допустимые пределы, а также реальные восстановительные возможности биосферы по компенсации суммарного уровня ущерба от техногенеза естественным путём. Учитывая же то, что в процессе развития техногенной деятельности уровень добычи горных пород, приходящийся на чело-

века составляет около 100 тон, а также то, что для ряда отходоёмких отраслей промышленности полезно используемая её часть составляет всего лишь 1,5-7 %, большой проблемой является складирование, захоронение, а в перспективе квалифицированное использование огромных масс отходов первичной переработки добывающих, обогатительных и перерабатывающих предприятий и производственно-технических комплексов. Под эти цели ежегодно в мире отчуждается много тысяч гектаров земельной площади. При нынешнем положении Человечества и его земных ресурсов это непопозволительная роскошь и этому очевидно следует всячески и очень изобретательно противодействовать.

Подобное положение с отходами сложилось не только в горнопромышленных комплексах и предприятиях, но также и в ряде других отраслей промышленности. Так, к примеру, в процессе исследований ряда учёных было установлено, что благодаря использованию обычного камнедробления в цементной промышленности вполне возможно:

- сберечь запасы природных не возобновляемых ресурсов;
- предотвратить разрушение природных ландшафтов;
- значительно сократить выбросы углекислого газа от диссоциации карбонатного сырья и сжигания топлива при обжиге клинкера;
- получить высокий технический эффект созданием ресурсо- и энергосберегающих технологий;
- достичь улучшения экологической обстановки за счёт реализации утилизационного эффекта.

Наряду с загрязнением атмосферы и литосферы происходит загрязнение и гидросферы отработанными водными растворами от флотационной и других видов процессов очистки и концентрирования полезных ископаемых первичной стадии переработки и обогащения извлекаемой из земли руды.

Именно ввиду недостаточной продуманности и отлаженности технологий, огрехов в системах очистки, отсутствия высокой селективности реализуемых в промышленном масштабе процессов и имеет место то, что в газовых выбросах в атмосферу, а также проникающих сквозь почву сточных водах производств, либо таковых поступающих непосредственно в водную среду происходит постепенное увеличение уровня загрязнения буквально всех компонентов объектов гидросферы. Кроме того, это происходит также и в процессах выпадения осадков, имеющих газо-пылевые и аэрозольные включения.

Касаясь экологических проблем присущих той или иной отрасли промышленности следует отметить тот факт, что если используется устаревшая технология переработки и объём перерабатываемого сырья значителен, то при этом неизбежна значительно большая степень воздействия на биосферу.

Это обусловлено значительно более высоким потоком поступления в объекты биосферы веществ различного элементного состава и степени токсического воздействия, а также тем обстоятельством, что антропогенная доля при этом существенно превышает поток загрязнителей естественной природы (аэрозольные токсиканты вулканической природы, от лесных пожаров, загрязнение атмосферы продуктами жизнедеятельности растений, пылью ветров, морской и океанической солью и т.п.). В некоторых же случаях антропогенная доля доходит либо даже превышает 80%-ов от суммарного-количества загрязнения.

С точки зрения оценки экологического состояния природной среды наиболее существенно воздействующими на процессы загрязнения являются реализуемые в определенной последовательности сложные и нередко устаревшие многотоннажные технологические процессы и промышленные производства чёрной и цветной металлургии, минеральных удобрений, целлюлозно-бумажной промышленности, лесохимии, а также многочисленные территориально разбросанные производства цемента и других видов строительных материалов. Однако, вместе с тем, необходимо особо отметить, что дальновидно попутно решая национальные экологические задачи наиболее преуспевающие корпорации и бизнесмены развитых стран конечную продукцию многих из указанных выше отраслей промышленности предпочитают закупать, импортируя их из ряда стран Восточной Европы, Азии, Африки

и Южной Америки, доля продукции производства горнодобывающей промышленности которых составляет значительную долю от их общемирового объёма производства. Характерной особенностью промышленно развитых стран в последние годы является их отказ от ориентированного исключительно на совершенствование систем снижения отходов и углубления процессов очистки. Современной концепцией в этом направлении является повторное вовлечение разнообразных отходов в промышленное производство. Причём особо следует отметить то, что развитие и совершенствование инженерного мышления на местах способствовало и даёт всё новые и новые примеры утилизации некоторых видов отходов, а также комплексной утилизации производственных отходов на ряде промышленных предприятий. Здесь в некоторых отраслях промышленности имеет место даже межотраслевое решение отдельных проблем рационального использования природных ресурсов с достижением высоких экологических и в то же время экономических показателей.

Отличием этой концепции и современных подходов её реализации является то, что при этом предусматривается повторное вовлечение отходов в производство: от добычи полезных ископаемых при производстве определенного вида продукции, их утилизации в составе дополнительно получаемой полезной продукции, до их экологически и, в то же время, экономически обоснованной квалифицированной ликвидации по истечении срока эксплуатации.

Идейной основой указанной концепции является то, что затраты общества на оздоровление экологической обстановки в абсолютном большинстве случаев рано или поздно, так или иначе делает экономически целесообразным переработку отходов тех или иных производств во вторичную товарную продукцию. Следует иметь в виду, что буквально все действующие на окружающую среду отрасли промышленного производства объединяет то, что переработке подвергаются различного типа химические вещества. На последовательных стадиях переработки, т.е. на всех стадиях добычи, подготовки к транспортировке и переработки с превращением исходного сырья в полупродукты либо целевые продукты, оформленных в те или иные технологические процессы, а также в любой созданной цепочке производств, специализированных отраслевых комплексах реализуются единого характера энерго- и массообменные химические превращения.

Широкий спектр загрязнений, включающих десятки тысяч наименований органических, неорганических и более сложных по структуре и составу химических соединений поступающих в поверхностные и подземные воды, в значительной степени негативно влияя на его обычное состояние адекватно отрицательно действует на природную среду. При организации, либо тиражировании многих промышленных технологических процессов и производств, связанных с неуклонно возрастающими объёмами переработки минерального неорганического или органического сырья важное значение имеют качественные показатели исходного сырья.

При решении вопроса организации производства, его проектировании, строительстве и промышленной реализации ориентируются и чаще всего на вполне определенное сырьё из наиболее близко расположенных сырьевых источников. При этом не всегда учитываются вопросы возможного уменьшения уровня добычи или полного исчерпания используемого сырья, изменения со временем его качественного состава, а также возникающей необходимости её замены на другие виды исходного сырья для обеспечения взаимозаменяемости и высокой эффективности этих процессов. Изменение состава используемого в производственном процессе минерального и органического сырья требует внесения определенных корректив в существующую технологию переработки, а подчас и кардинального изменения всей производственной технологической цепочки. Это касается переработки ископаемого минерального сырья и, в особенности, при переходе от руды на основе окисных форм металлов на их серосодержащие формы-сульфиды металлов. Здесь в корне неправильным является смешение исходного сырья (оксидов и сульфидов, а также других производных металлов), т.е. их совместная переработка, способствующая усилению загрязнению окружающей среды. Вне зависимости от типа используемой руды существенное значение имеет наличие в осязательном

процентном соотношении примесей нежелательных металлов и химических элементов в составе сырья. Это может значительно усложнить весь технологический процесс получения металлов и, тем более, их высокочистых форм и для эффективной переработки требовать применения дорогостоящих эффективных методов очистки исходного сырья, полупродуктов процесса и выделения, т.е. отделения элементов - загрязнителей от производимых металлов.

В современном мире из года в год увеличивается номенклатура и объёмы производимой промышленной продукции, а также химических веществ неорганической и органической природы новых и новых наименований, различного назначения и направления использования. Многие из производственных процессов получения самых различных химических веществ устарели и давно нуждаются в существенной корректировке если и не всего процесса в целом, то хотя бы её составляющего узла, представляющей наибольшую опасность для окружающей среды. Наряду с особенностями технологических процессов производства промышленной продукции при переработке значительных объёмов сырьевых ресурсов существенную роль играет также и решение практических задач их хранения, транспортировки и квалифицированного использования. Может измениться состав традиционно используемого исходного сырья, извлекаемого, как из разрабатываемых в течение многих десятилетий месторождений, так и отличающихся своей спецификой из новых месторождений минерального сырья. Указанное должно потребовать внесения существенных изменений в технологию их переработки, обусловленных изменением состава исходного сырья, а также особенностями и степенью канцерогенности образующихся отходов.

Для предупреждения попадания в окружающую природную среду подобных газообразных и твердых веществ, а также сточных вод следует прибегнуть к совершенствованию важнейших агрегатов и узлов данного промышленного производства. Решение вопросов экологической безопасности в этих случаях непосредственно связано с обстоятельной информированностью и знаниями управленческого и инженерно-технического персонала в отношении технологических особенностей и возможностей перерабатываемых установок, к составам, характеристикам и свойствам вовлекаемых в процесс новых исходных видов сырья, либо их составных компонентов рассматриваемых конкретных промышленных производств.

Истощение традиционных видов ископаемого сырья, расконсервация определённых уже разведанных - известных, разведка и открытие новых месторождений полезных ископаемых, подчас диктует необходимость совершенно новых подходов к проблеме обеспечения различных отраслей промышленности пригодными в конкретных случаях новыми видами сырья. В результате этого в ближайшее время может приобрести особую актуальность и остроту необходимость замены некоторых видов сырья для различных технологических процессов их промышленной переработки. К указанным процессам в первую очередь относятся крупнотоннажные процессы первичной переработки осушки, очистки и обессеривания многих видов ископаемого сырья, таких как флотационные процессы концентрирования руд, абсорбционные и хемосорбционные процессы переработки углеводородного сырья, а также процессы нефте-, сланце- и газопереработки, газификация углей и т.д.

Кроме того качественные изменения (повышенное влаго- и серосодержание, наличие примесей прочих нежелательных веществ и т.д.) в составах новых видов сырья по сравнению с традиционными видами и составом исходного сырья, естественно, требует корректировки условий реализации производства в целом, либо же ввода новых и предварительно осуществляемых подготовительных технологических операций в соответствующих узлах, аппаратах, а возможно, и в основных блоках установок переработки сырья при частичном или полном переводе его на сырьё нового состава взамен традиционно используемого в рассматриваемых процессах. Нередко в таких случаях возникают нежелательные последствия - чрезмерность загрязнения окружающей среды, связанные с ростом объёма, уровня загрязнения, а также теми или иными вредными для здоровья веществами, сильно действующими, как на персонал промышленного предприятия, так и на население близко расположенных к данному предприятию района, города. В случае исчерпания на месторождении промышлен-

но значимых объёмов и необходимости замены исходного сырья на новые виды важное значение имеет изучение аналогов подобных процессов, результатов оценки экспериментальных данных полученных на опытных установках, регулярно проводимой экологической экспертизе изучаемого производственного процесса в опытном, опытно-промышленном вариантах, а также в самом технологическом процессе с частичной заменой традиционного сырья на новое - испытываемое.

Совершенствование и существенное корректирование технологического процесса, введение в него новых узлов для более эффективной очистки, а также полной утилизации в настоящее время является наиболее простым методом устранения указанных негативных явлений на действующих предприятиях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Масленникова И.С. Управление экологической безопасностью. СПбГИЭУ, СПб, 2001, 283 с.
2. Мещерякова Т.В., Яценко О.В. Анализ отечественных и зарубежных баз данных по охране окружающей среды // Известия ВУЗов Химия и химическая технология 1997.- т.36, вып.2, 115-120 с.
3. Доклад ЮНЕП «Глобальная экологическая перспектива-(ГЕО-3). // Экология - XX в. 2002г. №4(9), т.2.
4. <http://209/85/165/104/search>.
5. Рюмина Е.В. Анализ эколого-экономического взаимодействия. М., Наука, 2000, 321 с.

SOME ASPECTS OF THE PROBLEM ENVIRONMENTAL SAFETY INDUSTRIAL PROCESSING OF RAW MATERIALS

J.S. Mehtiyev

The article discusses the peculiarities of using fossil raw materials in industrial production and problems arising in processing processes related to environmental safety and caused by the need to replace raw materials, as well as changing its composition. The importance of such factors as an increase in the depth of processing of raw materials, minimization of waste in large-tonnage mining and metallurgical industries, as well as the advantages of modern technological schemes providing for the complete utilization of all wastes are shown.

It emphasizes the importance of making significant adjustments when it is necessary to replace the used mineral and the inadmissibility of increasing the degree of pollution of the environment and, in particular, the atmosphere harmful to all living concomitant processing substances in a different aggregate state. Recommendations for replacing the traditionally used feedstock with a new one are presented - excellent in composition and quality.

Keywords: *technosphere, environment, environmental safety, atmosphere, problem, technological process, replacement of raw materials, production.*

XAMMALIN SƏNAYE EMALI PROBLEMİNİN EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

C.S. Mehdiyev

Məqalədə xammalın sənaye proseslərində emalı xüsusiyyətlərinə və bununla əlaqədar yaranan müxtəlif problemlərə baxılır. Burada xammal əvəz edildikdə müasir texnoloji istehsal proseslərində əsas amillər araşdırılıb, onların təsir xüsusiyyətləri müəyyən edilib və reallaşdırılan sənaye proseslərdə müvafiq dəyişikliklərin edilməsinin vacibliyi göstərilir.

Açar sözlər: *İstehsal, texnoloji proseslər, texnosfer, ətraf mühit, ekoloji təhlükəsizlik, problem, xammalın əvəzlənməsi.*

AZƏRBAYCANDA XƏZƏRİN ŞİMAL SAHİLBOYU ƏRAZİSİNDƏ EKOLOJİ VƏZİYYƏTİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

R.F. İslamova, H.N. Məmmədov, E.S. Qəhrəmanov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə Xəzər dənizinin şimal sahil zonasında mövcud tullantı növlərinin mənşəyi və onların idarə olunması, eləcə də yaranmış ekoloji problemlər araşdırılaraq təhlil olunmuşdur.

Bərk tullantıların sahil zolağına pərakəndə şəkildə səpələnməsi, çirkab suların təmizlənmədən və zərərsizləşdirilmədən birbaşa və ya təbii axarlar vasitəsilə Xəzər dənizinə axıdılması müəyyənləşdirilərək ekoloji nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: bərk tullantılar, ekoloji problemlər, çirkab suları, təbii axarlar

Bu gün dünyada yaşayan 7 milyard əhalinin 1,9 milyardı, yəni dünya əhalisinin 38 %-i sahildən 50 km-lik məsafədə yaşayır. 45 %-ə yaxın əhali isə sahildən 150 km-lik məsafədə məskunlaşıb ki, bu göstərici 1950-ci illərin ortalarında yaşamış əhalinin ümumi sayı ilə eynidir. Hesablamalara görə, 2050-ci ildə sahildən 150 km-lik məsafədə məskunlaşan əhalinin sayı 4 milyard olacaq, bu isə 1970-ci illərdə yaşamış əhalinin ümumi sayına bərabərdir.

Sahil zonalar dünyanın ən mühüm və insanlar tərəfindən ən sıx məskunlaşmış əraziləridir. Eyni zamanda əksər ölkələrdə sahil ərazilərdə əhalinin sayı sahildən uzaq ərazilərə nisbətən daha sürətlə artır (Population Reference Bureau, 2003). Sahil ərazilərdə əhalinin orta sıxlığı hər km²-ə 80 nəfərdir ki, bu da dünyada əhalinin orta sıxlığından 2 dəfə çoxdur (United Nations System-Wide Earthwatch, 2003).

Sahil zonası torpaq, suyun və havanın birləşdiyi yerə deyilir və ən çox dəyişikliyə məruz qalan ətraf mühit sistemlərdən biridir. Başqa sözlə, bu ərazidə planetimizin üç əsas komponenti hidrosfer, litosfer və atmosferin qarşılıqlı fəaliyyəti və əlaqəli sistemləri formalaşır. Sahil xəttləri morfoloji dəyişikliklər əsasında əmələ gəlir, iqlim və geoloji proseslər əsasında isə idarə olunur [1].

Sahil zolağının ekoloji vəziyyəti. Xəzər dənizinin 955,08 km-lik sahil zolağında 2008-2015-ci illərdə Xəzər Kompleks Monitoring İdarəsi tərəfindən keçirilən monitorinqlər zamanı ekoloji tarazlığın pozulma halları qeydə alınmışdır. Şimal zonasında əsas problem yaranmış tullantıların düzgün idarə olunmamasıdır. Belə ki, bərk tullantılar sahil zolağına pərakəndə şəkildə səpələnir, çirkab sular isə təmizlənmədən və zərərsizləşdirilmədən birbaşa və ya təbii axarlar vasitəsi ilə Xəzər dənizinə axıdılır [1].

Xaçmaz rayonu. Respublikanın şimalında Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşməklə, ümumi sahəsi 147,75 ha olan ərazini əhatə edir. Rayonun sahil zolağının uzunluğu təqribən 66,7 km təşkil edir. Əhalinin sayı 147 min nəfər olmaqla, Xaçmaz şəhərində 16 min, Xudat şəhərində isə 13 min nəfər yaşayır. Rayon əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik, meyvə-tərəvəz və heyvandarlıqdan ibarətdir. Xaçmaz rayonunun ərazisindən Xəzər dənizinə 70 çıxış qeydə alınmışdır. Əksəriyyətinin tərkibi təbii suların ibarət olan bu axarlara müxtəlif dərəcədə çirklənmiş suların qarışması, təbii su hövzələrinin çirklənməsi ilə yanaşı Xəzər dənizinin də çirklənməsinə müəyyən dərəcədə öz mənfi təsirini göstərir.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi Quba-Xaçmaz kollektorundan götürülmüş su nümunələri 2009-cu ildə ammonium ionları (NH₄) 10,4 mq/l, sintetik səthi aktiv maddələr (SSAM) 1,6 mq/l, oksigenə biokimyəvi tələbat (OBT5) 210,0 mq/l, asılı maddələr 6,0 mq/l müşahidə olunur. 2015-ci ildə isə analitik təhlillərin nəticəsində ammonium ionları (NH₄) 29,1 mq/l, sintetik səthi aktiv maddələr (SSAM) 2,4 mq/l, oksigenə biokimyəvi tələbat (OBT5) 300,0 mq/l, asılı maddələr 72,0 mq/l dəfə normadan artıq olması müəyyən edilmişdir.

Xaçmaz şəhəri ərazisində yerləşən və meyvə-tərəvəzin konservləşdirilməsi ilə məşğul olan "Qafqaz Konserv Zavodu" MMC-də formalaşan çirkab sular təmizlənmədən və zərərsizləşdirilmədən sözügedən Quba kollektoruna, oradan da Qudyalçaya axıdılır. Bu kimi nəzarətsiz çirkab sular nəticədə sahil boyu ərazilərin ekoloji dəyişikliyinə səbəb olur.

Şimal sahil zonasında formalaşan çirkab sularının Xəzər dənizində paylanması

Göstəricilər	Ölçü vahidi	YVQH (dəniz suyu)	Quba-Xaçmaz kollektoru		Qudyalçay		Xudat kanalizasiya kollektoru	
			2009	2015	2009	2015	2009	2015
pH		6,5-8,5	7,53	7,43	8,27	7,57	7,47	7,31
Duzluluq	‰		0,2	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2
Ammonium ionları (NH ₄)	mq/l	0,5	10,4	29,1	0,52	0,35	45,0	56,0
Nitritlər (NO ₂)	mq/l	0,08	0	0,235	0,050	0,11	0	0
Sintetik səthi aktiv maddələr (SSAM)	mq/l	0,5	1,6	2,4	0,3	0,15	3,4	3,8
Oksigenə biokimyəvi tələbat (OBT5)	mq/l	3,0	210,0	300,0	25,0	8,0	370,0	410,0
Asılı maddələr	mq/l	4,25	6,0	72,0	18,0	16,0	48,0	42,0

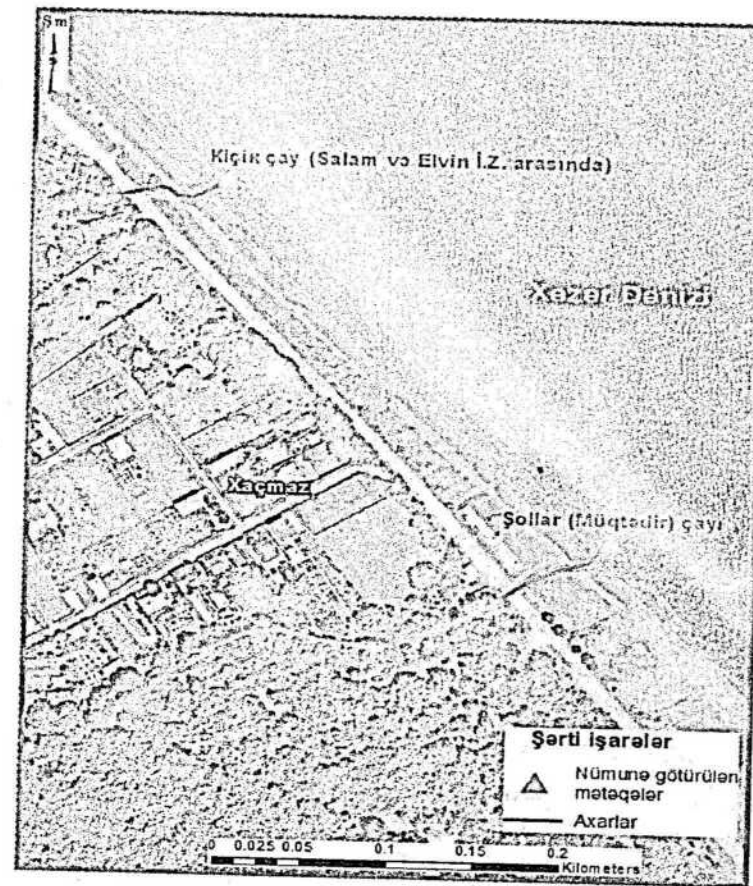
Xudat konserv zavodunda isə istehsalat prosesi zamanı formalaşan çirkab suları sözügedən kollektora axıdılır, götürülmüş su nümunələri 2009-cu ildə ammonium ionları (NH₄) 45,0 mq/l, sintetik səthi aktiv maddələr (SSAM) 3,4 mq/l, oksigenə biokimyəvi tələbat (OBT5) 370,0 mq/l, asılı maddələr 48,0 mq/l, müşahidə olunur. 2015-ci ildə analitik təhlillərin nəticəsində ammonium ionları (NH₄) 56,0 mq/l, sintetik səthi aktiv maddələr (SSAM) 3,8 mq/l, oksigenə biokimyəvi tələbat (OBT5) 410,0 mq/l, asılı maddələr 42,0 mq/l artması həmin ərazinin çirkab suların normadan artıq olması ilə müşahidə olunur [1,2].

Qeyd etmək lazımdır ki, istirahət mərkəzlərində istifadə olunan şablon texnoloji normalara uyğun inşa edilmədiyindən, toplanan çirkab suların torpağa hoparaq yeraltı qurult sularına qarışmasına, təbii axarlara sızmasına, Xəzər dənizinə infiltrasiya olunmasına səbəb olur. Bəzi istirahət mərkəzlərində, o cümlədən "Xəzər" turist bazasında və "Çıraq-Qala" istirahət düşərgəsində, eləcə də Seyidli və Nabran qəsəbələrində formalaşan çirkab suların bir hissəsi təmizlənmədən birbaşa Xəzər dənizinə axıdılır. "İsti su" sanatoriyasının yaxınlığındakı təqribən 2-2,5 ha sahəsi olan bataqlıqlaşmış ərazidən çirkab suların Xəzər dənizinə axıdılması davam edir.

Nabran ərazisi. Bu ərazidən "Dostluq" istirahət mərkəzinin "4-cü şəhərcik" deyilən sahəsində formalaşan təsərrüfat-fekal mənşəli tullantı suları heç bir təmizlənmə prosesi keçmədən birbaşa Xəzər dənizinə axıdılır. Sahil zolağının uzunluğu 21,3 km olan Dəvəçi rayonunda əsas problem TQ-lərin olmaması və formalaşan çirkab suların təbii axarlar (Dəvəçiçay və Dərəçay) vasitəsi ilə Xəzər dənizinə axıdılmasıdır [1,2].

"Dəvəçi Broylar" Açıq Tipli Səhmdar Cəmiyyəti (ATSC) rayonda fəaliyyət göstərən iri müəssisələrdən biridir və onun əsas fəaliyyəti toyuq əti istehsalından ibarətdir. ATSC-də formalaşan məişət-fekal və istehsalat çirkab suları uzunluğu təqribən 22 km olan kollektor vasitəsi ilə müəssisədən Xəzər dənizinə axıdılır. ATSC-nin istehsalat sularının çıxışından götürülmüş su nümunəsində ammonium ionlarının-21,6; asılı maddələrin-6,1 və OBT₅-103,3 dəfə normadan artıq olması müəyyən edilmişdir. Ekotoksikoloji baxımdan nümunə kəskin zərərli təsirə malik olmuşdur. Dəvəçi rayonunun ərazisindən keçməklə Xəzər dənizinə tökülən çaylardan biri də Dəvəçiçaydır. Dəvəçi rayonunda kanalizasiya sistemi olmadığından, çayın sahil xətti boyunca yerləşən evlərdə və obyektlərdə formalaşan məişət-fekal çirkab suları birbaşa Dəvəçiçaya axıdılır.

Aerokosmik monitoring sistemindən istifadə edərək Azərbaycanın sahilboyu ərazisindən Xəzər dənizinə çirkləndirici mənbələrdən axınların çıxış nöqtələrinin daha dəqiq müşahidə etmək olar. Koordinat sistemində bağlanması ilə kosmik şəkillərin alınması və emalı vacib bir məsələdir. Şəkil 1-də Azərbaycanın şimal sahilboyu ərazisindən Xəzər dənizinə axarların 2009-2015-cu illər üzrə çirklənmə mənbələrinin koordinat sistemində bağlanmış xəritəsi təqdim olunmuşdur [3,4,5].

Şək. 1. Azərbaycanın şimal sahilboyu ərazisindən Xəzər dənizinə axarların 2009-2015-ci illər üzrə çirklənmə mənbələrinin koordinat sistemində bağlanmış xəritəsi

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 20 iyun tarixli, 2244 nömrəli "Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunması üzrə bəzi tədbirlər haqqında" Sərəncamından irəli gələn məsələlərin həlli istiqamətində tədbirlər görülür.

Bu tədbirlərin növbəti illərdə də davam etdirilməsi nəticəsində Xəzər akvatoriyasının daha da təmizlənməsinə və Abşeron yarımadasının Xəzər dənizini çirkləndirən mənbələr sırasından birdəfəlik çıxarılmasına nail olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bədəlova A.N., Məmmədov H.N. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunun şimal bölgəsinə məişət tullantılarının axılması faktiki və ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi // Milli Aviasiya Akademiyası Elmi məcmuələr, 2008, №1, s.46-50.
2. Hesabat: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Xəzər Kompleks Ekoloji Monitoring İdarəsi, 2010-2015.
3. Викторov С., Осадчий А. Аэрокосмический мониторинг для обнаружения загрязнений морей Большая нефть Каспия // Наука и жизнь. 2002, № 12, С. 70-76.
4. Ivanov A.Yu., M. Fang, M.-X. He, I.S. Ermoshkin. An experience of using Radarsat, ERS-1/2 and Envisat SAR images for oil spill mapping in the waters of the Caspian Sea, Yellow Sea and East China Sea // Envisat & ERS Symposium, Salzburg, Austria (ESA SP-572). 2004, 6-10 Sept.
5. www.eco.gov.az.

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В СЕВЕРНОЙ ПРИБРЕЖНОЙ ЗОНЕ КАСПИЙСКОГО МОРЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Р.Ф. Исламова, Г.Н. Мамедов, Э.С. Гахраманов

В статье рассмотрены вопросы природы отходов и управления им, а также изучены возникшие при этом проблемы в зоне северного побережья Каспийского моря. Осуществлена экологическая оценка загрязнения этой зоны Каспийского моря множеством твердых отходов, а также сточных вод, непосредственно или с природными водами, поступающих в него без очистки и обезвреживания.

Ключевые слова: твердые отходы, экологические проблемы, загрязненные воды, природные течения.

ANALYSIS AND EVALUATION OF THE ENVIRONMENTAL SITUATION IN THE NORTHERN COASTAL AREA OF THE CASPIAN SEA IN AZERBAIJAN

R.F. Islamova, H.N. Mammadov, E.S. Gahramanov

In the article northern coastal zone of the Caspian Sea's wastes and their management as well as the environmental problems were analyzed by using investigation. The dispersion of solid waste in the coastal strip, the discharge of wastewater either directly or through the natural flows without doing any treatment and decontamination were environmentally assessed by using determination.

Keywords: external aerodynamics, hydrodynamics, liquid phenomena, destruction of whirlwinds.

Diqqət!

Sizin reklama ehtiyacınız varmı?
Redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız:

AZ 1045 Bakı ş.
Mərdəkan pr. 30

Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

ПРИМЕНЕНИЕ СПУТНИКОВОЙ ИНФОРМАЦИИ ВЫСОКОГО РАЗРЕШЕНИЯ ДЛЯ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЗАСОЛЕННЫХ ЗЕМЕЛЬ

Х.Р. Исмагова

Национальная Академия Авиации

Исследуются оптические свойства засоленных почв Кура-Араксской низменности. Исследования проводятся по спутниковой информации со спутника Azersky. Синтезирование спектральных каналов и применение математических методов обработки снимков, применение которых позволяет довольно надежно определять генетические разности почв. Отмечается, что такие разности хорошо фиксируются на аэро- и космических снимках благодаря изменению тона (цвета) и рисунка изображения.

Ключевые слова: спектральный анализ, свойства комбинаций спектральных каналов, засоление почв.

Введение. Применение аэрокосмических методов в почвоведении дало ощутимый толчок развитию почвенного картографирования и мониторинга почвенного покрова. Еще в 30-е годы XX века, отмечались значительные возможности использования дистанционных снимков при составлении детальных почвенных карт и для оценки состояния посевов. Дистанционные методы изучения почвенного покрова основаны на том, что разные по происхождению и степени вторичных изменений почвы по-разному отражают, поглощают и излучают электромагнитные волны различных зон спектра. Как следствие, каждый почвенный объект имеет свой спектрально-яркостный образ, запечатленный на аэро- и космических материалах. Применяя различные методы обработки аэрокосмических снимков, можно идентифицировать различные почвы и их отдельные характеристики. Многолетние исследования ученых показывают, что почвы в зависимости от содержания гумуса, влажности, механического состава, карбонатности, наличия солей, эродированности и других особенностей изображаются на снимках широкой гаммой тонов.

Наземными приборами спектральная отражательная способность почв достаточно полно изучена, в этой связи следует сослаться на фундаментальные И. И. Карманова, который измерил при помощи спектрофотометра СФ-10 коэффициенты спектрального отражения в диапазоне 400–750 нм. 4 тыс. почвенных образцов.

Процесс засоления почв является экологической проблемой на территории Кура-Араксской низменности в Азербайджане.

Весьма существенный интерес для мелиорации засоленных земель Кура-Араксской низменности представляют вопросы о происхождении огромных масс солей, содержащихся в почвах, грунтах, грунтовых водах.

Ф.П.Саваренский (1929) в качестве основных источников поступления солей в грунтовые воды Кура-Араксинской низменности указывал на грунтовые воды предгорий, приносящих с собой в растворенном виде продукты выветривания коренных пород, на воды Кура и Аракса (естественные, инфильтрационные, ирригационные), а также на морские воды, фильтрующиеся при наличии особых условий. Питание за счет глубинных напорных вод он считал значительным источником только для Сальянской равнины.

В.А.Приклонский (1948) наличие определенных солей в грунтовых водах Кура-Араксской низменности связывает с притоком вод рек, дренирующих окружающие горы, а также с водами Куры, Аракса и оросительных каналов. Так, наличие гидрокарбонатно-кальциево-натриевых вод в Карабахской равнине он объясняет подпитыванием грунтовых вод водами коренных пород Малого Кавказа. Повышенное содержание сульфатов в северной части низменности В.А.Приклонский, как и Ф.П.Саваренский, связывает с влиянием третичных глинистых гипсоносных пород [1,2].

В.Р.Волобуев (1946), анализируя материалы по засолению почв Кура-Араксской низменности, пришел к заключению, что история соленакопления в низменности теснейшим образом связана с четвертичной историей Каспия [4].

Так, в периоды регрессии обнажались большие низменные пространства, в пределах которых шло интенсивное упаривание солевых растворов и обогащение солями почв и грунтов. Особенно благоприятные условия для соленакопления возникают в прибрежно-морской зоне, где в усыхающих лагунах и лиманах образовывались солончаки. По его мнению, подобную фазу солончакового режима переживает и современная приморская зона.

В пределах наклонных равнин развито конусовое и делювиально-пролювиальное засоление, а в пределах районов низменности – аллювиальное засоление. Глубинно-напорное и сопочное засоление, по его мнению, имеет место лишь на относительно небольших локальных участках Юго-Восточной Ширвани и Сальянской равнины. Резюмируя соображения, высказанные об источниках солей, путях их миграции, он не отрицает наличие современных поступлений с речными водами солевых масс за счет первичных процессов выветривания и указывает, что главным источником солей в Кура-Араксинской низменности являются соли вторичных циклов миграции – соли, накапливающиеся в условиях лагунной и прибрежно-морской концентрации, начиная с этапа верхнего сармата и кончая современной прибрежно-морской аккумуляцией.

Несомненно, приемы мелиоративных мероприятий принципиально будут различаться для каждой генетической формы засоления, из числа которых наиболее распространенными в Кура-Араксинской низменности являются: делювиальная, конусовая и аллювиальная. Приемы мелиорации в республике в основном разработаны для этих форм засоления и по ним накоплен достаточный материал исследования, проектных проработок [5,6].

Отсюда вполне обоснован интерес к решению экологических мониторинговых задач, в частности методами аэрокосмического мониторинга.

В данной статье рассматриваются результаты почвенного дешифрирования по космическому снимку со спутника AZERSKY, который имеет ряд преимуществ – это пространственное разрешение 1,5 м. и наличие инфракрасного канала. Работа выполнялась в рамках проекта

Работы по данной тематике выполнены в рамках проекта «Фонда развития науки» при Президенте Азербайджанской Республики, шифр EIF-2013-9(15) - 46/17/1-М-27. Снимки предоставлены ОАО «Азеркосмос» в рамках данного проекта.

Изучение спектральных характеристик почв различной степени засоления

Для изучения спектральных характеристик различной степени засоления почв использовались программные пакеты ENVI 5.2 и ARCGIS10.3. Программный комплекс ENVI 5.2 имеет достаточно широкий набор разнообразных методов обработки изображений, применение которых позволяет довольно надежно определять генетические разности почв. Отмечается, что такие разности хорошо фиксируются на аэро- и космических снимках благодаря изменению тона (цвета) и рисунка изображения. По данным Ю. П. Киенко и Ю. Г. Кельнера космические снимки с разрешением более 10 м передают 100% информации о формах элементарных почвенных структур, для фотоснимков с более низким разрешением (20–30 м) изображаются не более 80% почвенных ареалов [7,8,9,10]. Прикладное дешифрирование космических снимков предполагает работу с сериями снимков. При обработке снимков мы сделали вывод, что, несмотря на достаточную изученность данной проблемы необходимо внести коррективы в основу дешифрирования засоленных почв. Это обстоятельство связано с отсутствием подобных исследований на изучаемой территории по космическим снимкам высокого разрешения. В настоящее время она базируется на учете их отражательной способности. Однако далеко не всегда удается визуальным, непосредственно по космическому снимку, обнаружить наличие на исследуемом поле почв различного типа. Актуальной задачей исследований по проблеме почвенного дешифрирования является научное обоснование методики синтеза снимков, полученных в разных диапазонах спектра, и применения математической модели их обработки. В целях выявления указанных закономерностей были проанализированы не только показатели прямого рассеянного светоотражения в отдельных диапазонах спектра, но и различные математические отношения значений яркостей пикселей в различных спектральных каналах. Нами исследованы различные типы зависимости свето-

отражения от варианта синтезирования и выбранной математической модели. Одним из эффективных методических приемов является последовательное дешифрирование, которое применяется в тех случаях, когда на разных зональных снимках по-разному отображаются одни и те же объекты.

Например, солончаки и степень засоления хорошо фиксируются на снимках в голубой зоне, заболоченные участки и степень увлажнения – на снимках в ближней инфракрасной зоне (рис.1. и рис.2).

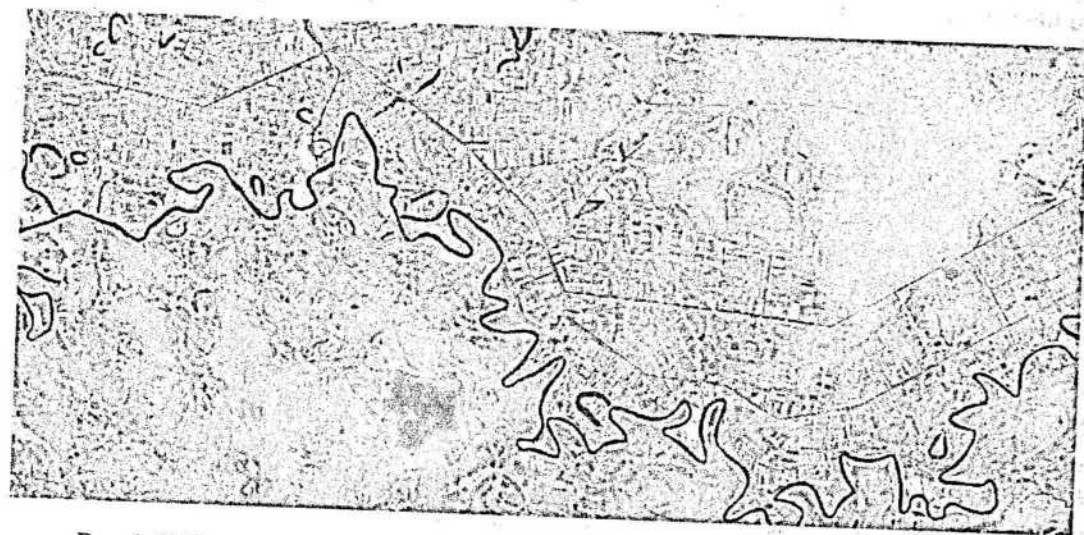

Рис.1. В ближнем инфракрасном канале спутника AZERSKY чётко видны границы водных объектов

Для более четкого рассмотрения этого факта приводится на рис.3 увеличенный фрагмент приведённых примеров.

По математическим методам обработки в целях выявления указанных закономерностей были проанализированы не только показатели прямого рассеянного светотражения в отдельных диапазонах спектра, но и различные математические отношения значений яркостей пикселей в различных спектральных каналах.

По математическим методам обработки в целях выявления указанных закономерностей были проанализированы не только показатели прямого рассеянного светотражения в отдельных диапазонах спектра, но и различные математические отношения значений яркостей пикселей в различных спектральных каналах.

На первом этапе мы выбираем модель построения индексного изображения по вычислению нормализованного вегетационного индекса NDVI (рис.4):

$NDVI = \frac{NIR - RED}{NIR + RED}$, где NIR- инфракрасный канал, RED – красный канал.

Различное отражение в красном и инфракрасном (IR) каналах позволяет контролировать плотность и интенсивность роста зеленой растительности с использованием спектрального отражения солнечной радиации. Зеленые листья обычно показывают лучшее отражение в ближнем диапазоне инфракрасных длин волн, чем в диапазонах видимых длин волн. Если листья подавлены водой, увядающие или мертвые, они становятся более желтыми и отражают значительно меньше в ближнем инфракрасном диапазоне. Обработка NDVI создает одно-канальный набор данных, который в основном представляет зелень. Отрицательные значения представляют облака, воду и снег, а значения, близкие к нулю, представляют скалы и голую почву. Этот индекс выдает значения от -1,0 до 1,0, в основном представляющие зелень, где все отрицательные значения в основном образуются от облаков, воды и снега, а значения, близкие к нулю, образуются в основном от скал и голой почвы.

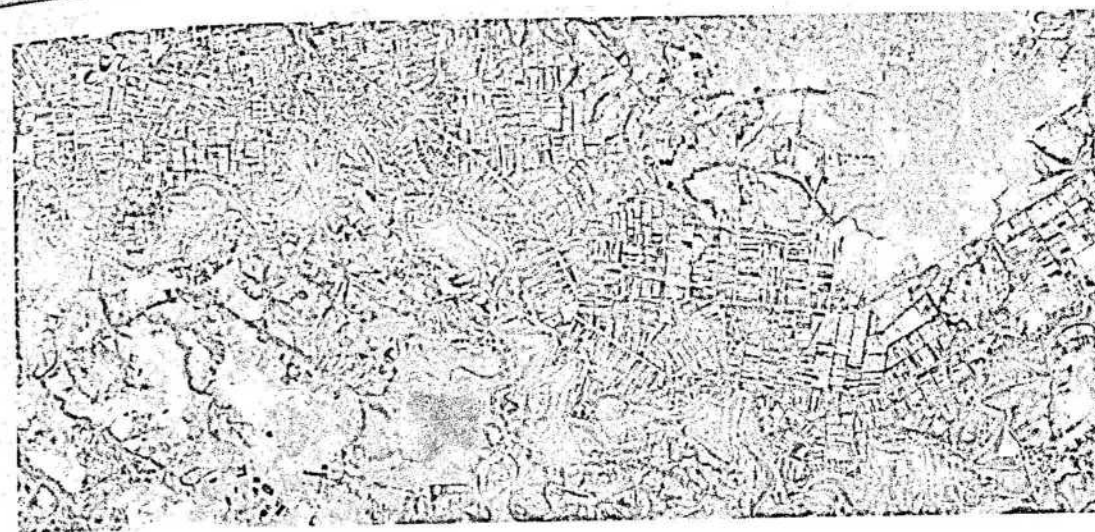

Рис.2. Так выглядят границы водных объектов в том же масштабе, что и на рис.1., но в первом голубом канале спутника AZERSKY, в то же время визуально определяются сильно засоленные почвы белого цвета

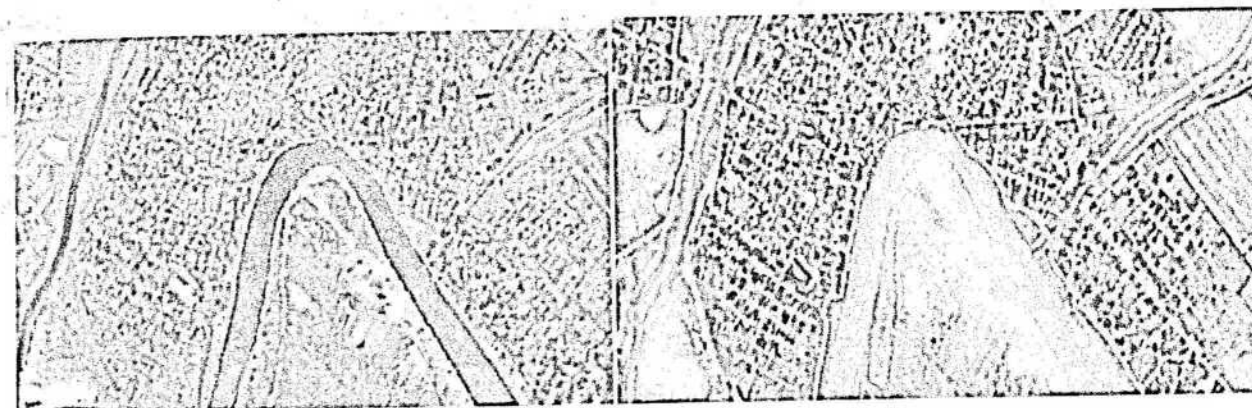

Рис.3. Увеличенный фрагмент реки и канала в ближнем инфракрасном диапазоне –слева, и справа – в голубом, где границы берегов немного размыты

Чёрно-белый снимок индексного изображения можно преобразовать в цветной в геоинформационной системе ArcGIS. Уравнение, используемое для создания выходных данных следующее:

$$NDVI = \frac{(IR - R)}{(IR + R)} * 100 + 100$$

Это приведет к диапазону значений 0-200 и вписывается в структуру 8-бит, что позволяет отображать их с помощью цветовой шкалы или цветовой карты (рис.4).

В нашем случае, чем ниже значение индекса, тем более засоленные почвы без растительного покрова. Высокие значения индекса соответствуют сплошному растительному покрову. Отрицательные значения индекса соответствуют водной поверхности или сильно увлажненным засоленным землям. Участок с самым высоким показателем по степени засоления по наземным измерениям равным 3.039 %. Как видно (рис.4) после преобразования снимка, индексное изображение более чётко выделяет границы засоленных почв от растительности других почв.

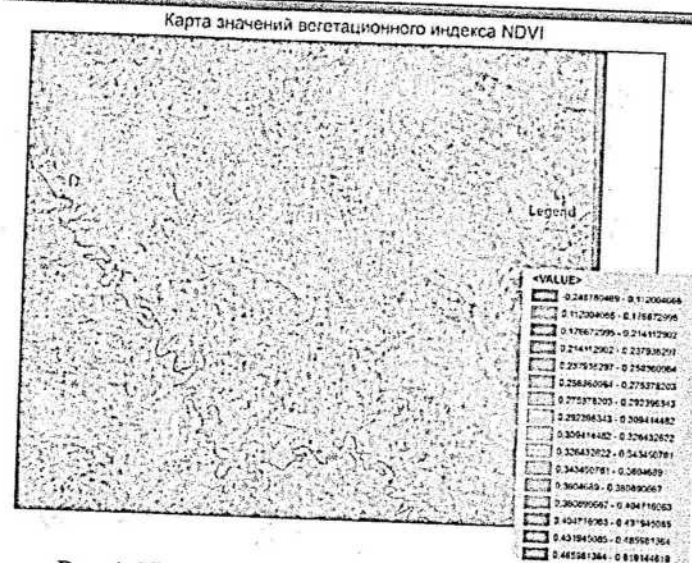

Рис.4. Индексное изображение по индексу NDVI, где чётко выделены почвы в различной степени засоления

Приблизительно можно на данном этапе визуально дать интерпретацию индексному изображению: значения от 0,431945085 - 0,619144619 соответствуют массивам деревьев в посёлках, вдоль каналов и дорог. Значения от 0,343450761 - 0,431945085 соответствуют плотно и не плотно растущему травяному покрову. Значения от 0,258360064 до 0,343450761 средnezасоленным и малозасоленным почвам, значения 0,112004066 до 0,258360064 солончакам, сильно засоленным почвам и отрицательные значения это водная поверхность и увлажнённые засоленные земли. Как видно на рис.4., применение математических методов позволяют визуально разделить почвы с различной степенью засоления.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В данной статье рассматривается один из примеров по обработке космического снимка высокого разрешения AZERSKY, выполненного в рамках проекта «Фонда развития науки» при Президенте Азербайджанской Республике, шифр EIF-2013-9(15) -46/17/1-M-27. Работы, выполненные по определению спектральных свойств почв с различной степенью засоления с использованием космического снимка отечественного спутника AZERSKY, показывают его возможности по сравнению с информацией со спутников среднего и низкого разрешения. Применение совокупности программных комплексов по обработке изображений и геоинформационных систем расширяют функциональные возможности обработки снимков, а преимущества спутников с высоким пространственным разрешением позволяют более чётко контрастировать почвы с различной степенью засоления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Приклонский В.А. Формирование грунтовых вод в засушливых областях на примере Кура-Араксинской низменности, Из-во АН СССР серия геологическая, 1946, №4.
2. Саваренский Ф.П. Кура-Араксинская низменность и её грунтовые воды и процессы их засоления. «Почвоведение», 1929 г., №1-2.
3. Абдулов М.Р. Почвы с делювиальной формой засоления и вопросы их мелиорации. Из-во «Озан», Баку, 2003, с.269.
4. Волобуев В.Р. Основные вопросы генезиса и мелиорации засоленных земель Азербайджана. Известия АН Азерб.ССР, вып. III, 1946, №12.

5. Микаилов Н.К. Природно-географические особенности и экологические особенности засоления почв Кура-Араксинской низменности, проблема мелиорации и оценки их плодородия. И-во «Озан», Баку, 2000, С.375.
6. Гасанов А.М., Исмагова Х.Р., Нагиев П.Ю., Алиева М. Картографирование сельскохозяйственных угодий Кура-Араксинской низменности по результатам цифровой обработки видеозображений. ИКИ РАН, сб. научных статей «Современные проблемы дистанционного зондирования», вып.3, том.2, 2006, с.300-306.
7. Книжников Ю.Ф., Кравцова В.И. Принцип множественности в современных аэрокосмических методах и способы дешифрирования серии снимков при сельскохозяйственных исследованиях // Аэрокосмические методы в почвоведении и их использование в сельском хозяйстве. – М.: Наука, 1990. – С. 47-54.
8. Орлов Д. С, Воробьева Л. А., Суханова Н.И. Количественные параметры спектральной отражательной способности почв. Вестник МГУ, серия Почвоведение, 1995г., N 42, с.35-42.
9. Huete, A. R., Jackson, R. D., Post, D. F., 1984, "Soil spectral effects on 4-space vegetation discrimination", *Remote Sens. Environ.*, no. 15, pp. 155-165.
10. Орлов Д.С. Цвет и диагностика почвы. Изд-во МГУ. Науки о Земле, 1997г., стр. 45-51
11. Караванова Е.И. Оптические свойства почв и их природа, 2001, с. 152.

THE USE OF HIGH-RESOLUTION SATELLITE DATA FOR THE IDENTIFICATION OF SALINE LANDS

Kh.R. Ismatova

We study the optical properties of the saline soils of the Kura-Araz lowland. The analysis of spectral channels Azersky satellite, and combinations thereof with a view to identify the most optimal combination of channels to identify saline soils with varying degrees of salinity

Açar sözlər: spektral analiz, spektral kanalların kombinasiya olunmuş xüsusiyyətləri, duzlaşmış torpaqlar.

ŞORANLAŞMIŞ TORPAQLARIN EYNİLƏŞDİRİLMƏSİ ÜÇÜN YÜKSƏK AYIRDETMƏ PEYK İNFORMASIYANIN TƏTBİQİ

X.R. İsmətova

Kür-Araz ovalığının şoranlaşmış torpaqlarının optik xüsusiyyətləri tədqiq edilib. Müxtəlif şorlaşma dərəcəli torpaqların identifikasiyası üçün kanalların daha optimal kombinasiyasını göstərmək məqsədi ilə Azersky peykinin spektral kanallarının və kombinasiyalarının analizi aparılıb.

Keywords: spectrology, properties of combinations of spectral channels

İQTİSADİYYAT, MENEJMENT VƏ HÜQUQ

XÜSUSİ İQTİSADİ ZONALARIN SOSIAL – İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏSİRİ

S.H. Pürhani, E.R. Əhmədov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə Xüsusi İqtisadi Zonaların (XİZ) yaradılması tarixinə və təcrübəsinə diqqət yetirilərək dünyanın aparıcı ölkələrində fəaliyyət göstərən XİZ-lər, sərbəst ticarət zonaları, azad iqtisadi zonalar təhlil edilmişdir. Nəticə etibarilə Azərbaycan Respublikasında yaradılacaq xüsusi və azad iqtisadi zonaların hüquqi normativ bazasına diqqət yetirilərək, bu strukturların ölkənin sosial – iqtisadi inkişafına təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: xüsusi iqtisadi zonalar, azad iqtisadi zonalar, ofşor mərkəzlər, Sumqayıt texnopark, Balaxanı sənaye parkı, elmi-sənaye parkları.

Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatların davamlı inkişafının təmin edilməsi məsələlərinə tələb artmaqdadır. Dünya iqtisadiyyatının ənənələri milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasını, iqtisadi inkişafın davamlılığını, beynəlmilləşmə proseslərində milli subyektlərin maliyyə böhranları və iqtisadi enmələrə qarşı güclü iqtisadi dayaqların olmasını tələb edir. Dünya iqtisadiyyatının müasir prioritetləri hər bir müstəqil dövlətin iqtisadi siyasətində mütərəqqi iqtisadi mexanizm və alətlərin tətbiqinə tələbat yaratmaqla, onların Beynəlxalq Əmək Bölgəsində iştirakını zəruri edir. Dünyanın 130-dan artıq ölkəsində tətbiq edilməklə bəzi ölkələrin iqtisadi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, kapital axınının və müasir texnologiyaların cəlbinə, sosial – iqtisadi problemlərin həllinə töhfələr verməklə müasir dövrdə də diqqət mərkəzində olan Xüsusi İqtisadi Zonaların (XİZ) yaradılması səmərəli iqtisadi fəaliyyəti təmin edir. Təsərrüfatın ərazi təşkilinin yeni formalarından biri olan XİZ-lər dünya təsərrüfat sistemində xüsusi çəkiyə malikdir və bu zonaların yaradılmasında məqsəd ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin inkişafını sürətləndirmək, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinə daha əlverişli şərait yaratmaq, ixracatı genişləndirmək, istehsalatı yeni müasir texnika və texnologiyaların tətbiqinə nail olmaq, rəqabət qabiliyyətli, səmərəli istehsal və xidmət sahələrinin təşkilini dəstəkləmək, yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaratmaq və nəticədə ölkənin kompleks sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaqdır. Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, ilk “sərbəst zona” anlayışının işlədilməsi bizim eradan əvvəlki, 166-cı ilə təsadüf edir. Bu yunan dövləti tərəfindən Delos adasında ticarətin inkişafını sürətləndirmək məqsədilə aparılan proteksionist tədbir olmuşdur. Qərbi və Şərqi ticarət yollarının Delos adasında kəsişdiyi yerdə tacirlər müxtəlif inzibati tədbirlərdən, vergi və rüsumlardan azad olunurdular. Belə tədbirlərin olması əlverişli ticarət şərtlərini formalaşdırmış və adanı ticarət zonasına çevirmişdir. İlk dəfə burada Sərbəst Ticarət Zonası (STZ) yaradılmış, 100 ildən çox dövrdə məhsuldarlığı ilə tarixə düşmüşdür. İlk Xüsusi İqtisadi Zonaların yaradılması da bizim eradan əvvəlki, 814-cü ilə təsadüf edir.

Bir sıra mənbələrdə XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyada “Liman franko” statuslu XİZ-dən istifadə olunduğu qeyd edilir. Azad limanlara xarici malların rüsumsuz gətirilməsinə və çıxarılmasına icazə verilir. Azad liman statusuna müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dövlətlərin liman şəhərləri malik olmuşlar. Məsələn: İtaliyada 1547-ci ildə Livorno, 1595-ci ildə Genuya, 1661-ci ildə Venesiya, Fransada 1669-cu ildə Marsel, Rusiyada 1817-ci ildə Odessa və sair. Hazırda azad liman statusuna sahib olan Rumıniyanın Sulina şəhərini misal gətirmək olar.

XİZ güzəştli təsərrüfat fəaliyyəti zonaları olmaqla XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ABŞ, Koreya, Polşa, Macarıstan, Çin və başqa ölkələrdə yaranmışdır. Dünya bankının hesabatına əsasən 2015-ci ildə dünyanın 130 ölkəsində 4000-ə qədər XİZ mövcuddur. Bunların qlobal ixracatda dövryyəsi təxminən 200 milyard dollardır və burada işləyənlərin sayı 40 milyondur.

XİZ-lər ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarına da əsaslı təsir göstərmək imkanına malikdir. XİZ çox müxtəlifdir və onların qarşısında duran vəzifələr, verilən güzəştlər və istifadə olunan tənzimləmə vasitələri bir-birindən fərqlənir. XİZ-in dünyada ən çox istifadə edilən formaları azad

iqtisadi zonalar, azad gömrük zonaları, azad ticarət zonası, azad sənaye zonaları, azad istehsal zonaları, elmi-sənaye parkları (texnoparklar), ofşorlar, eko-iqtisadi ərazi və s. mövcuddur.

Dünya təcrübəsinə nəzər yetirsək görürük ki, XİZ-in ən çox istifadə edilən formalarından biri də Azad İqtisadi Zonalardır. AİZ-in yaradılması konkret prioritet iqtisadi məsələlərin həlli, strateji proqram və layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş ayrı-ayrı ərazi və regionların iqtisadiyyatının inkişafında təsirli istiqamətdir. Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və unifikasiyası üzrə beynəlxalq konvensiyaya əsasən AİZ termini altında ölkə ərazisinin bir hissəsi başa düşülür ki, burada əmtəələr milli gömrük xaricində olan obyektlər kimi qəbul edilir və bu səbəbdən də adi gömrük nəzarətinə və vergitutmaya cəlb edilmir. Başqa sözlə, AİZ xüsusi rejimli ölkə əraziləridir. AİZ-in fəaliyyətinin müsbət misalı kimi Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, Çində qurulan AİZ-i göstərmək olar.

Dünya iqtisadiyyatında texnoparklar innovasiyalı iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Hal-hazırda dünyada 400-dən çox texnoparklar fəaliyyət göstərir və günü-gündən bu kimi parkların sayı artmaqdadır. Milli iqtisadiyyatın yeni sahələrinin formalaşmasında və rəqabət-qabiliyyətli olmasında texnoparkların rolu çox böyükdür. Texnoparkların yaradılmasının əsas məqsədləri biliklərin və ixtiraların texnologiyalara çevrilməsi, həmin texnologiyaların kommersiya məhsuluna çevrilməsi, kiçik elm tutumlu sahibkarlıq sektoru vasitəsi ilə texnologiyaların sənayeyə ötürülməsi, elm tutumlu şirkətlərin formalaşması və onların bazarda təşəkkülü, elm tutumlu biznes sahəsində müəssisələrin dəstəklənməsi, sənayenin struktur yenidənqurulması, məşğulluq probleminin qismən həlli, yüksək texnologiyalar sahəsində elmi-texniki nailiyyətlərin sürətli tətbiqi və s. Texnoparklar ilk dəfə ötən əsrin 50-ci illərində ABŞ-da Stenford Universitetinin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Həmin dövrdə universitetin yerləşdiyi Kaliforniya ştatında ABŞ hökumətinin sifarişləri ilə hərbi sənaye məhsulları istehsal edən şirkətlər yüksək texnologiyalar sahəsində də müəyyən irəliləyişlər əldə etmişdilər. Ona görə də Stenford Universiteti bu şirkətlərə özünün boş qalmış ərazisində icarə yer vermək qərarına gəlmişdir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında XİZ-in yaradılması. 1930-cu illərdə ABŞ-da sərbəst ticarət zonaları yaradıldı. Xarici ticarət zonaları milli ərazinin bir hissəsi olmaqla gömrük, vergi, maliyyə rejimli ticarət və sənaye zonalarıdır. ABŞ-da sərbəst ticarət zonalarının yaradılması Prezident F.Ruzveltin “Yeni kurs” adlanan siyasəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu siyasətlə əlaqədar olaraq 1934-cü ildə Konqres tərəfindən “Sərbəst ticarət zonaları haqqında” Akt qəbul olundu. Bu Aktla müəyyən edildi ki, hər bir rəsmi sərhəd limanında bir və ya bir neçə ticarət zonası yaradıla bilər. Bu zonaların əsas mahiyyəti xarici ticarətin stimullaşdırılması, səmərəliliyinin artırılması, kommersiya xərclərinin azaldılması və sairədir [6].

ABŞ-da sərbəst ticarət zonalarının fəaliyyəti qeyd olunan Aktla bərabər “Gömrük xidməti və sərhəd mühafizəsi” Qaydaları ilə də tənzimlənir. 2015-ci ilədək ABŞ-da 174 XİZ yaradılmışdır. Yaradılan XİZ-də təmir və tikinti işlərinə 5 %-lik vergi güzəştinin olması, kapitalın artan dəyərinin vergidən azad edilməsi, yeni iş yerləri açan sahibkarlara vergi güzəştlərinin artırılması və mənfəət gəlirindən ayırımların azaldılması kimi kompleks güzəştlər tətbiq edilir. ABŞ-ın texnoparklarında iri layihələrə dövlət tərəfindən ciddi dəstək göstərilir və bu kimi texnoparkların sayı ölkədə 200-dən çoxdur. Kaliforniya ştatında yerləşən 17 “Silikonlu vadi” texnoparkının payına dünyada istehsal olunan kompüter və kompüter texnikasının 20 %-dən çoxu düşür [4].

XİZ-in yaradılmasında Çin təcrübəsi. Xüsusi iqtisadi zonaların növlərindən biri olan açıq zonalar daha çox Çində inkişaf etmişdir və demək olar ki, ölkənin bütün sahilboyu ərazilərini əhatə etməklə, Çinin daxilinə doğru genişlənilir. Belə zonalar əsasən xarici kapitalın cəlb edilməsi məqsədi ilə güzəştli investisiya rejiminin yaradıldığı əraziləri əhatə edir. 1979-cu ildə Çin Hökuməti təcrübə olaraq Şençjendə, Çjuxaedə, Şantouda, Şyamendə xüsusi ixrac rayonlarının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. 1980-ci ildə Çin Hökuməti “xüsusi ixrac rayonu” terminini ləğv etdi və rəsmi olaraq “xüsusi iqtisadi zona” terminini daxil etdi. Çində ilk illər, siyasi reformasiyadan sonra xüsusi iqtisadi rayonların yaradılması ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynamağa başladı. XİZ ilə əlaqədar yeni qanunların və təlimatların nəşri iqtisadiyyatın inkişafına və daxili iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə töhvə verdi. Çinlilərin ən böyük uğurlarından biri XİZ-in yaradılması hesab olunur. Hazırda Çinin ərazisində çoxlu sayda XİZ var. Bunlardan 90-nı dövlət

səviyyəsində texniki-iqtisadi inkişaf zonalardır. Bu zonalar Pekin, Şanxay, Quancjou, Tyantszin, Dalyan, Xarbin, Urumçi, Uxan, Çuntsin, Xançujou və digər şəhərlərdə və rayonlardadırlar. Həmin zonalarda 114-ə yaxın yüksək texnoloji parklar yaradılmışdır. Bunlara Pekin şəhərində Çjunquntsun texnoparkı, Şanxayın Pudun rayonunda yerləşən Çjantzyan və Tyanszindəki yüksək texnologiyalar parkları, Nankin, Çendu və Quancjou şəhərlərindəki yüksək texnologiyalı açıq zonalar aiddir [7]. Çindəki XİZ-in 13-ü azad gömrük zonaları (Fuçjou, Syamen, Şindao, Ninbo, Santoa və sair), 14-ü isə dövlət səviyyəsində sərhədlənmiş iqtisadi əməkdaşlıq zonalardır (İnin, Taçen, Pincyan, Vantin, Xekou, Xeyxe, Dandun və sair). Bu zonalarda fəaliyyət göstərən iri müəssisələrdə xarici investisiya 5 milyon dollardan yuxarı olarsa, həmin müəssisələr gəlir vergisindən azaddırlar və ya müəyyən müddətə vergilər tamamilə ləğv olunur. Öz məhsullarının 70 %-dən çoxunu ixrac edən XİZ rezidentlərinin gəlirlərindən tutulmalar 10 % azaldılır. Hindistanlı tədqiqatçı-alim S.K.Singhin fikrincə idxal rüsumlarının zəiflədilməsi, ixrac rüsumlarının aradan qaldırılması Çinin XİZ-nin sənaye istehsalı və ixracda katalizator rolu oynamasını şərtləndirmişdir. Çində yüksək texnologiya təyinatlı XİZ-də yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən torpaq, su, elektrik enerjisindən istifadə üzrə əlavə güzəştlər verilib. XİZ-in rezidentləri daşınmaz əmlakları almaq və özəlləşdirmək hüququna malikdirlər [4].

XİZ-in Türkiyə nümunəsi. Türkiyədə 6 iyun 1985-ci ildə qəbul olunan, 3218 nömrəli "Azad zonalar" Qanununda (Serbest bölgeler Kanunu) azad zonaların qurulması və idarə olunmasında əsas məqsədlər, ixracata istiqamətli sərmayə və istehsalı təşviq etmək, birbaşa xarici investisiyaların və texnologiyaların daxil olmasını sürətləndirmək, müəssisələri ixracata istiqamətləndirmək, beynəlxalq ticarəti inkişaf etdirmək və s. bu kimi məsələlər qeyd olunub. Ümumi olaraq azad zonalar (serbest bölgələr) ölkədə etibarlı ticarət, maliyyə və iqtisadi sahələrlə bağlı hüquqi və inzibati qaydaların tətbiq olunmadığı və ya qismən tətbiq olunduğu, sənaye və ticarət fəaliyyətləri üçün daha geniş subsidiyaların tanındığı və ölkənin digər hissələrindən ayrılan yerlər olaraq təşkil oluna bilər. 1985-ci ildə qəbul edilmiş ölkə qanununa görə Türkiyədə xüsusi iqtisadi zonalar vergilərdən azaddırlar və zonalarda fəaliyyət göstərən sahibkarlar gömrük, həmçinin digər rüsumları ödəmirlər. Bundan əlavə, Türkiyənin XİZ-də istehsal olunmuş malların ölkənin başqa ərazilərində satışına icazə verilir və bu ölkədə yaşayan 25 xarici vətəndaş XİZ-də 100 %-li xarici kapitalla müəssisələr yaratmaq hüququna malikdirlər. Türkiyənin XİZ-də xarici və daxili investorların kapitalının hərəkəti və həcmi bəzində məhdudiyətlər yoxdur. Bu kimi zonalarda əldə edilən mənfəətin Türkiyədə daxil olmaqla dünyanın hər hansı bir ölkəsinə köçürülməsinə icazə verilir. Türkiyə İqtisadiyyat Nazirliyinin 2015-ci ilin 31 dekabr tarixinə olan statistik məlumatlarına əsasən hal-hazırda Türkiyədə 21 AİZ fəaliyyət göstərir və müasir dövrdə yeniləri qurulmaqdadır. Burada işləyənlərin sayı 54.022 nəfərdir və illik ticarət dövriyyəsi 22 milyard dollardan çoxdur [4].

Azərbaycan Respublikasında XİZ-in vəziyyəti. Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasında neft və qaz sektorundan gələn gəlirlərin azalması və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənən addımlar, ölkədə bu kimi XİZ-in qurulması və inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Təsədüfi deyil ki, 14 Aprel 2009-cu ildə Xüsusi İqtisadi Zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu qüvvəyə minmişdir. 28.12.2011-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən "Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması" və "Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı imzalanmışdır. Bu parkın yaradılmasında başlıca hədəf təkrar istehsal sahəsində maraqlı olan potensial sahibkarlar və investorlar üçün əlverişli şərait yaratmaq olacaqdır. Park ərazisində mexaniki emal və istehsal qurğuları üçün bütün şəraitlər və lazımı dəstək hökumət tərəfindən təmin ediləcəkdir. Sənaye Parkının Balaxanı poliqonuna və tullantıların yandırılması zavoduna, o cümlədən əsas nəqliyyat qovşağına yaxınlığı xammal və enerji təchizatı və əldə edilmiş xam material və ya istehsal edilmiş məhsulun asanlıqla satış bazarına çıxmasına əlverişli imkan yaratmış olacaqdır. Bundan başqa 2012-ci il 05 noyabr tarixində "Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında" və 2012-ci il 21 dekabr tarixində sənaye və texnopark rezidentlərinə 7 il müddətinə vergi və gömrük güzəştlərinin edilməsini nəzərdə tutan "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən fərman imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasında XİZ-in

yaradılması ayrı-ayrı ərazilərin və sahələrin sürətli inkişafına, rəqabət qabiliyyətli ixrac yönümlü məhsulların istehsalının artmasına və bütövlükdə ölkənin kompleks sosial-iqtisadi inkişafına gətirib çıxaracaqdır. Hal-hazırda ölkədə müxtəlif formalı XİZ üçün əlverişli iqtisadi və coğrafi mühit mövcuddur və bu istiqamətdə mövcud infrastruktur yaradılmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi rayonların yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması lazımdır. İlk növbədə vergi, gömrük və digər güzəştlərin nələrdən ibarət olunmasına açıqlıq gətirilməli və qanunla tənzimlənməlidir. XİZ-də fəaliyyət göstərən müəssisələrin hansı şərtlərlə yaradılması bu planda tam şəkildə öz əksini tapmalıdır. XİZ xarakter və funksional baxımdan üç yerə - özəl, dövlət və qarışıq formalara bölünür. Dünyada ən çox tətbiq edilən qarışıq XİZ formalarıdır. Azərbaycan Respublikasında qurulan Sumqayıt texnoparkına və Balaxanı Eko-Sənaye Parkına nəzər yetirsək görərik ki, burada əsasən dövlət müəssisələrinin rolu genişdir. Əlbəttə ki, istər bu zonalarda istərsə də digər qurulacaq XİZ-də xüsusi mülkiyyətin, yerli və xarici özəl müəssisələrin, həmçinin universitetlərin, tədqiqat institutlarının da bu işə cəlb olunması istiqamətində addımların atılması vacibdir. Bunun üçün bizə daha yaxın olan Türkiyənin təcrübəsi tədqiq olunmalı və dünya təcrübəsindən də istifadə edərək yeni konsepsiya hazırlanmalıdır. Bundan başqa XİZ-in regionlarda qurulması üçün başqa tədqiqatlar aparılmalı və əsaslandırılmış xüsusi təkliflər paketi hazırlanmalıdır. AİZ-in yaradılması məsələləri ortaya çıxdığı zaman ən çox müzakirə olunan ərazilər Sumqayıt şəhəri, Naxçıvan MR-nin Sədərək qəsəbəsi, Lənkəran şəhəri olmuşdur. Lakin AİZ-in əsasən Bakı şəhəri və Abşeron iqtisadi rayonunda yaradılmasına daha çox diqqət yetirilir. Azərbaycanın təbii və coğrafi mövqeyi ölkəmizin digər ərazilərində də bir çox XİZ formalarının yaradılması imkanlarını ortaya çıxarır. Əsasən sərhədyanı və liman ərazilərdə azad ticarət zonalarının yaradılması məsələlərinə baxıla bilər, xüsusən İran, Türkiyə və Rusiya ilə. Göründüyü kimi Xüsusi İqtisadi Zonaların ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolu çox böyükdür [1,2,3].

Nəzərə alsaq ki, dünyada fəaliyyət göstərən XİZ-in 33%-ni texniki tətbiq, 25%-ni isə sənaye istehsal zonaları təşkil edir, onda XİZ-lər iqtisadi proseslərə innovativ tətbiq sahələri kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, XİZ-lər innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmi kimi çıxış edə bilərlər. Dünyanın aparıcı ölkələrinin XİZ təcrübələri göstərir ki, innovasiya funksiyalarının tətbiqi mərhələlərində bir çox strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsini, işlək iqtisadi mexanizm və alətlərin hazırlanmasını, idarəetmənin yeni metodlarının müəyyənləşdirilməsini və tətbiqinin nəzərə alınmasını zəruri edir. XİZ-in Azərbaycanda tətbiqi elm və texnikanın sürətli inkişafına, innovasiya funksiyalarının tətbiqinə, innovasiyalı milli iqtisadiyyatın yaradılmasını təmin etməklə real innovasiya mühitini formalaşdırır və bu sahədə istehsal həcmünün artırılmasına şərait yaradar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında" 2007-ci il 6 mart tarixli, 538 nömrəli Fərmanı.
2. "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 14 aprel tarixli Qanunu.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 2009-cu il 3 iyun tarixli, 101 nömrəli Fərmanı.
4. Əliyev Şəfa Tiflis oğlu - "Xüsusi iqtisadi zonalarda vergilərin mühüm aspektləri" Azərbaycanın vergi jurnalı 2/2014.
5. Əliyev Şəfa Tiflis oğlu, "XİZ-in tətbiqi problemləri", - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, Bakı - 2012.
6. Дaнькo, Т.П.; Окpут, З.М. "Свoбoднoе эkонoмичecкe зoнoн", Мoсквa, 2000.
7. Сəмəдзadə З.Ə Дүняа иқтисadiyyatı. Çin "iqtisadi möcüzəsi". Bakı. 2001.
8. www.worldbank.org - Dünya Bankın rəsmi saytı.
9. www.ict.az - AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun rəsmi saytı.
10. www.unesco.org - Elm, təhsil və mədəniyyət məsələləri üzrə BMT-nin təşkilatının rəsmi saytı.

ВЛИЯНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

С.Х. Пурхани, Е.Р. Ахмедов

В статье рассматриваются история и практика создания специальных экономических зон (СЭЗ), а также проведен анализ действующих СЭЗ-свободные экономические зоны, зоны свободной торговли в ведущих странах мира. Также анализируется нормативно-правовая база создания специальных и свободных экономических зон в Азербайджанской Республике и их влияния на социально-экономическое развитие страны.

Ключевые слова: особые экономические зоны, свободные экономические зоны, технопарки, оффшорные центры, Сумгаитский технопарк, Балаханский индустриальный парк, научно-промышленные парки.

THE INFLUENCE OF SPECIAL ECONOMY ZONES TO SOCIAL ECONOMY DEVELOPMENT

S.H. Purhani E.R. Ahmadov

Paying attention to experience and creation of Special Economy Zones in the article, these special economy zones which operate work in many improving countries analyze free trade zones and independent economy zones. As a result paying attention to these legal standards base of special and independent economy zones which will be created in Azerbaijan Republic will help to social economy improving of the country.

Keywords: special economic zones, free economic zones, technoparks, offshore centers, Sumgait industrial park, Balakhani industrial park, scientific-industrial parks.

Diqqət!

Sizin reklama ehtiyacınız varmı?
Redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız:
AZ 1045 Bakı ş.
Mərdəkan pr. 30

Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНСТРУМЕНТОВ SWOT-АНАЛИЗА НА РЫНКЕ ТРАНСПОРТНЫХ УСЛУГ

О.Н. Маркова

ФГБОУ ВО Калининградский государственный технический университет
Балтийская государственная академия рыбопромыслового флота

В данной статье рассмотрено использование инструментов SWOT-анализа на рынке транспортных услуг в целях повышения конкурентоспособности автотранспортного предприятия на примере ООО «Автотор». Проанализированы характерные особенности SWOT-анализа, проведен анализ факторов внутренней и внешней среды, влияющих на работу данного предприятия.

Ключевые слова: SWOT-анализ, конкурентоспособность, внутренняя и внешняя среда предприятия.

Аббревиатура SWOT-анализа была впервые введена в 1963 году в Гарварде на конференции по проблемам бизнес-политики профессором Кеннетом Эндрюсом.

SWOT-анализ – это метод стратегического планирования, заключающийся в выявлении факторов внутренней и внешней среды предприятия и деления их на четыре категории: сильные стороны, слабые стороны, возможности и угрозы.

Сильные стороны (Strengths) и слабые стороны (Weaknesses) являются факторами внутренней среды объекта анализа, возможности (Opportunities) и угрозы (Threats) являются факторами внешней среды. Объект исследования (предприятие или организация) может повлиять на факторы внутренней среды и не имеет возможности повлиять на факторы внешней среды. Матрица SWOT-анализа представлена в таблице 1.

Таблица 1 –

Матрица SWOT-анализа

	Положительное влияние	Отрицательное влияние
Внутренняя среда	Сильные стороны – свойства, которые дают преимущество перед другими предприятиями в данной отрасли	Слабые стороны – ослабляют данное предприятие перед другими предприятиями в данной отрасли
Внешняя среда	Возможности – внешние вероятностные факторы, дающие дополнительные возможности по достижению цели	Угрозы – внешние вероятностные факторы, которые могут осложнить достижение заданной цели.

SWOT-анализ получил своё название согласно первым буквам английской аббревиатуры: Strength – сила, Weakness – слабости, Opportunities – возможности, Threats – угрозы.

SWOT – анализ помогает ответить на следующие вопросы:

- 1) Использует ли предприятие внутренние сильные стороны или отличительные преимущества в своей стратегии? Если предприятие не имеет отличительных преимуществ, какие из ее потенциальных сильных сторон могут ими стать?
- 2) Являются ли слабости предприятия ее уязвимыми местами в конкуренции? Какие слабости требуют корректировки, исходя из стратегических соображений?
- 3) Какие благоприятные обстоятельства дают предприятию реальные шансы на успех при использовании ее квалификации и доступа к ресурсам?
- 4) Какие угрозы должны беспокоить менеджера и какие стратегические действия он должен предпринять для хорошей защиты?

В ходе проведения SWOT-анализа транспортного предприятия необходимо выявить сильные и слабые стороны, возможности и угрозы предприятия, которые могут возникнуть со стороны его внешней и внутренней среды.

В поле сил и возможностей, находящиеся на пересечении сильных сторон и возможностей, указаны те сильные стороны, которые помогут осуществить возможности транспортного предприятия.

В свою очередь в поле сил и угроз, возникающее на пересечении сильных сторон и угроз, рассматриваются сильные стороны, которые помогут избежать угроз, нависших над предприятием со стороны внешней среды.

Рассмотрим проведение SWOT-анализа на примере автотранспортного предприятия ООО «Автотор», расположенного непосредственно в городе Калининград, Российская Федерация. Матрица SWOT-анализа для данного предприятия с подробным указанием сильных и слабых сторон, возможностей и угроз данного предприятия, представлена в таблице 2.

SWOT-анализ автотранспортного предприятия ООО «Автотор»

Таблица 2 –

	<p>Возможности:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Увеличение спроса на продукцию; - Увеличение уровня дохода в некоторых социальных слоях населения; - Применение прогрессивных методов организации производственного процесса; - Наличие относительной политической стабильности; - Расширение спектра дополнительных услуг и видов деятельности; - Участие в конкурсе на государственный заказ. 	<p>Угрозы:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Рост цен на комплектующие и горюче-смазочные материалы; - Наличие предприятий – конкурентов, оказывающих аналогичные услуги; - Инфляция; - Влияние климатических явлений калининградского региона на качество доставки комплектующих изделий.
<p>Сильные стороны:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Высокое качество выпускаемой продукции; - Высококвалифицированный персонал; - Современная техническая оснащенность производственных линий; - Наличие взаимодействия между отделами предприятия. 	<p>Поле сил и возможностей:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Высокое производственное качество и широкий модельный ряд приведет к повышению спроса и увеличению конкурентоспособности; - Оптимальная координация отрасли позволяет удовлетворять не спадающий спрос на автомобили. 	<p>Поле сил и угроз:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Качество обслуживания и уровень цен могут быть недостаточными для того, чтобы удерживать долю рынка; - Дополнительные услуги и соответствующие производственные мощности могут не быть достаточными для привлечения иностранных инвесторов; - Некачественные комплектующие и горюче-смазочные материалы могут быть причиной снижения выпускаемой продукции.
<p>Слабые стороны:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Низкая эффективность рекламы; - Прямая зависимость от политической ситуации; - Отсутствие конкретных стратегических направлений; - Финансовая 	<p>Поле слабостей и возможностей:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Введение функции заказа через интернет-сайт компании, что позволит увеличить количество клиентов и, соответственно, увеличить объемы производств и прибыль; - Участие в международных специализированных форумах и вы- 	<p>Поле слабостей и угроз:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Проведение рекламной компании на ТВ и сети интернет позволит повысить известность данного производства; - Выбор новейших комплектующих и горюче-смазочных материалов, а также применение

<p>неустойчивость предприятия;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Нерациональное использование складских и производственных мощностей предприятия; - Недостаточная известность предприятия на международном рынке автомобильных компаний. 	<p>ставках позволит приобрести большую известность среди возможных поставщиков и потребителей, найти дополнительные рынки сбыта;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Проведение рекламной компании позволит приобрести большую известность среди потребителей. 	<p>передовых технологий окраски и сборки позволит увеличить качество выпускаемой продукции и снизить трудоемкость работы;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Финансовый кризис, уход с российского рынка иностранных компаний.
---	--	---

Проведя SWOT-анализ ООО «Автотор», можно прийти к заключению, что поскольку поля слабых сторон предприятия, а также поля слабостей и угроз и слабостей и возможностей представлены достаточно широко, данное автотранспортное предприятие в настоящий момент переживает не лучшие времена. Для улучшения своей конкурентной позиции на рынке автотранспортных услуг ООО «Автотор» нуждается в проведении мероприятий, направленных на превращение возможностей предприятия в сильные стороны.

В первую очередь руководству необходимо определить конкретные стратегические направления, устранив одну из слабых сторон предприятия.

После ухода с Российского рынка компании General Motors в 2014 году, ООО «Автотор»

столкнулось с серьезной проблемой выбора основных партнеров, которая не решена и в настоящий момент. В ближайшее время намечено заключение контракта с китайским производителем автомобилей «FAW», который должен послужить одним из ключевых решений вышеуказанной проблемы.

Согласно предварительным расчетам, произведенным экономистами предприятия «Автотор», были получены данные, представленные в таблице 3, согласно которым при заключении контракта с автомобильной компанией «FAW», темпы роста чистой прибыли составят 4,5%.

Таблица 3 –

Предполагаемая динамика основных производственно-экономических показателей деятельности предприятия ООО «Автотор» после заключения контракта с компанией «FAW»

Показатели	До заключения контракта с китайским производителем автомобилей «FAW»	После заключения контракта	Темп роста, %
Товарная продукция в отпускных ценах, тыс. руб.	1 232 450	1 474 900	19,7
Прибыль по отгруженной основной продукции, тыс. руб.	396 305	407 676	2,9
Валовая прибыль, тыс. руб.	585 949	633 747	8,2
Балансовая прибыль, тыс. руб.	343 668	349 411	1,7
Чистая прибыль, тыс. руб.	249 250	260 581	4,5
Стоимость чистых активов, тыс. руб.	421 045	590 672	40,3
Среднесписочная численность рабочих, чел	2 841	3 250	14,4
Средняя зарплата, руб.	21 041	23 960	13,9

В результате приобретения такого партнера, как автотранспортная компания «FAW» достигается устранение ещё одной из слабых сторон предприятия - «нерациональное использование складских и производственных мощностей».

На территории производственной площадки №2, площадью 30 гектаров в пригородном поселке имени Зои Космодемьянской в настоящий момент используется порядка 40 % всех складов и производственных мощностей, в то время, как 18 гектаров данной площадки даже не застроены. Для сборки автомобилей KIA (моделей «Sorento» и «Cegato») в производственном цехе, оснащённом четырьмя технологическими линиями, используется для производства всего три, что значительно снижает производительность труда на автотранспортном предприятии.

Контракт с компанией «FAW» позволит задействовать не только четвертую технологическую линию, но и использовать дополнительный производственный цех, оснащенный двумя производственными линиями, который в настоящий момент полностью простаивает после разрыва контракта с компанией General Motors в 2014 году.

В дальнейшем при заключении контракта с автомобильной фирмой «MG Cars», принадлежащей китайской корпорации Nanjing Automobile Group, планируется постройка цеха, оснащённого шестью производственными линиями, а также дополнительного цеха логистики.

Увеличение предполагаемой чистой прибыли на 4,5 % приведет к устранению ещё одной слабой стороны ООО «Автотор» - финансовой неустойчивости, которая превратится в сильную сторону предприятия – финансовую устойчивость.

Таким образом, после выбора в качестве основных партнеров автомобильных компаний «FAW» и «MG Cars», модернизированный SWOT-анализ примет следующий вид, представленный в таблице 4.

Таким образом, можно сделать вывод, что предприятие ООО «Автотор» использует не в полной мере внутренние сильные стороны и отличительные преимущества в своей стратегии; а слабости предприятия являются его уязвимыми местами в конкуренции, которые возможно устранить в будущем, если наметить конкретные стратегические направления, как показали наши расчёты.

Вывод: проведение SWOT-анализа позволяют выявить слабые стороны предприятия и разработать мероприятия по превращению этих слабых сторон в сильные стороны, что в последствии приведет к повышению конкурентоспособности и занятию более высокой позиции на данном сегменте рынка

Модernизированный SWOT-анализ ООО «Автотор»

<p>Сильные стороны:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Высокое качество выпускаемой продукции; - Высококвалифицированный персонал; - Современная техническая оснащённость производственных линий; - Наличие взаимодействия между отделами предприятия; - Наличие конкретных стратегических направлений; - Финансовая устойчивость предприятия; - Использование в полной мере складских и производственных 	<p>Поле сил и возможностей:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Высокое производственное качество и широкий модельный ряд приведет к повышению спроса и увеличению конкурентоспособности; - Оптимальная координация отрасли позволяет удовлетворять не спадающий спрос на автомобили; - Участие в международных специализированных форумах и выставках позволит приобрести большую известность среди возможных поставщиков и потребителей, найти дополнительные рынки сбыта. 	<p>Поле сил и угроз:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Качество обслуживания и уровень цен могут быть недостаточными для того, чтобы удерживать долю рынка; - Некачественные комплектующие и горюче-смазочные материалы могут быть причиной снижения выпускаемой продукции.
---	---	---

<p>мощностей предприятия;</p> <ul style="list-style-type: none"> - Снижение прямой зависимости от политической ситуации. 		
<p>Слабые стороны:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Низкая эффективность рекламы; - Недостаточная известность предприятия на международном рынке автомобильных компаний. 	<p>Поле слабостей и возможностей:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Введение опции заказа через интернет-сайт компании, что позволит увеличить количество клиентов и, соответственно, увеличить объемы производств и прибыль; - Проведение рекламной кампании позволит приобрести большую известность среди потребителей. 	<p>Поле слабостей и угроз:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Проведение рекламной кампании на ТВ и сети интернет не приносит ожидаемой выгоды; - Выбор новейших комплектующих и горюче-смазочные материалы, а также применение передовых технологий окраски и сборки может не увеличить качество выпускаемой продукции и снизить трудоемкость работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев Е.Е. Стратегический маркетинг – М.:ИНФРА-М, 2015.
2. Багиев Г.Л. и др. Маркетинг – М.: Экономика, 2015.
3. Веснин В.Р. Стратегическое управление и маркетинг – М.: Проспект, 2015.
4. Котлер Ф. Основы маркетинга - М.: Прогресс, 2014.

NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİ BAZARINDA SWOT-ANALİZ ALƏTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

O.N. Markova

Məqalədə nəqliyyat xidməti bazarında "Avtomop" ASC timsalında avtonəqliyyat müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması məqsədi ilə SWOT təhlilinin alətlərindən istifadə edilmişdir. SWOT təhlilinin xarakterik cəhətləri öyrənilərək "Avtomop" ASC-nin fəaliyyətinə təsir edən daxili və xarici mühit amilləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: SWOT-təhlil, rəqabətqabiliyyətlik, müəssisənin daxili və xarici mühiti

APPLICATION OF SWOT- ANALYSIS TO TRANSPORT SERVICES MARKET

O.N. Markova

This article discusses the use of SWOT analysis tools in the transport services market in order to increase the competitiveness of a trucking enterprise by the example of Avtotor.

The characteristic features of SWOT-analysis are analyzed, the analysis of factors of internal and external environment influencing the work of this enterprise is carried out

Keywords: SWOT-analysis, competitiveness, internal and external environment of the enterprise.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNVESTİSİYALARIN MAHIYYƏTİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

R.A. Hüseynov

Milli Aviasiya Akademiyası

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və yüksəlməsi əhəmiyyətli dərəcədə səmərəli investisiya fəaliyyətindən aslıdır. Uzunmüddətli dövrlərdə müəssisələrin səmərəli fəaliyyəti, onların yüksək inkişaf tempinin təminatı və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi onların investisiya fəallığı və investisiya fəaliyyətinin diapazonu ilə təyin olunması vacib məsələlərdən biridir. Məhz bu baxımda investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan kompleks məsələlər investisiya strategiyasının əsaslandırılması, məqsədli yönəldilmiş real investisiyalaşdırılma və balanslaşdırılmış maliyyə investisiyaları portfelinin formalaşdırılmasında səmərəli istiqamətlərin seçilməsində nəzəri və praktiki vərdişlər sahəsində dərin biliklər tələb edir.

Acar sözlər: likvidlik, kapital artımı, investisiyalar, rəqabətə davamlılıq.

İnvestisiya - istər makro, istərsə də mikro səviyyədə iqtisadi sistemdə ən çox istifadə olunan kateqoriyadır. Lakin müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda investisiyanın çox cəhətli təyininə rast gəlinir. Bu kateqoriya kifayət dərəcədə dəqiq əks olunur.

“İnvestisiya” termini latınca “investire” sözündən olub tərcüməsi “geyindirən” deməkdir. Tərcümədə hər hansı müəssisə social-iqtisadi proqrama, layihələrə öz ölkəsində və ya xaricdə uzunmüddətli kapital qoyuluşları ilə gəlir və sosial səmərə almaq məqsədi nəzərdə tutulur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiyanın mövcud izahında onu kapitalın artımı və ya cari gəlirin (mənfəətin) alınması məqsədləri ilə əlaqələndirirlər. Baxmayaraq ki, bazaar iqtisadiyyatı şəraitində bu məqsəd həlledici əhəmiyyətə malikdir, investisiya kapitalın qoyuluşunun həm iqtisadi, həm də digər, ondan kənar məqsədlər daşıya bilər. Ədəbiyyatlarda ən çox rast gəlinən səhvlərə “İnvestisiya” və “capital qoyuluşu” anlayışlarının eyniləşməsini missal göstərmək olar. Bu halda investisiya istər istehsal, istərsə də qeyri-istehsal təyinatı əsas vəsaitlərin təkrar istehsalına kapitalın qoyuluşunu nəzərdə tutur. Bununla bərabər, investisiyalar həm də dövriyyə aktivlərinin artımına, müxtəlif maliyyə alətlərinə, eləcə də ayrı-ayrı qeyri-maddi aktivlərin növlərinə qoyula bilər. Beləliklə, capital qoyuluşu daha dar anlayış olub, ona yalnız investisiyanın bir forması kimi baxmaq lazımdır.

İnvestisiyanın əksər izahında ona pul vəsaitlərinin qoyuluşu kimi baxılır. Belə baxışda da müəyyən qeyri-dəqiqlik mövcuddur. Çünki kapitalın investisiyalaşdırılması yalnız pulla deyil, eləcə də digər formalarda – daşınan və daşınmaz əmlak (ilk növbədə qiymətli kağızlar), qeyri-maddi aktivlər və s. olur.

Bəzi izahlarda investisiya vəsaitlərin uzunmüddətli qoyuluşu kimi qeyd olunur. Əlbəttə, investisiyanın ayrı-ayrı formaları (ilk növbədə kapital qoyuluşu, səhmlərə investisiya və i.a) uzun müddətli xarakterlidir. Lakin qısamüddətli investisiyalar da (məsələn, istiqrazlara qısamüddətli maliyyə qoyuluşu, bir ilədək tədavül dövrü olan depozit sertifikatları) ola bilər.

Bütün qeyd olunanlar göstərir ki, “investisiya” termininin çoxcəhətli anlayışı mürəkkəb iqtisadi kateqoriyanın çox geniş mahiyyətini dəqiqləşdirmək məqsədilə onu formalaşdıran əsas mahiyyət xarakteristikalarını nəzərdən keçirilməlidir.

İndi isə onları qısa şəkildə izah edək:

Qeyd etmişik ki, investisiyanın mahiyyəti onun bilavasitə təzahür sferası ilə bağlıdır. Bu baxımdan iqtisadi mahiyyət və maraqlar daşıyıcısı kimi investisiya istər mikro, istərsə də makro səviyyədə istənilən iqtisadi sistemin iqtisadi idarə edilmə subyektidir, investisiya nəzəriyyəsində onların yığılmış kapitalla (yığımla) əlaqələri mərkəzi yer tutur [2].

Bu isə investisiyalaşdırmaq məqsədilə iqtisadi resurs kimi kapitalın mahiyyəti ilə müəyyən olunur. Yalnız investisiyalaşdırma ilə yığılmış dəyərlər iqtisadi prosesə cəlb olunur. Müəssisənin yığıdığı kapitalın bütün ehtiyatı investisiya məqsədləri üçün istifadə edilmir. Onun müəyyən hissəsi likvidlik tələblərinə uyğun olaraq istehsal fəaliyyətinin ahəngdarlığını təmin edən sığorta ehtiyatı və

s. kimi passiv formada saxlanılır. Bunun əksinə olaraq investisiyaya yığılmış kapitalın aktiv istifadə olunan hissəsi kimi baxılmalıdır;

- Müəssisənin real istehsal prosesinə cəlb olunan investisiya resursu kimi yığılmış kapitalın istehlakı səviyyəsi minimal iqtisadi sərhədlərə malikdir. Bu sərhədlər, bir tərəfdən kapitalın son məhsulu, digər tərəfdən isə sadə təkrar istehsalda ödənilməsi təmin edilən kapitalın işdən cəxma (amortizasiya) normaları ilə təyin olunur;

- İnvestisiya prosesində istifadə olunan kapital onun bütün formalarında müəssisənin istehsal fəaliyyətində iştirak edir. “Mikroiqtisadiyyat” fəndindən məlum olduğu kimi istehsalın əsas amillərinə investisiya olunmuş kapitalla bərabər emək, torpaq və sahibkarlıq qabiliyyəti də daxildir. İstehsal amillərinin məhsul buraxılışında qarşılıqlı əvəz edilməsi “istehsal funksiyası” vasitəsilə həyata keçirilir. İstehsal funksiyasının (məsələn, Kolba-Duqlas istehsal funksiyası) iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, verilmiş məhsul buraxılışı həcminin təmin edilməsində investisiyalaşdırılmış kapital və digər istehsal amillərinin alternativ imkanlarının kombinə olunmasının formalaşdırılmasına şərait yaradır [3]. Başqa sözlə, istehsal funksiyası kapitalın digər istehsal amillərini əvəz etmə imkanlarını və ya həmin amillərlə əvəz edilməsini xarakterizə edir;

- Müəssisə tərəfindən investisiya olunmuş kapital məqsədyönlü onun əmlakının formalaşdırılmasına yönəldilir. Müəssisənin əmlakı isə müxtəlif istehsal fəaliyyəti və məhsulların istehsalını həyata keçirməyə imkan verir. Deməli, iqtisadi baxımdan investisiya yığılmış kapitalın müəyyən hissəsinin aktivlərinin alternativ növlərinə çevrilməsi forması kimi baxıla bilər;

- İnvestisiyalaşdırılmanın məqsədi əvvəlcədən müəyyən edilmiş konkret səmərəyə nail olmaqdır.

Müəssisələrin investisiyaları onun təsərrüfat fəaliyyətinə mənfəət, eləcə də digər iqtisadi və qeyri-iqtisadi səmərəyə nail olmaq məqsədilə bütün formalarda müxtəlif obyektlərə (alətlərə) kapital qoyuluşunu nəzərdə tutur. Onun həyata keçirilməsi bazar prinsiplərinə əsaslanır və vaxt, risk və likvidlik amillərlə bağlıdır. Müəssisələrin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli təşkilində investisiya mühüm rola malikdir. İnvestisiya müəssisələrin inkişafının strateji və cari məsələlərinin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisələrin investisiyaları istehsal potensialının formalaşdırılmasının başlıca mənbəyini, iqtisadi inkişafın strateji məqsədlərinin realizə olunmasının, aktivlərin strukturunun optimallaşdırılmasının, uzunmüddətli kapitalın strukturunun müəssisənin bazar dəyərinin artmasının təmin edilməsinin innovasiya siyasətinin realizə olunmasının başlıca alətini, həyətin sosial inkişaf məsələlərinin həllinin başlıca mexanizmini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. А.В.Мертенс. Инвестиции – Киев: Киевское инвестиционное агентство, 1997.
2. И.А. Бланк. Основы инвестиционного менеджмента. в 2-х формах – Киев, Ника центр, Эльга 2001.
3. Г. Бирман, С. Шмитд. Экономический анализ инвестиционных проектов. Пер.с англ.- М.:Банки и биржи, Юнити, 1997.

СУЩНОСТЬ И ПОЛЬЗА ИНВЕСТИЦИЙ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

R.A. Huseynov

Развитие и рост Азербайджанской экономики зависит от эффективных инвестиций. Это один из наиболее важных вопросов по определению эффективной деятельности компаний, скорости развития и их конкурентоспособность в области инвестирования.

Ключевые слова: ликвидность, капитал роста, инвестиции, конкурентоспособность.

THE DEVELOPMENT AND GROWTH OF AZERBAIJAN ECONOMY DEPEND ON AN EFFICIENT INVESTMENT

R.A. Huseynov

It is one of the important issues to determine the efficient activities of the companies ,their development rates competitiveness by their investment activities.

Keywords: liquidity, the growth of the capital, investment, competitiveness

ЭТАПЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

Ф.Ф. Алекперова, С.М. Рамазанова

Национальная Академия Авиации

В статье представлены основные направления формирования науки управления человеческими ресурсами, охватывающие этапы данного развития. Также уделено внимание роли человека в организации и тенденциям развития трудовых ресурсов в Азербайджане.

Ключевые слова: управление человеческими ресурсами, теория управления, национальная стратегия.

Сегодня в Азербайджане уделяется большое внимание развитию человеческого капитала, обеспечению овладения личностью современными знаниями и навыками. Развитие человеческого капитала стало одним из важных условий создания успешной экономики и более эффективного использования производственных и природных ресурсов.

В соответствии с концепцией развития общества и экономики Азербайджанской Республики, в целях предоставления личности всестороннего знания и навыков развиваются институциональные основы и инфраструктура рынка труда, ставятся новые задачи перед образовательной системой. Роль человеческого капитала в деятельности организации оценивается с различных позиций, но анализ этих оценок приводит к единому выводу – именно человек как работник и трудовой человеческий коллектив является главной ценностью любого хозяйствующего субъекта. [5]

Управление человеческими ресурсами — это многоаспектный процесс, от эффективности которого зависит успешная деятельность любого субъекта ведения хозяйства.

Формирование науки управления человеческими ресурсами началось вместе с формированием теории управления, которое произошло более ста лет назад в самом начале промышленной революции. Это был период, когда управление организацией и управление ее персоналом не были разделены в отдельные функции. В настоящее время научное направление «Управление персоналом» формируется на стыке теории и организации управления, психологии, социологии, конфликтологии, этики, экономики труда, трудового права, политики и ряда других наук. [1]

В связи с тем, что теории управления человеческими ресурсами развивались вместе с различными школами управления, последние наложили отпечаток на название первых. За более чем столетний период промышленной революции роль человека в организации существенно менялась, поэтому развивались и корректировались теории управления трудовыми ресурсами.

Видными представителями классических теорий являются: Ф. Тейлор, А. Файоль, Г. Эмерсон, Гилберт, Л. Урвик, М. Вебер, Г. Форд, А.К. Гастев, и др. Авторами теорий человеческих ресурсов являются: А. Маслоу, Ф. Герцберг, Д. Макгрегор и др. Классические теории получили развитие в период с 1880 по 1930 г. Представители классической школы основной целью ставили повышение эффективности производства в целом и при этом недостаточно внимания уделяли социальным аспектам управления.

Процессы, которые внесла промышленная революция и развитие капитализма сопровождалась повышением интенсивности и эксплуатации труда, отдалением простых работников от собственников и работодателей, обострением социальных конфликтов на предприятиях и в обществе в целом. Политическим выражением конфликтов стало рабочее движение во главе с профсоюзами и рабочими партиями. Руководители организаций искали пути предупреждения, сглаживания и безболезненного разрешения конфликтов, налаживания партнерских отношений между администрацией и остальными работниками. В этой ситуации одни руководители уже не справлялись с задачами управления персоналом. Для работы с кадрами и налаживания отношений между администрацией и персоналом требовались специальные

служащие и даже специализированные подразделения. Начиная с 1900 г. по мнению исследователей, началась специализация в области управления трудом. До того времени функции управления персоналом были прерогативой руководителя, который до 80 % своего времени тратил на управление работниками.

К представителям теорий человеческих отношений относятся: М.П. Фоллет, Э. Мэйо, К. Арджерис, Р. Ликарт, Р. Блейк и др. Теории человеческих отношений стали развиваться с начала 1930-х гг. Они возникли как реакция на недостатки классического подхода и способствовали осознанию того, что основным фактором эффективности производства является человеческий фактор. Мери Паркер Фоллет была первой, кто дал такое определение менеджмента – «обеспечение выполнения работы с помощью других лиц». Результаты «Хоторнского эксперимента» с участием Э.Мэйо доказали, что разделение труда и изменения в оплате труда не всегда приводят к повышению производительности труда.

К 1950-м годам объединенные усилия психологии и школы человеческих отношений привели к развитию поведенческих наук, основанных на той точке зрения, что ключевое значение успеха организации зависит в первую очередь и всегда от понимания человеческих потребностей и социального взаимодействия. Но как показала практика, этот подход оказался в определенной степени односторонним. Применяемые в производстве методы по изменению содержания работы и участие работников в управлении предприятием не всегда оказывались эффективными, а только в каких-то конкретных ситуациях.

Авторами теорий человеческих ресурсов являются: А. Маслоу, Ф. Герцберг, Д. Макгрегор и др. Теории человеческих ресурсов являются современными и по мере развития становятся все более гуманными.

Непосредственно на предприятиях организация формирования и управления трудовыми коллективами также претерпевала изменения, в которых нашли отражение изменения в задачах руководства и ожидаемых результатах. На рубеже 1900-х гг. часть функций управления персоналом (в первую очередь наем и учет использования рабочего времени) стала передаваться в отдельные подразделения. 1912 год считается приблизительной датой, когда впервые возник отдел кадров в современном понимании слова. В 1920-х гг. подобные подразделения (отделы, департаменты) получили широкое распространение в США и странах Западной Европы.

Эти службы занимались отношениями между работодателями и наемными работниками, выясняли настроения рабочих, представляли их требования руководству, награждали рабочих за многолетний добросовестный труд и преданность организации, устраивали совместные праздники, ведали некоторыми жилищно-бытовыми вопросами работников, предотвращали создание профсоюзов или вели переговоры с ними, оформляли кадровую документацию.

В 1930-е гг. работа отдела кадров была ориентирована на ведение переговоров о заключении трудовых договоров, общий контроль за деятельностью в области управления персоналом. В это десятилетие и в 1940-х гг. принимались законы, корректирующие практику управления персоналом. Принятые в эти годы законодательные акты призывали предпринимателей заключать коллективные договоры, осуждали дискриминацию членов профсоюзов.

В 1950—1960-е гг. развитие новых и модернизация старых отраслей, глубокая технологическая реконструкция производства, распространение электронно-вычислительной техники привели к тому, что трудовые ресурсы приобрели новые качества: появилось большое число грамотных работников с новым отношением к труду, его условиям и организации трудовых процессов.

В этот период большое внимание уделялось правовому обеспечению системы управления персоналом, что привело к необходимости разработки внутриорганизационных и регламентирующих документов: стандартов предприятия, нормативов, в первую очередь в области организации и оплаты труда. Создавался бюрократический административный механизм на предприятиях.

Наблюдаются отход от жесткого нормирования труда и переход к исчислению размеров вознаграждения в зависимости от конечных результатов работы сотрудника и деятельности организации в целом. Работники предприятий допускаются к участию в прибылях. В этот период формируется теория человеческого капитала, что явилось отражением резкого возрастания роли персонала в современном производстве.

К началу 1970-х гг. в большинстве развитых стран отмечалось падение удовлетворенности трудом, высокая текучесть и абсентеизм. Это явилось следствием чрезмерной бюрократизации управления персоналом, которая вступила в противоречие с потребностью развития научно-технического прогресса. Усилилась отчужденность персонала в производстве. Появился интерес работников к участию в управлении, начался процесс демократизации управления. В течение 1970-х гг. многие руководители пришли к выводу, что управление персоналом является важнейшим фактором эффективности организации, значение которого быстро возрастает.

В 1970-1980-е гг. кадровые службы наряду с оперативным начинают заниматься перспективным, долгосрочным планированием трудовых ресурсов и их участие в формировании стратегического управления организации становится ключевым и необходимым.

Практика управления персоналом 1990-х гг. показывает неэффективность шаблонных решений сложных социально-экономических проблем. В этот период внедряются новые методы работы с людьми, обеспечивающие учет интересов предпринимателей и персонала. Инновационные подходы к управлению персоналом способствуют реализации творческого потенциала персонала. [2]

В таблице 1 приводится характеристика этапов развития управления персоналом в организациях развитых стран мира. [2]

Таблица 1

Этапы развития управления персоналом в организациях развитых стран мира

Период	Основной объект управления	Доминирующие потребности персонал	Ведущие направления управления персоналом
До 1900 г.	Технология производства	Интересы персонала практически не учитывались	Поддержание дисциплины труда
1900-1910 гг.	Безопасность и условия труда персонала	Безопасные условия труда и создание предпосылок для хорошей работы	Обеспечение безопасных условий, организация труда
1910-1920 гг.	Эффективность производства	Повышение зарплаток на основе более высокой производительности	Мотивация и обучение, стимулирование высокой производительности
1920-1930 гг.	Индивидуальные особенности работников	Учет индивидуальных особенностей при проектировании работ	Разработка психологических тестов, опросы, учет предложений работников при проектировании работ
1930-1940 гг.	Профсоюзы, социальное партнерство	Сглаживание глубоких противоречий между работниками и работодателями	Организация взаимодействия и сотрудничества на производстве
1940-1950 гг.	Экономические гарантии и социальная поддержка	Гарантии экономической и социальной безопасности	Организация пенсионного обеспечения
1950-1960 гг.	Человеческие отношения	Возможность проявления инициативы, развитие самодисциплины	Подготовка управленческого персонала с учетом изменения его роли в организации, коллективные формы организации труда

1960-1970 гг.	Сотрудничество, развитие и углубление партнерства	Расширение участия в обсуждении и принятии управленческих решений	Отработка процедур совместного участия в управлении, разделение ответственности
1970-1980 гг.	Перемена труда	Соответствие содержания работ изменениям способностей и запросов, устранение монотонности и однообразия в работе	Чередование работ, развитие коллективных форм организации труда
1980-1990 гг.	Движение персонала	Надежная гарантия занятости в период экономического спада	Перераспределение рабочей силы, переподготовка, содействие в поисках работы
1990-2010 гг.	Кардинальные изменения в составе рабочей силы, дефицит квалифицированного персонала	Расширение возможностей для адаптации к постоянно меняющимся условиям и потребностям производства	Стратегическое управление и планирование трудовых ресурсов, расширение гарантий занятости, переподготовка, создание гибких форм вознаграждения, участие в доходах и капитале

Сегодня менеджмент персонала подразумевает взаимосвязанные действия администрации, трудового коллектива, профсоюзов, нацеленные на поддержание стабильности организации. В его цели и задачи входит создание благоприятных условий труда и отдыха, формирование благоприятного морально-психологического климата, партнерство. Кадровые службы во главе с вице-президентом по кадрам осуществляют политику ориентации на соблюдение трудового законодательства, баланса интересов организации и работников, при этом постоянно отслеживая текущие и перспективные интересы организации. Они также широко сотрудничают с профсоюзами. [3]

Исследование показывает, что трудовые ресурсы в Азербайджане претерпевают изменения, и эти изменения будут влиять на методы управления людьми и ресурсами. Изменения в структуре экономики последних лет вызвали отток работников из государственного сектора (26,4%) в негосударственный (73,6%) (данные 2010г.)

Сфера услуг, которая в современных условиях трансформировалась в критериальный признак развития общества, в ближайшем будущем будет предоставлять новые рабочие места. По прогнозам правительства к 2020г. доля сферы услуг в ВВП достигнет 41% (для сравнения 2010 год – 33,5%). Это означает, что будет создана потребность в рабочей силе в сфере консалтинга в нефтяной промышленности, здравоохранении, туризма, коммуникаций, информационных технологий, транспорте, финансовой сфере и других сферах.

В целом работа в материальном производстве и в сфере услуг потребует от руководителей и работников образования более высокого уровня. Соответственно возрастет роль образования. С учетом долгосрочных мероприятий по развитию человеческих ресурсов в Азербайджане есть необходимость в осуществлении больших мероприятий по финансированию образовательной сферы. На это указывает и Концепция образования. В концепции содержится новый подход к требованиям, качеству и масштабу образования, пониманию образовательной системы.

Демографические изменения также влияют на трудовые ресурсы. В Азербайджане разрабатывается Госпрограмма по демографии и развитию населения на 2014-2024 годы целью которой является анализ демографической ситуации, а также направления развития человеческих ресурсов в течение ближайших десяти лет.

Основные направления развития трудовых ресурсов нашли свое отражение в Государственной Программе по осуществлению стратегии занятости Азербайджанской Республики на 2011-2015г.г.: создание благоприятных условий для повышения качества трудовых ресурсов и их экономической активности, приведение в соответствие с требованиями рынка системы подготовки кадров, в том числе деятельность по профессиональной подготовке до-

полнительному образованию, усиление социальной защиты безработных и ищущих работу, совершенствование работы институтов рынка труда, обеспечить высокий уровень развития человеческих ресурсов и пр [5].

Для наиболее полной реализации человеческого капитала в экономике, принципиальное значение имеет национальная стратегия развития производительных сил, в которой человеческий фактор имеет приоритетное значение. Эта стратегия, как мы видим, предусматривает повышенное внимание к сферам образования, здравоохранения, а также наличие макроэкономической модели, в которой инновационные факторы роста выходят на первый план. Такая национальная стратегия обеспечит последовательный переход от естественных конкурентных преимуществ (природно-климатические условия страны) к приобретенным [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. Асалиев А.М., Вукович Г.Г., Строителева Т.Г. Экономика и управление человеческими ресурсами, /учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2013.
2. Алавердов А.Р. Управление человеческими ресурсами организации, /учебник, М.: СИНЕРГИЯ, 2012.
3. Бычков В.П. Управление персоналом, /учебное пособие, М.: ИНФРА-М, 2012.
4. М.Х. Мескон, М. Альберт, Ф.Хедоурн. Основы менеджмента, М.: ДЕЛО. 1992.
5. <http://interfax.az>.

İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

F.F. Ələkbərova, S.M. Ramazanova

Məqalədə insan resurslarının idarə edilməsi elminin inkişaf mərhələlərini əhatə edən əsas istiqamətlər əks edilmişdir. Həmçinin Azərbaycanda əmək resurslarının inkişaf tendensiyalarına və insanın təşkilatda oynadığı roluna diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: İnsan resurslarının idarə olunması, idarəçilik nəzəriyyəsi, milli strategiya.

DEVELOPMENT PHASES AND PERSPECTIVES OF HUMAN RESOURCES MANAGEMENT

F.F. Alakparova, S.M. Ramazanova

The basic directions covering the stages of human resources management development are adduced in the article. Main attention is paid to the role of person in the organization and development trends of the labor force in Azerbaijan.

Keywords: management by human capitals, management theory, nasional strategy.

VİCDAN AZADLIĞI DÖVLƏT VƏ DİN MÜNASİBƏTLƏRİ MÜSTƏVİSİNDƏ

N.K. Əliyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalə vicdan azadlığı hüququnun anlayışı, konstitusion hüquqi təminatı, hüdudları, məhdudiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Avropanın bir sıra dövlətlərinin qanunvericiliyi və məhkəmə təcrübəsi, habelə Avropa İnsan hüquqları üzrə Məhkəməsinin mövqelərində vicdan azadlığı, dövlət və din münasibətlərinin tənzimlənməsi vəziyyətinə nəzər yetirilir.

Açar sözlər: vicdan azadlığı, dövlət, din, hüquq, konstitusiyə, qanunvericilik, məhkəmə.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İ.H.Əliyev 10 yanvar 2017-ci il tarixdə "2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi İli" elan edilməsi haqqında" Sərəncam vermişdir. Sərəncamda Azərbaycanın uzun əsrlərdən bəri İslam sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biri olduğu, islam dininin yayılmasında, müsəlman intibahının bərqərar olmasında mühüm rol oynadığı qeyd edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, İSESKO-nun, həmçinin müsəlman ölkələrini birləşdirən digər mötəbər qurumların üzvü seçilərək İslam aləmi ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurduğu, qlobal əhəmiyyətli bir sıra mühüm mədəni forumların təşkilatçısı kimi çıxış etdiyi göstərilmişdir. Azərbaycan tolerantlıq mühitinin təşəkkül tapmasına, multikulturalizmin, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun qurulmasına, islam dəyərlərinin dünyada təbliğinə böyük töhfələr vermişdir. Azərbaycanın İslam aləmində qazandığı nüfuz 2009-cu ildə Bakı və 2018-ci ildə Naxçıvan şəhərlərinin İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmasında öz ifadəsini tapmışdır. IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının 2017-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi ilə bağlı qərar isə ölkəmizin İslam həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində növbəti əməli addımlar atması üçün əlverişli şərait yaradır. Odur ki, dövlət başçısı İslam həmrəyliyinin bərqərar olmasında Azərbaycanın özünəməxsus mövqeyinin möhkəmləndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə 2017-ci ili Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi İli" elan etmişdir (1).

Ölkəmiz uzun müddət keçmiş Sovet İttifaqının tərkibində olduğundan, vicdan azadlığı, din və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsində harmonik əlaqə olmamış, konstitusiyə səviyyəsində dövlətin dindən ayrılması və dini işlərə müdaxilə etməməsi bəyan edilsə də, reallıqda ateizm təbliğatı aparılmış, xüsusən, islam dininə münasibətdə diskriminasiya mövcud olmuşdur. Müstəqilliyini bərpa etmiş müasir Azərbaycan Respublikasında insanların öz dini inanclarına sərbəst surətdə etiqad etmələri üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Mədəniyyətlərarası dialoqun və dinlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən işlərin nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Moskvanın və bütün Rusiyanın Patriarxı Kiril tərəfindən Birinci dərəcəli "Şərəf və şöhrət" ordeni ilə, Vatikan dövlətinin ən yüksək mükafatlarından sayılan "Medalla Sede Vacante" medalı ilə təltif edilmişdir.

Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti, birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva tərəfindən də öz növbəsində mədəniyyətlərarası dialoqun və dinlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. 2002-ci il iyunun 22-də Romada Mehriban Əliyeva və Vatikanın mədəniyyət naziri, Roma Papasının Müqəddəs Arxeologiya üzrə Şurasının sədri kardinal Can Franko Ravazinin iştirakı ilə Heydər Əliyev Fondu ilə Müqəddəs Taxt-Tac arasında "Roma katakombalarının bərpasına dair ikitərəfli Saziş" imzalanmışdır. Roma Papası Fransis Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Roma katakombalarının bərpasını yüksək qiymətləndirmişdir. Fransanın "Ouest-France" qəzetində Heydər Əliyev Fondunun istər Azərbaycanda, istərsə də dünyanın başqa ölkələrində həyata keçirdiyi xeyirxahlıq missiyasından bəhs edən məqalə çap olunmuşdur. Burada Mehriban Əliyevanın doğma vətəninə təhsilə və səhiyyəyə xüsusi qayğı göstərməklə yanaşı, bir çox xarici ölkələrdə də xeyirxahlıq missiyası həyata keçirdiyi qeyd edilmişdir. Fondun Vatikan kitabxanasında kitabların kataloqunun tərtib edilməsində, Strasburqdakı ən qədim kafedralın freskasının təmirində yaxından iştirak etdiyi, Orm departamentində onlarla tarixi abidənin bərpasına yardım göstərdiyi vurğulanmışdır. Məqalədə demokratik yolla inkişaf

edən Azərbaycanın tolerant və dünyəvi ölkə olduğu, burada bir çox xalqların, o cümlədən yəhudilərin və xristianların ölkənin bərabərhüquqlu vətəndaşları kimi yaşadıkları göstərilmişdir (6).

Bununla belə, ölkəmizdə vicdan azadlığı, dövlət və din münasibətləri sahəsində hər hansı bir problemin olmadığını göstərmək düzgün olmazdı. Bu, özünü, xüsusən, dini ayin, dini etiqad, dini mərasim, dini məzhəb, din xadimi, peşəkar dini fəaliyyət ilə məşğul olma və sair bu kimi müddəalar haqqında dəqiq və birmənalı anlayışların olmamasında göstərir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun 21 oktyabr 2005-ci il tarixli qərarı ilə «din xadimi» anlayışı ilə bağlı qanunvericilik normalarının düzgün tətbiq edilməməsi və şərh olunmaması, tətbiq edilməli olmayan normativ-hüquqi aktın tətbiq edilməsi əsası ilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 26 sentyabr 2005-ci il tarixli qərarı qüvvədən salınmışdır (4). Tələbələrin hicabdan istifadə etməsi ilə əlaqədar dərəcə buraxılmamaları, vətəndaşların vicdan azadlığını nəzərdə tutan hüquq normalarının ümumi yurisdiksiya məhkəmələrində bəzən düzgün tətbiq edilməməsi və s. hallar ilə bağlı problemlərin olduğu qeyd edilməlidir.

Bəzən hətta Konstitusiyası Məhkəməsi səviyyəsində problem öz həllini tapmır və vətəndaşlar İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin təhsil şöbəsinin müdiri, Qazılar Şurasının üzvü və Bakı İslam Universitetinin Sumqayıt filialının rəhbəri vəzifələrində işləmiş, 2002-ci ildən nəşr olunmuş və İslam dini məzmunlu müxtəlif məqalələri dərc etmiş «Kəlam» jurnalının təsisçisi və baş redaktoru olmuş M.Seyidzadənin müraciəti üzrə «peşəkar dini fəaliyyət ilə məşğul olma» və s. məsələlər üzrə qərar qəbul etməmiş və o, Avropa İnsan hüquqları üzrə məhkəməyə müraciət etmişdir. Avropa İnsan hüquqları üzrə Məhkəmənin M.Seyidzadənin müraciəti üzrə qəbul etdiyi 03 dekabr 2009-cu il tarixli qərarında onun din xadimlərinin seçkidə namizədliyini irəli sürməyə və seçilməyə maneə törətməməsinə namizədliyini irəli sürdükdə deyil, Milli Məclisə seçildiyi halda dini fəaliyyətlərinə xitam verilməsinə dair dəlili nəzərə alınaraq göstərilmişdir ki, dövlətdaxili qanunvericiliyin müddəaları din xadimlərinin passiv seçki hüququndan (seçkidə namizədliyini irəli sürmək hüququ) məhrum olunub olunmaması məsələsi, həm də yalnız uyğun gəlməyən vəzifələri (seçildiyi halda «peşəkar dini fəaliyyətin» parlament üzvü vəzifəsi ilə eyni zamanda həyata keçirilməsi) tutduqları halda diskvalifikasiya oluna bilmələri məsələsinin hər ikisinə zidd görünə bilər. Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 14.2-ci maddəsi yalnız «din xadimlərinin» deyil, həmçinin dövlət qulluqçularının seçki hüquqlarını eyni şəkildə məhdudlaşdırsa da, dövlət qulluqçuları 2005-ci ildə keçirilmiş parlament seçkilərinə namizəd qismində qeydə alınmış və seçilmişdir. Buna görə də Avropa İnsan hüquqları məhkəməsi dövlətdaxili qanunvericiliyin kifayət qədər aydın və dəqiq olmadığını göstərmişdir. Qanunvericilik, xüsusən, kimin «din xadimi» qismində qiymətləndirilməsi və nəyin «peşəkar dini fəaliyyəti» təşkil etdiyinə dair hər hansı anlayış nəzərdə tutmamışdır. «Peşəkar dini fəaliyyət» termininin daha qeyri-müəyyən olduğunu və kifayət qədər geniş təfsir imkan verdiyini nəzərə alaraq, bu terminin yalnız ruhanilərin və ya başqa ruhani vəzifələri tutan şəxslərin (o cümlədən, imamlar, keşişlər və ya ravvinlər kimi) əsas fəaliyyətini ehtiva etdiyini, yaxud dinlə bağlı ruhani qismində təfsir edilməyən başqa fəaliyyətlərin və ya dini tərəfdarların kütləsi (məsələn, dini mövzular barədə yazan publisistlərin fəaliyyəti və ya dini məsələlərdə formalaşan pedaqoji fəaliyyət kimi) ilə birbaşa əlaqələrin dairəsinə şamil olunub olunmadığı aydın deyildir. «Dini fəaliyyət» termini ilə birgə istifadə olunmuş «peşəkar» termininin, mənasının da aydın olmadığı qeyd edilmişdir. Xüsusən, bunun ödənilən dini xidmətlərin təqdim olunmasına aid rəsmi vəzifə və ya formal işə aid olunması, yaxud adi mənasında mütləq şəkildə ödənilən işi təşkil etməyən tam və ya natamam iş vaxtının hər hansı başqa formasını nəzərdə tutmasının aydın olmadığı göstərilmişdir. «Din xadimi» və «peşəkar dini fəaliyyət» terminlərinin qanunvericilik anlayışının olmamasının seçki orqanlarına geniş mülahizə verdiyi və məhdudiyyətin tətbiqində qanunsuzluq etməyə imkan verdiyi qeyd edilmişdir. Məhkəmənin rəyinə görə M.Seyidzadə «peşəkar dini fəaliyyət» kimi qiymətləndirilə bilən bütün vəzifələrdən çıxsa da, dövlət orqanları onun bu fəaliyyətlə məşğul olan «dini xadim» olmasını təsdiq edən əsasları göstərmədən müraciətini qanunsuz olaraq rədd etmişlər. Halbuki o, seçkidə namizədliyini irəli sürə bilməsi üçün vəzifələrdən çıxmışdır. Seçki Komissiyaları onun «peşəkar dini xadim kimi fəaliyyətinə davam etdiyini» göstərərək konkret hansı fəaliyyət ilə məşğul olduğunu qeyd

etməmişlər. Məhkəmələr isə sadəcə «vəzifələrdən çıxma faktı peşəkar dini fəaliyyətlə məşğul olmanı istisna etmir» fikrini qeyd etməklə kifayətlənmişlər. Odur ki, Avropa Məhkəməsi M.Seyidzadəyə münasibətdə Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 3-cü maddəsinin (azad seçki hüququ) pozulduğu qənaətinə gəlmişdir (7).

İnsan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən vicdan azadlığının təmin olunması demokratik cəmiyyət və dövlətin ümumi inkişafının təməl prinsiplərindən biridir. İnanlı insanların dini etiqad azadlığının məhdudlaşdırılması konstitusion hüququn pozulması sayılır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinə əsasən hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi ictimai qaydanı pozursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir. Dini etiqad və ya əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırır. Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz.

Vicdan azadlığı, adətən, vətəndaşların istədikləri dinə sitayiş etmək və ya heç bir dini qəbul etməmək mənasında anlaşılır. Vicdan azadlığının təmin olunması insanın inancı və öz həyat tərzini bu inanca uyğun qurması ilə bağlı sərbəstliyi ilə şərtlənir. Hər kəs öz dini inancını ifadə etməkdə sərbəst olmalıdır. Din və vicdan azadlığı əslində insan haqlarının ayrılmaz hissəsidir. Vətəndaşların vicdan azadlığının pozulması yalnız inanlı təbəqənin problemi deyil, ümumi insan haqları probleminin bir hissəsidir. Bu problemin kəskinliyi hüquqi dövlət anlayışını sarsıdır, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna mane olur. Sözün geniş mənasında vicdan azadlığı insanın fəaliyyəti, əməlləri və davranışına görə cəmiyyət və mənlili qarşısında mənəvi məsuliyyətini, dar mənasında isə insanların dinə münasibətdə sərbəstliyini nəzərdə tutur. Vicdan azadlığı istənilən dini seçib ona riayət etmək və ya heç bir dinə inanmamaq, yəni ateist mövqedə durmaq hüququnun təmin edilməsi kimi iki vacib prinsiplə müəyyən edilir.

Vicdan azadlığı həmçinin dözümlülük kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Dözümlülük - müxtəliflikdə harmoniyadır. Dözümlülük dünya mədəniyyətinin zəngin müxtəlifliyinə, özünü ifadə formalarına və insan fərdiliyinin təzahür üsullarına hörmət edilməsini, onların qəbul edilməsini və düzgün anlaşılmasını ifadə edir və buna bilik, açıqlıq, ünsiyyət, fikir, vicdan, etiqad azadlığı imkan yaradır. Lakin dözümlülük heç də güzəşt, yumşaq və ya görməməzlik deyildir. Dözümlülük, hər şeydən əvvəl, insanın universal hüquqlarının və əsas azadlıqlarının tanınması əsasında formalaşan aktiv münasibətdir. Dözümlülük heç bir halda bu əsas dəyərlərə qəsd etməyə bəraət verə bilməz. İnsan hüquqlarına hörmət etməyə uyğun olan dözümlülüyün təzahürü sosial ədalətsizliyə dözümlü münasibəti, öz etiqadından imtina edilməsini və ya özgənətin etiqadına təslim olmanı ifadə etmir. Bu, təkəcə mənəvi borc deyil, həm də siyasi və hüquqi tələbat olaraq hər kəsin etiqad azadlığını və digərlərinin bu hüququ tanınmasını ifadə edir.

Vicdan azadlığı dini etiqad azadlığının tərkib hissəsi sayılır. Dövlətlərin inkişaf tarixinin ilk dövrlərində vicdan azadlığı əhalinin hakim din ilə yanaşı, digər dinlərə də etiqad etmək hüququ kimi tanınırdısa, burjuva inqilablarından sonra vicdan azadlığı dövlətdə hakim olan dindən asılı olmayaraq, istənilən dinə etiqad etmək hüququ tanındı. Dini etiqad azadlığı vətəndaşın istənilən dini seçməkdə sərbəst olması hüququnu nəzərdə tutur. Vicdan azadlığı anlayışına dini etiqad azadlığından əlavə ateizm anlayışı da daxildir və daha çox fikir azadlığına yaxındır. Bu baxımdan vicdan azadlığı din ilə möhkəm bağlı olsa da, onunla eyni deyildir. Vicdan azadlığı əslində şəxsiyyətin mənəvi-etik baxışlarının azadlığıdır.

Vicdan azadlığı, şübhəsiz, dövlət və din münasibətləri ilə əlaqəlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında din və dövlət münasibətlərinin tənzimlənməsinin mütərəqqi hüquqi əsasları müəyyən edilmişdir. Konstitusiyanın «Din və dövlət» adlanan 18-ci maddəsində göstərilmişdir:

I. Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir.

II. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır.

III. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Bu konstitusion müddə əslində Azərbaycan Respublikası dövlətinin siyasi məzmununu müəyyən edir. Dini qurum və birliklər dövlətdən ayrılır, dövlət özünə aid məsələlərin həllini dini qurumlara tapşırır və onların fəaliyyətinə qarışır. Bütün dinlər və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Heç bir din (dini cərəyan) və dini qurum barəsində digərlərinə nisbətən üstünlük və ya məhdudiyət müəyyən edilə bilməz. Dini mənsubiyyətə görə vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılması yolverilməzdir. Lakin dünyəvilik heç də dini inkar etmək deyildir, çünki din insanların cəmiyyət qarşısında məsuliyyətini artırır. Digər tərəfdən, hər bir dövlətin tarixən imanlı, əqidəli vətəndaşlara ehtiyacı olmuş və bu gün də belədir. Səməvi dinlər, o cümlədən islam təkcə ayrı-ayrı millətlərin və cəmiyyətlərin mənəvi həyatına deyil, dövlət və hüquq sistemlərinin inkişafına da öz müsbət təsirini göstərmişdir. Təsədüfi deyildir ki, müasir dünyanın əsas hüquq sistemlərindən biri dini hüquq sistem olan müsəlman hüququdur.

Ölkəmizdə vicdan azadlığını təmin edən normativ-hüquqi aktlar içərisində "Dini etiqad azadlığı haqqında" 20 avqust 1992-ci il tarixli qanun xüsusi yer tutur. Qanun dövlət və dini qurumlar, din və məktəb, dini icma, dini idarə və mərkəzlər, dini təhsil, dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması, onların ləğvi, dini qurumların mülkiyyəti, istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti, dini ayin və mərasimlərin keçirilməsi, ümumiyyətlə, din və onunla əlaqəli olan təsisatlar arasında olan münasibətləri tənzim edir. Vicdan azadlığına dair müddələrin həyata keçirilməsi üçün respublikamızda Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Komitənin əsas vəzifələri sırasına dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması, dini qurumların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət qeydiyyatının aparılması, bu qurumların nizamnamələrinə müvafiq dəyişikliklər və əlavələr edilməsinin təmin olunması, dini qurumların xahişi əsasında dövlət orqanları ilə razılaşmalar əldə edilməsində və dövlət orqanları tərəfindən həlli tələb olunan məsələlərdə dini qurumlara lazımı yardım göstərilməsi, müxtəlif dini etiqadların dini qurumları arasında qarşılıqlı anlaşmanın və bir-birinə dözümlü və hörmətli münasibətin möhkəmlənməsinə kömək edilməsi, dini zəmində qarşıdurma və ayrı-seçkilik hallarının, digər mənfi təzahürlərin qarşısının alınması daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2009-cu il tarixli 841-IIIQD nömrəli Qanunu ilə «Dini etiqad azadlığı haqqında» qanunun «dini icma» adlanan 8-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda üçüncü hissə əlavə edilmişdir: «İslam dininə aid ibadət yerlərinə rəhbərlik edən din xadimləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verilməklə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən təyin edilir». Bu müddəə ölkəmizdə ən böyük dini qurum olan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin yerlərdəki dini ibadət məkanlarına rəhbərlik edən din xadimlərinin öz vəzifələrini daha düzgün şəkildə yerinə yetirmələri üçün yerli icra hakimiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrini təmin etmiş olur.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci maddəsində dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşmasını nəzərdə tutan müddəasına əhəmiyyətli dəyişikliklər düzənlənmişdir. Avropa ölkələrinin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsi də bu cür qənaətə gəlməyə əsas verir. Məsələn, dövlət məktəblərində dini simvolların mövcudluğuna münasibətdə Avropa Şurası üzv dövlətlərinin qanunvericiliyinin və təcrübəsinin icmalı ilə tanışlıq belə deməyə əsas verir ki, onların böyük əksəriyyətinin dövlət məktəblərində dini simvolların mövcudluğu tənzimlənmişdir. Dövlət məktəblərində dini simvolların mövcudluğu az sayda dövlətdə qadağan olunmuşdur. Məsələn, keçmiş Yuqoslaviya Respublikası, Makedoniya, Fransa (Elzas və Morel departamenti istisna olmaqla) və Gürcüstanda. Dövlət məktəblərində dini simvolların mövcudluğu isə İtaliya, Avstriya, Almaniyanın bir neçə inzibati regionu (torpaqları) və İsveçrənin bir neçə regionu (komuna) və Polşada birbaşa nəzərdə tutulmuşdur. Bəzi dövlətlərdə (İspaniya, Yunanıstan, İrlandiya, Malta, San-Marino və Rumuniyada) bu məsələ xüsusi nizamlaşdırılmasında da, dövlət məktəblərində dini simvollarla rast gəlinir.

Məsələyə bəzi Avropa dövlətlərinin hətta Ali Məhkəmələri səviyyəsində baxılmışdır. Məsələn, İsveçrə Federal Məhkəməsinin mövqeyinə görə konstitusiyada əks olunmuş konfessional neytrallıq tələbləri ilə ibtidai məktəb siniflərində çarmıxın asılması məzmununu nəzərdə tutan komunal ordanansın mövcudluğu bir araya sığmır. Lakin məhkəmə məktəbin digər hissələrində çarmıxın mövcudluğunu tənqid etməkdən çəkinmişdir (26 sentyabr 1990-cı il). Almaniya Federal

Konstitusiyaya Məhkəməsi müəyyən etmişdir ki, məktəb divarlarında çarmıxın asılması dövlətin neytrallıq prinsipinə ziddir və katolik olmayan uşaqların dini azadlığına uyğun gəlmir (16 may 1995-ci il). Rumuniya Ali Məhkəməsinin mövqeyinə görə dini simvolların ümumtəhsil məsələlərində nümayişi haqqında qərar müəllimlər, şagirdlər və valideynlərinin birgə iştirakı ilə qəbul olunmalıdır (11 iyun 2008-ci il). İspaniya Kastiliya və Leonun Yüksək Ədalət Məhkəməsi qərara almışdır ki, şagirdlərin valideynlərinin birbaşa tələbi olduqda məktəblər dini simvolları kənarlaşdırmalıdır (14 dekabr 2003-cü il).

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Lautsi və digərlərinin İtaliyaya qarşı şikayəti üzrə qəbul etdiyi 18 mart 2011-ci il tarixli Qərarı bu baxımdan diqqətəlayiqdir. İş İtaliya vətəndaşı Soyle Lautsinin İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq İtaliya Respublikasına qarşı verdiyi 30814/06 sayılı şikayəti əsasında 27 iyul 2006-cı ildə başlanmışdır. Sonradan bu işə onun iki oğlu Datayko və Sami Albertin də qoşulmuşdur. Onlar 2001-2002-ci dər ilində "Vittirino da Feltre dövlət ümumtəhsil məktəbi"ndə, Albano Terme dövlət məktəbində təhsil almışlar. Məktəbin hər sinfinin divarına çarmıxa çəkilmiş İsanın şəkli olan xaç bərkidilmişdir. 22 aprel 2002-ci ildə məktəb müdiriyyətinin keçirdiyi iclasda uşaqların valideyni (Soyle Lautsi) sinifdə dini simvolların, xüsusən, çarmıxın olması məsələsinə toxunaraq onların yığıldırılmasını təklif etmişdir. 27 may 2002-ci ildə məktəb müdiriyyəti 10 səs lehinə, 2 səs əleyhinə və 1 səs bitərəf olmaqla siniflərdə dini simvolların saxlanması barədə qərar çıxarmışdır. 22 iyul 2002-ci ildə Soyle Lautsi İtaliya Konstitusiyasının 3-cü (bərabərlik prinsipi) və 19-cu (din azadlığı) maddələrinə, Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsinə, həmçinin ictimai inzibati orqanların qərəzsizlik prinsipinə (Konstitusiyanın 97-ci maddəsi) istinad edərək sekulyarizm (dünyəvilik) prinsipinin pozulması ilə əlaqədar həmin qərardan Veneto İnzibati məhkəməsinə şikayət vermişdir. Təhsil naziri 30 aprel 1924-cü il tarixli 965 sayılı kral dekretinin (orta məktəblərin daxili qaydaları) 118-ci və 26 aprel 1928-ci il tarixli 1297 sayılı kral dekretinin (ibtidai təhsili tənzimləyən ümumi qaydalar) 119-cu maddələrinə əsaslanaraq, məhkəmə araşdırmasında dövlət məktəblərinin siniflərində çarmıxın olmasının qanuni olduğunu göstərmişdir. Belə ki, 1928-ci il dekretin 119-cu maddəsi hər bir sinifdə çarmıxın olmasını, 1924-cü il dekretin 118-ci maddəsi isə hər bir sinifdə kralın portretinin və çarmıxın olmasını nəzərdə tutmuşdur. İnzibati məhkəmə dövlətin dünyəvi xarakterə malik olması prinsipini nəzərə alaraq, bu məsələnin Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılması üçün Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət etmişdir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi qeyd olunan 118 və 119-cu maddələrin qanunda deyil, qayda statusu olan mətnlərdə ifadəsini tapdığını əsas götürərək, 15 dekabr 2004-cü il tarixli qərarla bu məsələnin araşdırılmasının onun predmetinə aid olmadığını göstərmişdir. İnzibati məhkəmə bunun əsasında 17 mart 2005-ci ildə şikayəti rədd edərək göstərmişdir ki, dövlətin dünyəvi xarakteri prinsipi Avropa və qərb demokratiyası hüquqi irsinin bir hissəsidir. Çarmıx, şübhəsiz, dini simvoldur, o, ayrılıqda katolikliyin deyil, bütövlükdə xristianlığın simvoludur, ona görə də digər konfessiyalar üçün istiqamət kimi xidmət edir. Özündə tarixi və mədəni simvolu da ehtiva edən çarmıx həmçinin İtaliya Konstitusiyasının əsasında duran dəyərlər sisteminin simvoludur. Məhkəmə habelə aşağıdakı motivləri əsas kimi götürmüşdür: 1) xristianlıq müasir dünyəvi dövlətin, o cümlədən, İtaliya dövlətinin əsasını yaradan dözümlülük, bərabərlik və azadlıq ideyalarını özündə cəmləşdirir; 2) xristianlığın əsas üsurləri sayılan hər bir şəxsin azadlıq və toxunulmazlığı, insan hüquqlarının elan edilməsi ilə müasir dünyəvi dövlət arasında əlaqələri görmək lazımdır. Müasir dövlətin dünyəvi xarakteri Avropa tarixinin müxtəlif dönm və mərhələlərində böyük dəyər hesabına əldə edilmiş və ona xristianlığın əsas dəyərlərinə az və ya çox şüurlu istinadlar yardım göstərmişdir. Ona görə də məhkəmənin yekun mövqeyinə görə müasir ictimai reallıqda çarmıx təkcə tarixi və mədəni inkişafın, xalqın özünəməxsusluğunun simvolu kimi deyil, həm də azadlıq, bərabərlik, insan ləyaqəti, dini dözümlülük və dövlətin dünyəvi xarakterinin simvolu kimi qiymətləndirilməlidir.

Soyle Lautsi bu qərardan Ali İnzibati Məhkəməyə müraciət etmişdir. Ali Məhkəmə dövlət məktəblərinin siniflərində çarmıxın asılmasının hüquqi əsaslara malik olduğunu qeyd etməklə göstərmişdir ki, çarmıxa dövlətin müasir hüquq qaydasında müəyyən edilən, mühüm mənbələrini əks etdirməyə qadir olan vətəndaş dəyərlərinin, sekulyarizmin simvolu kimi baxılmalıdır. Soyle

Lautsi ona münasibətdə Avropa konvensiyası müddələrinin pozulması əsası ilə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmişdir. Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 2-ci maddəsinə əsasən heç bir şəxsin təhsil hüququndan imtina edilə bilməz. Dövlət təhsil və tədris sahəsində öz üzərinə götürdüğü funksiyaları yerinə yetirərəkən, valideynlərin öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan təhsil və tədrisi təmin etmək hüququna hörmət edir. Konvensiyanın 9-cu maddəsində isə göstərilmişdir ki, hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ vardır; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud şəxsi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərinin yerinə yetirmək azadlığı daxildir. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənaviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər.

Avropa Məhkəməsinin Palatası Soyle Lautsinin işi üzrə qəbul etdiyi qərarda qeyd etmişdir ki, çarmanın bir çox mənalrı içərisində dini mənası daha güclüdür. Siniflərdə çarmanın məcburi və nümayişkarənə surətdə mövcudluğu təkəcə şagirdlərin dünyəvi baxışlarına zidd olmaqla qalmır, həm də qeyri xristian dininə mənsub və ya heç bir dinə etiqad etməyən şagirdlər üçün emosional qıcıqlandırıcı kimi çıxış edir. Siniflərdə konkret konfessiyaya məxsus simvolun məcburi nümayiş valideynlərin uşaqlarını öz etiqadlarına uyğun surətdə tərbiyə etmək və uşaqların etiqad etmək və ya etməmək hüququnu məhdudlaşdırır. Avropa Məhkəməsinin mövqeyinə görə təhsil və tədris sahəsində Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi prinsip etibarlı ilə Konvensiyanın 9-cu maddəsinə münasibətdə xüsusi qanundur. Ən azından bu, 2-ci maddənin ikinci cümləsi ilə iştirakçı-dövlətin üzərinə həmin sahədə qəbul olunmuş funksiyaları yerinə yetirərəkən valideynlərin bu cür təhsil və tədrisi öz dini və fəlsəfi etiqadlarına uyğun həyata keçirmək hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyinə toxunan məsələyə aid olan həmin işə aiddir (bax: Böyük Palatanın "Folqere və digərləri Norveçə qarşı" iş üzrə qərarı). Dövlətlər müxtəlif din, əqidə və inamlara etiqad edilməsini neytral və qərəzsiz surətdə təmin etməyə borcludurlar. Onların funksiyası ictimai qaydanın, demokratik cəmiyyətdə, xüsusən, əks qütbədə duran qruplar arasında dini harmoniya və dözümlülüyün qorunmasına yardım etməkdən ibarətdir (bax: Böyük Palatanın "Leyla Şahin Türkiyəyə qarşı" iş üzrə qərarı). Konvensiyaya 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin ikinci cümləsi dövlətlərə birbaşa və ya dolayısı ilə dini və fəlsəfi xarakterli informasiya, biliklərin tədris və ya təhsil yolu ilə yaymalarına mane olmur. O, həтта valideynlərə bu cür təhsil və ya tədrisin məktəb proqramına daxil edilməsinə qarşı etiraz etməyə icazə vermir. Digər tərəfdən, nə qədər ki, onun məqsədi təhsildə plüralizm imkanının təminindən ibarətdir, o, dövlətdən tələb edir ki, tədris və təhsil sahəsində funksiyalarını həyata keçirərəkən məktəb proqramına daxil edilmiş informasiya və ya biliklərin obyektiv, tənqidi və plüralistik qaydada, hər cür prozelitizmdən azad, sakit şəraitdə şagirdlərin, xüsusən, dinə münasibətdə tənqidi təfəkkürünün inkişaf etdirməsinə yönəlməsinin qayğısına qalsın. Dövlətə, valideynlərin dini və fəlsəfi baxışlarına hörmətsizlik kimi qiymətləndirilə bilən informasiya yaymaq məqsədi güdmək qadağan olunur. Bu, dövlətin keçməli olmadığı səddir (3).

Müasir dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində sağlam ictimai şüurun formalaşmasında islam və digər ənənəvi dinlərin əhəmiyyəti getdikcə artır. Dünyada barışıq və ictimai rifahın əldə olunması üçün bütün konfessiyaların əməkdaşlığı zəruridir və bu, bəlkə də bəşəriyyətin müvəffəq ola biləcəyi ən ibrətamiz nailiyyətlərdən biri ola bilər. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra belə modelin yaradılması istiqamətində xeyli işlər görülmüş və müəyyən nümunələr yaradılmışdır. Ötən müddət ərzində cəmiyyətimizin mənəvi-dini həyatında müsbətə doğru əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Tarixən tolerant ölkə olan Azərbaycanda müsəlmanlar ilə yanaşı, katoliklər, pravoslavlar, yəhudilər və digər dinlərə etiqad edən insanlar yaşayır. Hazırda ölkəmiz tolerantlıq ənənələrini yaşadan və beynəlxalq səviyyədə təbliğ edən nümunəvi örnək modelini özündə birləşdirir.

Azərbaycan Respublikasında din və dövlət münasibətlərinin digər səciyyəvi cəhəti dövlətin dini qurumlara diqqət və qayğı ilə yanaşmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.H.Əliyev ölkənin ikinci ən böyük dini icması olan Pravoslav xristian icmasına təbrikində

demişdir: «Yüz illər boyu yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərin və etnik-dini tolerantlıq ənənələrinin qorunub saxlandığı Azərbaycan cəmiyyətində ayrı-ayrı xalqlar, dinlər və etiqadlar arasında qarşılıqlı hörmət, etimad və qardaşlıq münasibətləri mövcud olmuşdur. Biz bunu milli dövlətçiliyimizin böyük uğuru kimi qiymətləndirir, tarixi-mənəvi irsin və etnik mədəni müxtəlifliyin qorunmasını, multikulturalist ənənələrə söykənən ictimai münasibətlərin təbliğini və təşviq edilməsini fəaliyyətimizin başlıca istiqamətlərindən biri hesab edirik» (2).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinin I hissəsində hər kəsin vicdan azadlığı hüququna malik olması təsbit edilmişdir. Konstitusiyaya əsasən vicdan azadlığı hüququnun məzmununa aşağıdakılar daxildir: 1) hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirməsi; 2) hər kəsin hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etməsi; 3) hər kəsin hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etməməsi; 4) hər kəsin dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etməsi və yayması.

Konstitusiyaya əsasən vicdan azadlığı hüququnun aşağıdakı hədudlarını müəyyən etmək mümkündür:

1) Konstitusiyanın 18-ci maddəsinin II hissəsi insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılmasını və təbliğini qadağan edir. Başqa sözlə, hər hansı dinin (dini cərəyanının) yayılması və təbliğinin şərti odur ki, onlar insanlığa, insanpərvərlik hisslərinə zərər yetirməsin, dinlər arasında nifaq salmasın;

2) Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi ictimai qaydanı pozmamalı və ictimai əxlaqa zidd olmamalıdır (Konstitusiyanın 48-ci maddəsinin III hissəsi);

3) Dini etiqad hüquq pozuntusuna səbəb olmayacaq dərəcədə azaddır. Konstitusiyanın 48-ci maddəsinin IV hissəsinə görə dini etiqad və əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır. Çərçivənin aşılması hüquq pozuntusu sayılır və müvafiq hüquqi məsuliyyətə səbəb olur;

4) Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz (Konstitusiyanın 48-ci maddəsinin V hissəsi). Bu müddəə dini etiqadın və dini əqidənin ifadə formalarının zahiri məhdudiyət hədudlarını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, vicdan azadlığının hər hansı məcburiyyətdən kənar realizəsinin zəruriliyini ehtiva edir. Əks təqdirdə, yəni hər hansı şəxsin öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilməsi ən sərt hüquqi məsuliyyətə – cinayət məsuliyyətinə səbəb olacaqdır (CM-in 167-1-ci maddəsi).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası hər bir hüquq və azadlıq kimi vicdan azadlığına da təminat verir. Əsas Qanun əsasında vicdan azadlığı hüququnun çərçivələrini müəyyən etməklə bu hüququ ona edilən qəsdlərdən mühafizə edir. Bu cür mühafizə bir növ hər bir kəsin öz vicdan azadlığı hüququna tətbiq etdiyi qadağa mənasını ifadə edir. Başqa sözlə, hər kəs Konstitusiyanın cızdığı məhdudiyət xəttini keçməməklə vicdan azadlığı hüququnu da təmin etmiş olur. Vicdan azadlığı hüququnun digər hüquqi təminatı Konstitusiyanın 26-cı maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu norma hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə (o cümlədən, məhkəmə yolu ilə) öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququnu nəzərdə tutur. Vicdan azadlığı hüququna Konstitusiyanın verdiyi üçüncü təminat bu hüquqa edilən qəsdlərin hüquqi məsuliyyət və onun ən ağır növü olan cinayət məsuliyyətini doğurmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. 2017-ci ilin Azərbaycan Respublikasında "İslam Həmrəyliyi İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <http://www.president.az/articles/22420>.
2. Azərbaycanın pravoslav xristian icmasına / <http://www.president.az/articles/7978>.
3. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 2011-ci il 4 sayılı Bülleteninə Əlavə. Bakı, 2011, 36 s.
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 21 oktyabr 2005-ci il tarixli qərarı / <http://www.constcourt.gov.az/decisions/119>.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası / <http://www.e-qanun.az/framework/897>.

6. Mehriban Əliyeva Roma Papası Fransis ilə görüşüb / http://www.heydar-aliyev-foundation.org/az/search/s/vatikan/SearchContent_page/2.
7. Seyidzadə Azərbaycanca qarşı / http://e-qanun.az/files/framework/data/21/f_21266.htm.

СВОБОДА СОВЕСТИ В КОНТЕКСТЕ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И РЕЛИГИЕЙ

Н.К. Алиев

Статья посвящена понятию права на свободу совести, его конституционно-правовых гарантий, предел и ограничений. На основе законодательства и судебной практики ряда европейских стран, а также позиции Европейского суда по правам человека рассматривается свобода совести, регулирование отношений между государством и религией.

Ключевые слова: свобода совести, государства, религия, права, конституция, законодательства, суд.

FREEDOM OF CONSCIENCE IN THE CONTEXT OF RELATIONS BETWEEN THE STATE AND RELIGION

N.K. Aliyev

The article is devoted to the concept of the right to freedom of conscience, its constitutional and legal guarantees, limits and limitations. Based on the legislation and jurisprudence of several European countries, as well as the position of the European Court of Human Rights, freedom of conscience, regulation of relations between the state and religion is considered.

Key words: freedom of conscience, state, religion, rights, constitution, legislation, court.

Diqqət!

Sizin reklama ehtiyacınız varmı?
Redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız:
AZ 1045 Bakı ş.
Mərdəkan pr. 30

Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

MADDİ SÜBUTLARIN BAXIŞINA HAZIRLIQ İŞİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İ.R. Mirzəyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə gələcəkdə keçirilən maddi sübutların baxışına müstəntiq tərəfindən həyata keçirilən hazırlıq işinin xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

Müəllif tərəfindən istintaq hərəkətinin bu mərhələsində konkret olaraq hansı prosesual və digər hərəkətlərin həyata keçirilməsi müfəssəl şəkildə izah edilmişdir.

Açar sözlər: pozisiya kodlaşdırılması, taymer kodlaşdırılması, kod konstruksiyaları.

Cinayətin açılması, onun bütün hallarının müəyyən edilməsi müxtəlif istintaq hərəkətlərinin yüksək peşəkarlıq səviyyəsində aparılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu hərəkətlərdən biri də gələcəkdə iş üzrə maddi sübut kimi çıxış edə bilən və cinayət-prosessual qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan maddi sübutların baxışdır. (AR-sı CPM-nin 236-cı mad.)

Maddi sübutların baxışından maksimum məlumatların əldə edilməsi üçün həmin istintaq hərəkətinin aparılmasına hazırlıq tədbirlərin görülməsi və tam surətdə həyata keçirilməsindən çox asılıdır. Çünki maddi sübutların baxışına hazırlıq zamanı müvafiq hərəkətlərin müstəntiq və təhqiqatçı tərəfindən həyata keçirilməsi gələcəkdə öyrənilən obyekt barədə cinayət işi üçün əhəmiyyət kəsb edən məlumatların əldə edilməsinə nail olunur.

Baxış prosesində maddi sübutların bilavasitə öyrənilməsindən qabaq müstəntiqin həyata keçirdiyi hazırlıq işi üç əsas məqamı özündə birləşdirir:

1. Gələcəkdə bilavasitə aparılan baxışın obyektləri ilə bağlı məlumatların əldə edilməsi və öyrənilməsi;
2. Baxışın keçirilməsində istifadə olunan texniki-kriminalistik vasitələrinin seçilməsi və hazırlanması;
3. Baxış iştirakçılarının dairəsinin müəyyən edilməsi.

Hadisə yerinin baxışından fərqli olaraq, maddi sübutların baxışına hazırlıq mərhələsində müstəntiqin bəzi lazımi məlumatların əldə edilməsinə imkan yaranır.

İstintaq protokollarından alınan mənbələrdən başqa müstəntiq bu və ya digər şəxsləri dindirməklə gələcəkdə baxışı keçirilən obyektlərin xarakter və xassələrinin aydınlaşdırılmasına nail olur. Gələcəkdə baxışı keçirilən obyektlərin xarakteri və xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması üçün müstəntiq bu və ya digər şəxslərin (zərərçəkmişin, şahidlərin şübhəli şəxsin) dindirilməsinə zərurət yaranır. Əşyaların bilavasitə baxışından qabaq müstəntiq tərəfindən aparılan hazırlıq tədbirlərin ikinci elementi texniki-kriminalistik vasitələrinin seçilməsi və hazırlanmasıdır.

Yəqin ki, konkret obyektlərin öyrənilməsi zamanı texniki-kriminalistik vasitələrdən istifadə olunması barədə məsələnin həll edilməsi bu planda ən ilkin pillədir. Bu məsələnin həll edilməsi isə öz növbəsində qarşıda duran baxışın keçirilməsi yerinin müəyyən edilməsinə imkan verir. Təbii ki, baxış texniki-kriminalistik vasitələrinin tətbiq edilməsi üçün lazımi şərait yaradılmalıdır. Ona görə müstəntiq baxılmalı olan obyektlərin xarakterindən asılı olaraq hansı cür texniki vasitələrdən istifadə etməsini müəyyən etməklə yanaşı, baxışın dəqiq harada keçirilməsini də müəyyən etməlidir.

Əşyaların baxışına hazırlıq işin zəruri elementlərindən biri də bu istintaq hərəkətində iştirak edən şəxslərin dairəsinin müəyyən edilməsi və onların seçilməsidir.

AR-nın cinayət-prosessual qanunvericiliyi istintaq baxışının iştirakçı dairəsinə qismən müəyyən edir. Bu məsələnin həll edilməsi bir sıra hallardan (məsələn, baxışın keçirilmə yerindən, baxılan obyektin xarakterindən və s.) asılıdır. Bunu nəzərə alaraq hesab edirik ki, əşyaların baxışı iştirakçıları iki qrupa bölmək olar:

1. Baxışın cinayət prosesual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş iştirakçıları;
2. Müstəntiqin mülahizəsi üzrə baxışın aparılmasına cəlb edilmiş iştirakçılar.

Baxışın məcburi iştirakçılarına baxışı aparılan müstəntiqlə yanaşı hal şahidləri aid edilir. Cinayət-prosessual qanun hal şahidlərinin üzərinə baxış aparılan zaman aşkar olunmuş faktların, onların məzmununun, baxışın gedişinin və nəticələrinin təsdiq edilməsi vəzifə-

sini qoymuşdur (AR CPM-nin 94-cü mad.). Beləliklə, əşyaların baxışında hal şahidlərinin iştirakı bu istintaq hərəkətinin aparılması zamanı cinayət mühakimə icraatının obyektivlik prinsipinə (AR CPM-nin 28-ci mad.) riayət etməyə zəmanət verir.

Rusiya alimləri Y.P.İşenko və A.A.Toporkovun fikrinə görə istintaq baxışının obyektivliyi öyrənilən obyektlərin aşkar olunduğu şəkildə tədqiq və qeyd edilməsini, eyni zaman müstəntiqin, əməliyyat işçisinin əsassız nəticəyə gəlmələrinin və ehtimallannın baxış protokolunda əks etdirilməsinə yolverilməzliyini tələb edir.

Alimlərin bu fikirləri ilə razılaşaraq, qeyd etmək istəyirik ki, baxışı aparan müstəntiqin və ya əməliyyat işçisinin əsaslandırılmamış ehtimallarının baxış protokolunda əks etdirilməsi, qeyri obyektiv xarakterli daşımaqla, gələcəkdə baxılan obyektin maddi sübut kimi tanınmasına mənfi təsir göstərə bilər.

AR CPM-nin 94.1 maddəsinin məzmunundan görünür ki, cinayət prosesində şəxsi marağı olmayan, istintaq hərəkətinin aparılmasında iştirak etmək üçün cəlb edilmiş və onun iştirakı ilə baş verənləri tam və düzgün dərk etmək qabiliyyətinə malik olan şəxs hal şahidi ola bilər. Həmin Məcəllənin qeyd olunan maddəsinin tələblərinə müvafiq olaraq təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının əməkdaşları yetkinlik yaşına çatmayanları, habelə görmə, eşitmə və nitq qabiliyyətində qüsurları olan və ya psixi xəstəliklərdən əziyyət çəkən şəxsi cinayət işi üzrə hal şahidi kimi dəvət etməməlidirlər.

Beləliklə, qanun baxış istintaq hərəkətinin aparılmasında hal şahidlərin məcburi iştirakını və onlara dair tələbləri müəyyən etməklə, istintaq hərəkətlərinin bir növü olan maddi sübutların baxışında obyektivlik prinsipinin təmin olunmasına zəmanət verir.

Hal şahidlərinin prosessual funksiyalarını müəyyən etməklə yanaşı qanun onların üzərinə müəyyən vəzifələrdə qoymuşdur. Belə ki, hal şahidləri iştirak etdikləri baxış prosesində baş verənləri müşahidə etməklə, baxılan obyektlərin maddi əlamətlərini fəal dərk etməli və onları yadda saxlamalıdırlar. Əgər cinayət işi üzrə sonrakı ibtidai araşdırma zamanı faktiki məlumatların baxış protokolunda tam və dəqiq əks olunmasına şübhə yaranarsa, müstəntiq hal şahidlərini müşahidə etdikləri hərəkətlər və faktlar barədə şahid qismində dindirə bilər.

Hal şahidlərin seçilməsi həyata keçirildikdən sonra baxışın aparılmasına bilavasitə başlayan müstəntiq hal şahidlərinə onların CPM-nin 94-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrini izah etməlidir. Belə ki, həmin maddənin tələblərinə görə hal şahidi müvafiq istintaq hərəkətinin aparılmasında onun başlanmasından qurtarmasınadək iştirak etmək, bu hərəkətin protokolu ilə tanış olmaq, qeyd edilməsi zəruri olan halların müvafiq protokola daxil edilməsini tələb etmək, istintaq hərəkətinin icraatı və onun protokolu ilə tanış olarkən baş verənlərə dair öz etirazını bildirmək, protokolu yalnız şəxsən dərk etdiyi hallarda imzalamaq, sərf etdiyi xərclərin ödənilməsinə görə və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qanunsuz hərəkətləri nəticəsində ona vurulmuş ziyana görə kompensasiya almaq hüquqlarına malikdir.

Maddi sübutların baxışına müstəntiqin mülahizəsi üzrə dəvət olunmuş iştirakçılara gəldikdə, fikrimizcə, bu qrupda birinci yerə mütəxəssisin prosessual fiquru durmalıdır, çünki istintaq təcrübəsində maddi sübutların baxışında mütəxəssisin iştirak etməsi öyrənilən obyektlərin əsl və təyinatını müəyyən etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Maddi sübutların baxışını aparan zaman müstəntiq müxtəlif təzahürlərin, predmet və izlərin cürbəcürliyü ilə rastlaşır. Maddi obyektlərdə ifadə olmuş cinayət izləri müxtəlif, çox vaxt kifayət qədər mürəkkəb, fiziki, kimyəvi, bioloji proseslərini əks etdirirlər. Bütün bunlar əşyaların baxışı zamanı xüsusi biliklərə malik olan şəxslərin köməyinə müraciət etmək zərurliyini şərtləndirirlər. Mütəxəssisin dəvət olunması barədə məsələni həll edərkən müstəntiq baxışın aparılmasında mütəxəssisin iştirak etməyə cəlb edilməsi və bu məqsədin ekspert tədqiqatından fərqi aydın şəkildə təsəvvür etməlidir.

Ekspertin əsas vəzifəsi xüsusi biliklərə əsaslanmış və ekspert rəyi formasında ifadə olunmuş nəticəyə gəlmək üçün müəyyən əlamətləri təhlil etmək və qiymətləndirməkdir. Ekspert rəyi cinayət işi üzrə sübut etmə vasitəsidir (AR CPM-nin 124.2.2-cü mad.). Mütəxəssisin istintaq hərəkətində iştirakı isə hər hansı yeni sübut etmə vasitələrinin yaranmasına gətirib çıxarmır. Mütəxəssisin baxış prosesində hərəkətləri baxışın kompleks məzmununa daxildir və əşyaların maddi əlamətlərinin daha

dolu surətdə aşkar edilməsinə, öyrənilməsinə və qeyd edilməsinə yönəlir. Belə halda müəyyən edilmiş faktiki məlumatların sübut əhəmiyyəti baxış protokolu vasitəsilə realizə olunur. Mütəxəssisin sözlədiyi fikirlərə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, onların fikirləri sübut qüvvəsinə malik deyil.

Beləliklə, sübut növü kimi kəsb edən xüsusi nəticə əldə etməyə zərurət yaranarsa, müstəntiq iş üzrə ekspertiza təyin etməlidir, Yalnız istintaq baxışı vasitələrilə (cinayət işi üzrə sübutların əldə edilməsi mümkün deyil.

Maddi sübutların baxışında iştirak edən mütəxəssis, ekspertdən fərqli olaraq, tamamilə başqa funksiyaları yerinə yetirir: o, baxışın aparılması prosesində müstəntiqə ixtisaslaşdırılmış yardım göstərir - bu zaman yaranan xüsusi məsələlər barədə məsləhətlər verir və texniki kömək göstərir.

Mütəxəssisin xüsusi məsləhətlərinin məzmununu onun peşəkar biliklərinə əsaslanan, ona məlum olan elmi mənbələrə söykənən arayış xarakterli məlumatlar təşkil edir.

Mütəxəssisin texniki yardımı müstəntiqin tapşırığı üzrə faktiki məlumatların aşkar edilməsinə, öyrənilməsinə yönəlmiş müəyyən texniki əməliyyatların aparılmasından ibarətdir. Belə əməliyyatları yerinə yetirən zaman mütəxəssis, bir qayda olaraq texniki-kriminalistik vasitələrini tətbiq edir.

Maddi sübutların baxışına hazırlıq prosesində müstəntiq istintaq hərəkətinə təqsisləndirilən şəxsin baxışda iştirak etmək üçün cəlb edilməsi məsələsini həll etməlidir.

AR-sı CPM-nin 91.5.14 maddəsinin məzmunundan görünür ki, təqsisləndirilən şəxs istintaq və ya digər prosessual hərəkətlərdə (o cümlədən, əşyaların baxışında) iştirak etmək hüququna malikdir. Əşyaların baxışında iştirak edərkən, təqsisləndirilən şəxs baxılan obyektin bu və ya digər maddi əlamətlərinin aşkar edilməsi prosesinə fəal təsir göstərməyə ona imkan verən hüquqlardan istifadə edir.

İbtidai istintaq təcrübəsi göstərir ki, adətən təqsisləndirilən şəxs iş üzrə həqiqətin müəyyən edilməsinə kömək etməyə hazır olmasını bəyan etdikdə və onun səmimi olması şübhə doğurmadıqda o, əşyaların baxışında iştirak etmək üçün cəlb edilir.

Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi hallarda təqsisləndirilən şəxs istintaqa maneçilik göstərmək məqsədi ilə istintaq hərəkətində iştirak etməyə çalışır. Belə ki, təqsisləndirilən şəxs baxış aparılan zaman müstəntiq tərəfindən cinayət əməli ilə bağlı izlərin və ya baxılan obyektin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərinin aşkar olunmamasını və bununla da onu ifşa edən məlumatların əldə edilməməsinə gördükdə təqsisləndirilən şəxs cinayət əməlinə təqsirli olmaması barədə müxtəlif fərziyyələr irəli sürə bilər.

Beləliklə, təqsisləndirilən şəxsin maddi sübutların baxışı istintaq hərəkətinin iştirakçıları siyahısına daxil edilməsi məsələsi, hər şeydən əvvəl, taktiki məsələdir. Ona görə bu məsələni həll edən zaman iş üzrə ibtidai araşdırma prosesində əldə edilmiş bütün faktiki materiallar, habelə təqsisləndirilən şəxsin bu prosesdə davranışının psixologiyası nəzərə alınmalıdır. Belə ki, baxış aparılan zaman müstəntiqdə təqsisləndirilən şəxsin qeyri-iradi hərəkətlərini, onun bu və ya digər faktların aşkar edilməsinə reaksiyasını müşahidə etməyə imkan yaranır. Təqsisləndirilən şəxsin hərəkəti tərzinə görə onun psixologiyası və mənəvi vəziyyəti barədə fikir söyləmək mümkün olur və bu iş üzrə sonrakı istintaq hərəkətlərinin düzgün taktikasının seçilməsi üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir.

AR-nın CPM-nin 236.3-cü maddəsinə görə baxış cinayət işi başlandıqdan sonra və həmin iş üzrə təqsisləndirilən və ya şübhəli şəxs olduğu halda aparıldıqda onun aparılmasında təqsisləndirilən və ya şübhəli şəxsin müdafiəçisi iştirak edə bilər.

Maddi sübutların baxışında iştirak edərək, təqsisləndirilən və ya şübhəli şəxs ona bu və ya digər maddi əlamətlərin aşkar edilməsi prosesində fəal təsir göstərməyə imkan verən öz hüquqlarından istifadə edir. (AR-sı CPM-nin 90.7.14., 90.7.15., 91.7.14., 91.7.15.)

Fikrimizcə, müdafiəçinin maddi sübutların baxışında iştirakı təqsisləndirilən şəxsə öz hüquqlarını tam surətdə həyata keçirilməsinə lazımi kömək göstərə bilər.

Əşyaların baxışına hazırlıqla bağlı bütün zəruri tədbirlərini yerinə yetirdikdən sonra müstəntiq bilavasitə həmin istintaq hərəkətinin aparılmasına başlayır.

Məqalə üzrə aparılmış elmi araşdırmaların nəticəsinə gələrək, qeyd etmək istərdik ki, maddi sübutların baxışına hazırlıq işlərinin cinayət-prosessual qanunun tələblərinə uyğun surətdə yerinə yetirilməsi bilavasitə aparılan baxışdan cinayətin açılmasına və onu törətmiş şəxsin (şəxslərin) müəyyən və ifşa edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək göstərə bilən məlumatlar alına bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı Qanun nəşriyyatı. 2014.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı. Bakı. 2013.
3. Azərbaycan Respublikasının "Polis haqqında" Qanunu "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı. Bakı. 2013.
4. Е.П. Ищенко, А.А. Топорков. Криминалистика. Учебник. Юридическая фирма «КОН-ТРАКТ» Инфра-М. 2007.
5. Криминалистика. Учебник. Под редакцией Р.С. Белкина. «Юридическая литература». Москва – 1974.
6. И.А. Зинченко. Вещественные доказательства при расследовании преступлений. Учебное пособие Ташкент – 1991.
7. Е.В. Селина. Доказывание с использованием специальных познаний. Издательство «Юрлитинформ». Москва – 2003.
8. С. Мамедов. Применение фото и киносъемки, аудио и видеозаписи при осмотре места происшествия. «Нафта-Пресс», Баку – 2007.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВИТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ К ОСМОТРУ ВЕЩЕСТВЕННЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ

И.Р. Мирзоев

В статье раскрываются особенности и значение проводимой следователем подготовительной работы к предстоящему осмотру вещественных доказательств.

Автором подробно разъясняются, какие именно процессуальные и иные действия должны быть осуществлены в этой стадии данного следственного действия.

Ключевые слова: вещественное доказательство, осмотр, подготовка к осмотру, участники осмотра, заключение эксперта.

SOME FEATURES OF THE PREPARATORY WORK FOR THE EXAMINATION OF PHYSICAL EVIDENCE

I.R. Mirzoev

The article describes the features and the value of the preparatory work for the forthcoming examination of physical evidence pursued by an investigator. The author explains what kind of procedural and other actions to be carried out at this stage of the investigation.

Keywords: material evidence, inspection, preparation for inspection, inspection participants, expert conclusion.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNDƏ İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQ VƏ AZADLIQLARINI TƏSBİT EDƏN NORMATİV-HÜQUQİ AKTLARIN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

R.A. Əkbərov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Məqalədə, Milli Şuranın ali hüquqi sənədi olan "İstiqlal Bəyannamə"sində, ölkədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının əsas prioritet istiqamətləri öyrənilmişdir. Belə ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına dair ali dəyərləri ehtiva edən Bəyannamənin 4-cü və 5-ci bəndlərində siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının əhatə dairəsi göstərilmişdir. Respublika ərazisində yaşayan etnik əhəlinin və əcnəbilərin hüquqlarının qorunması da, həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Avropanın aparıcı dövlətlərində çoxsaylı məhdudiyətləri (senz) müəyyən edən seçki qanunlarından fərqli olaraq AXC-də, bütün vətəndaşlar üçün silkindən, sosial vəziyyətindən, dilindən, dinindən, cinsindən asılı olmayaraq əsas hüquq və azadlıqlar elan edilmişdir. AXC-nin bütün fəaliyyəti dövründə insan hüquqlarının qorunmasını, demokratik hüquq və azadlıqlar möhkəmlənməsini təmin edən ayrı-ayrı sahələri əhatə edən qanunvericilik və delegiya hüquqlarına normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi və realizasiyası mütəmadi xarakter almışdır. Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu dövrlərdə qəbul edilmiş qanunlara yenidən baxılaraq təkmilləşdirilmiş və demokratik hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasını təsbit edən normalar daha mükəmməl qanunlarla əvəz edilmişdir. Eyni zamanda, sosial, iqtisadi, mədəni, vətəndaşlıq məsələləri sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlar, milli spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Belə ki, "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun", "Azərbaycan təbəəliyi haqqında "Əsasnamə", "Ümumazərbaycan Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında "Əsasnamə", "Mətbuat haqqında" qanunu, "Fəhlə nəzarət" haqqında qanun, Əmək Nazirliyi yanında "Fəhlə məsələləri üzrə xüsusi məsləhət (müşavirə) komissiyası"nın yaradılması, müsəlmanların, həmçinin qeyri-müsəlman əhəlinin dini bayramlarının qeyd edilməsi və s. bu kimi normativ-hüquqi aktlarda, insan və vətəndaş hüquqlarının və demokratik azadların geniş dairəsi əhatə olunmuşdur.

Açar sözlər: insan hüquqları, demokratik azadlıqlar, seçki hüququ, seçki senzi, vətəndaş hüquqları, milli xüsusiyyətlər, sosial hüquqlar, iqtisadi hüquqlar, mədəni hüquqlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin demokratik, dünyəvi və hüquqi dövlət təbiətindən irəli gələn insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təsbit edən normativ-hüquqi aktların məzmunu və mahiyyəti öz aktualılıqları ilə fərqlənir. XX əsrin əvvəllərində qəbul edilmiş Rusiya imperiya qanunları ilə müqayisəli araşdırılan AXC-nin müvafiq hüquqi aktları, bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fərqli xüsusiyyətlər vətəndaş hüquq və azadlıqlarını əhatə edən normativ-hüquqi aktların məzmun və mahiyyətində əks olunur. Belə ki, müasir dövrdə siyasi hüquqların əsasını təşkil edən seçki hüququnun ilk dəfə qadınlara verilməsi, məhz Cümhuriyyət hüququnda təsbit edilmişdir. Avropanın aparıcı dövlətlərində çoxsaylı məhdudiyətləri (senz) müəyyən edən seçki qanunlarından fərqli olaraq AXC-də, bütün vətəndaşlar üçün silkindən, sosial statusundan, dilindən, dinindən, cinsindən asılı olmayaraq siyasi, ictimai, idarəçilik, sosial və mədəni sahələrdə əsas hüquq və azadlıqlar elan edilmişdir. Halbuki, həmin dövrdə seçki hüququnun realizasiyasını məhdudlaşdıran əmlak, girov, sosial status, təhsil, irqi, cinsi və s. əlamətlərə görə fərqlər Avropa ölkələrinin bir çoxunda qalmaqla davam edirdi. Milli Şuranın "İstiqlal Bəyannamə"sinin 4-cü bəndində müasir demokratik dövlətlərin konstitusiyalarında təsbit edilmiş normalarla müqayisə ediləcək siyasi və mülki azadlıqların əsasları müəyyən edilmişdir. Bəyannamədə təsbit edildiyi kimi, hüquq və azadlıqlar cəmiyyətin üzvlərinin iradəsini ifadə edir və hər kəs qanunun yaradılmasında bilavasitə və ya öz seçdikləri nümayəndələr vasitəsi ilə iştirak edir. Bəyannamədə göstərilirdi ki, vətəndaşlar və əcnəbilər qanun qarşısında bərabər hüquqlara malikdir və hər kəs dövlət vəzifələrinə təyin olunmaq hüququna malikdir. Hər hansı vəzifənin tutulması üçün yeganə kriteriya isə qabiliyyət və ləyaqətin olması vacib şərt idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamenti fəaliyyətə başladığı qısa müddətdən sonra, bəyannamədə elan etdiyi prioritetləri həyata keçirdi. Artıq 1919-cu il iyulun 21-də "Ümumazərbaycan Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında "Əsasnamə" parlamentdə təsdiq edildi

(1., s. 71-89). "Əsasnamə" 10 fəsildən və 116 maddədən ibarət olaraq tərtib edilmişdir. Müəssislər Məclisinin tərkibi cinsindən, etnik mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən, dinindən və s. asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün respublika vətəndaşlarının bərabər, birbaşa və gizli səsvermə yolu ilə iştirak etdiyi seçkilər vasitəsi ilə müəyyən edilirdi. Hərbi qulluqda olanlar yalnız passiv seçki hüququna malik idilər. İnzibati vəzifədə olan şəxslər, perefektlər, cəza rəislərinin köməkçiləri, polis-meyster köməkçiləri, qubernator və onların köməkçiləri isə yalnız aktiv seçki hüququndan istifadə edə bilirdilər. Ümumilikdə seçki əsasnaməsi öz dövrü üçün kifayət qədər mükəmməl hazırlanmışdır. Seçmək və seçilmək hüququnu siyasi hüquqların ən mühüm elementlərindən biri hesab edən Milli Şura cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara seçki hüququ verməklə, bu məsələdə hətta Avropanın demokratik dövlətlərindən də, önə çıxmışdır. Belə ki, yalnız 1920-ci ildə ABŞ konstitusiyasına edilən XIX dəyişiklikdə (7., s.607) göstərilirdi ki, hər hansı ştat tərəfindən cinsi fərqi görə vətəndaşların səsvermə hüququ məhdudlaşdırıla bilməz. İngiltərədə isə 1918-ci ildə qadınlara senz əsasında qismən, yalnız 10 il sonra, yəni 1928-ci ildə tam seçki hüququ verilmişdir. Avropa demokratiyasının "mərkəzi" olan Fransada isə 1919-cu ildə parlamentin aşağı palatası-Milli Məclis qadınlara seçki hüququ verilməsi barədə qanun layihəsi qəbul etsə də, qanunverici orqanın yuxarı palatası-- Senat düşünülmüş şəkildə qanunun müzakirəsini yubatmış, 1922-ci ildə isə, aradan uzun müddət keçdiyi üçün qanunun müzakirəsindən imtina etmişdir. Yalnız İkinci dünya müharibəsindən sonra, Fransada IV Respublikanın 1946-cı il konstitusiyasında qadınların tam seçki hüququ tanınmışdır.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına dair ali dəyərləri ehtiva edən "İstiqlal Bəyannaməsi"nin 4-cü və 5-ci bəndlərində siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının əhatə dairəsi təsbit edilmişdir (2.,s.7). Respublika ərazisində yaşayan etnik əhəlinin və əcnəbilərin hüquqlarının qorunması da, həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. AXC-nin bütün fəaliyyəti dövründə insan hüquqlarının qorunmasını, demokratik hüquq və azadlıqlar möhkəmlənməsini təmin edən ayrı-ayrı sahələri əhatə edən qanunvericilik və delegiya hüquq üzrə normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi və realizasiyası mütəmadi xarakter almışdır. Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu dövrlərdə qəbul edilmiş qanunlara yenidən baxılaraq təkmilləşdirilmiş və demokratik hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasını təsbit edən normalar daha mükəmməl qanunlarla əvəz edilmiş, sosial, iqtisadi, mədəni, vətəndaşlıq məsələləri sahəsində qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlar isə, milli spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Belə ki, "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun", "Azərbaycan təbəəliyi haqqında "Əsasnamə", "Ümumazərbaycan Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında «Əsasnamə», "Mətbuat haqqında" qanunu, "Fəhlə nəzarət" haqqında qanun, Əmək Nazirliyi yanında "Fəhlə məsələləri üzrə xüsusi məsləhət (müşavirə) komissiyası"nın yaradılması, müsəlmanların, həmçinin qeyri-müsəlman əhəlinin dini bayramlarının qeyd edilməsi və s. bu kimi normativ-hüquqi aktlarda, insan və vətəndaş hüquqlarının və demokratik azadların geniş dairəsi əhatə olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında başlamış birinci burjua-demokratik inqilabının nəticəsi olaraq çar hökuməti dövlət idarəçiliyi, sosial-iqtisadi, aqrar sahələrlə yanaşı, demokratik hüquq və azadlıqların, milli-mədəni hüquqların təmin olunmasını müəyyən edən, əslində isə, imitasiya xarakterli islahatların keçirilməsini bəyan etmişdir. Bu islahatlar deklarativ xüsusiyyətlərə malik olduğundan, vətəndaş hüquqlarının qorunması sahəsində hər hansı effektiv nəticələr verməmişdir. Mətbuat, cəmiyyətlər, ittifaqlar, yığıncaqlar haqqında müvəqqəti qaydalar, aqrar islahatlar, fəhlələrin sosial təminatına yönəlmiş sığorta qanunu, həmkarlar ittifaqının fəaliyyətinin əsasları, vətəndaşlıq statusu və s. bu kimi sahələri əhatə edən qanunvericilik aktlarının AXC hökuməti tərəfindən yenidən hazırlanması zərurətini aktual etmişdir. Çar Rusiyası tərəfindən mətbuat haqqında Müvəqqəti qaydalar 1905-ci il noyabrın 24-də verilmişdir. Qaydalara uyğun olaraq dövrü mətbuat üzərində ilkin və ümumi senzura götürülürdü. Dövrü mətbuata tətbiq olunan inzibati cərimələr də ləğv edilirdi. Lakin bu qayda yerlərdəki mətbuata deyil, yalnız şəhər mətbuatına aid edilirdi. Qəzaların (udel) və milli ucqarların bu qaydalardan yararlanmaq hüququ isə, məhdudlaşdırılırdı. Qaydaların 9-cu maddəsinə müvafiq olaraq hökumət mətbuatın hər bir nömrəsinə həbs qoyula bilirdi. İnzibati orqanlar tərəfindən qoyulmuş həbs, məhkəmə istintaqının köməyi ilə "günahkar"ları müəyyən etməli idi. Mətbuat barədə nəzərdə tutulmuş Müvəqqəti qaydaların tələblərinin pozul-

masına görə cinayət əməli kimi tövsiyə edilən işlər üçün çox ağır cəzalar müəyyən edirdi. Məhkəmənin qərarı ilə nəşriyyat müvəqqəti dayandırılır və ya tamamilə qadağan olunurdu. Beləliklə, Müvəqqəti qaydalar nəinki mətbuat azadlığını təmin edir, əksinə redaktor və müəlliflər əleyhinə represiyaları daha da gücləndirirdi.

Rusiya imperiya qanunlarında fərqli olaraq, geniş demokratik-hüquq və azadlıqları təsbit edən mətbuat haqqında "Əsasnamə" 1919-cu il oktyabr ayının 30-da Azərbaycan parlamentində təsdiq edilmişdir. "Əsasnamə"yə görə fiziki və hüquqi şəxslər, hakimiyyət orqanlarından heç bir icazə almadan tipografiya, litoqrafiya, metalloqrafiya və digər bu növdən olan nəşr orqanlarını yarada bilərdilər. Həmçinin bu nəşriyyat orqanlarında dərc edilmiş bədi və elmi əsərlər və digər mətbuatlar, fiziki şəxslərin təsis etdikləri xüsusi kitabxanalarda ictimaiyyətin istifadəsinə verilirdi. Əsərlərin fiziki şəxslərinə heç bir məhdudiyyət qoyulmurdu. Mətbuat orqanları yalnız cinayət mühakimə Nizamnaməsinin müəyyən etdiyi əsaslarla və mövcud cinayət hüququnda nəzərdə tutulmuş qanunların pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb oluna və məhkəmə orqanlarında mühakimə edilə bilirdilər. Mətbuat və nəşriyyat orqanlarına ümumi rəhbərlik hökumət yanındakı mətbuat orqanlarına nəzarət baş müfəttişliyinə həvalə edilmişdir. Nəşr üzrə baş müfəttiş, nəşr olunan mətbuat orqanlarında mövcud qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş və qanunla qadağan edilmiş xətalər və ya cinayət hərəkəti aşkar etdikdə, həmçinin şikayətçiyə dəymiş maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi üçün, yerli prokurorluq orqanlarının nəzarət şöbəsinə cinayət xətalərinin olduğu müəyyən olunmuş nəşrin əslini təqdim etməli idi. Dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər və digər vətəndaşlar, onlara qarşı mətbuat orqanlarında və nəşrlərdə edilmiş qərəzli, böhtan xarakterli, həmçinin cinayət əməli kimi tövsiyə edilən xətalara görə, yerli prokurorluğun nəzarət orqanlarına, göstərilən əməllərə görə mətbuatın və nəşriyyatın cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə müraciət edə bilirdilər. Mətbuat orqanlarından prokurorluğa edilmiş şikayətlərə görə prokurorluq orqanları 7 gün ərzində cinayət mühakiməsi Nizamnaməsinin qaydaları əsasında zərərçəkmişin iddiasını araşdırırdı. Milli hökuməti mətbuat üzərində ümumi nəzarəti saxlasa da, mətbuat və nəşriyyatların sərbəst və azad fəaliyyəti üçün kifayət qədər geniş imkanlar yaratmışdır. Cumhuriyyət üçün çətin dövrlərin olmasına baxmayaraq, "Əsasnamə"də təsbit edilən mətbuatın azad fikirliliyi, demokratiyanın möhkəmlənməsi üçün geniş şərait yaradır, hakimiyyət strukturlarının mümkün qanunsuzluqlarının qarşısı alınır.

Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına kömək etmək məqsədini müəyyən cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında Müvəqqəti qaydalar 1906-cı il mart ayının 4-də qüvvəyə minmişdi. Əslində, Rusiya imperiyasının cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında Müvəqqəti qaydaları, hakimiyyət orqanlarının icazəsi ilə cəmiyyətlərin və ittifaqların yaradılmasını asanlaşdırmalı idi. Lakin bu ümumi prinsip çoxlu məhdudiyyətlərlə tənzimləndiyindən cəmiyyət və ittifaqların azadlığını təmin etmək real görünürdü. Cəmiyyət və ya ittifaq yaratmaq istəyən şəxs cəmiyyətin nizamnaməsinin lahiyəsini müvafiq nazirliyə təqdim etməli idi. Lakin, qaydalar yeniyetmələr, ali və orta ixtisas məktəblərində oxuyanlar cəmiyyətin yaradılmasına və onun fəaliyyətində iştirak etmək hüququndan məhrum edirdi. Ali məktəblərdə təhsil alan yalnız öz təhsil müəssisələrinin nizamnaməsinə uyğun yaradılmış cəmiyyətlərdə iştirak edə bilirdilər. Hökumət müəssisələrində xidmət edənlər, dövlət və xüsusi demiryollarında, ümumi istifadə olan telefon-rabitə müəssisələrində çalışanlar maddi və mənəvi tələbatlarını ödəmək üçün, öz müəssisə rəhbərlərinin razılığı ilə xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmaq hüququna malik idilər. Müvəqqəti qaydaların ikinci hissəsi həmkarlar təşkilatlarının fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri nizamlayırdı. Qaydalara görə həmkarlar ittifaqlarının əsas vəzifələri müəssisələrdə əməkçilərin iş şəraitini yaxşılaşdırmaq, müəssisə sahibləri ilə fəhlələr arasında «iqtisadi maraqları tənzimləyib» son nəticədə əmək məhsuldarlığına nail olmaq idi. Müvəqqəti qaydaların xarakterik cəhətlərdən biri də bundan ibarət idi ki, hökumət sahibkarlar ittifaqını da həmkarlar ittifaqına aid edirdi. Çarizm bütün söylərini həmkarlar ittifaqlarının güclü bir təşkilata çevrilməsinin qarşısının alınmasına birləşdirmişdir. 1906-cı il 4 mart qaydalarında iki və ya daha artıq bir neçə həmkarlar təşkilatı və ittifaqlarının öz aralarında birləşməsinə qadağan edirdi. Xarici dövlətdə yaşayan şəxslər və təşkilatlar tərəfindən həmkarlar ittifaqının təsis edilməsi qadağan olunurdu. Digər tərəfdən istehsal əlamətlərinə görə həmkarlar ittifaqının yaradılmasına qəti yol verilmirdi. 4 mart qaydalarına görə, bir peşə və ya bir-biri ilə əlaqədar olan istehsal sahələri üzrə işləyən fəhlələr həmkarlar ittifaqına daxil ola bilirdi. Dövlət qulluğunda olanlara həmkarlar ittifaqını təsis etmək qadağan edilirdi. Cəmiyyət ittifaqla-

ının və ya cəmiyyətlərin yaradılmasında müəyyən edilmiş qaydaların pozulmasında günahkar olan şəxsləri üç ay müddətində həbs cəzası, siyasi məqsəd daşıyan və ya xaricdə yaşayan şəxslər və təşkilatlar tərəfindən yaradılan cəmiyyət və ittifaq sədrləri isə bir il müddətə qədər qalaya və ya həbsxanaya salınmaq cəzasına məhkum edilirdilər. AXC hökuməti vaxtilə çarizm dövründə qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların məzmununda və mahiyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər etməklə, demokratik hüquq və azadlıqların inkişaf etdirilməsinə çalışmışdır.

Çar Rusiyası süqut etdikdən sonra, imperiya əhalisinin milli inzibat-ərazi vahidləri üzrə vətəndaşlıq statuslarının təsbit edilməsi aktuallaşmışdır. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti hökuməti bu sahədə intensiv hüquqyaratma fəaliyyətini davam etdirərək, vətəndaşlığa dair müvəqqəti qaydalar hazırlamışdır. Belə ki, Milli hökumət 1918-ci il avqustun 23-də vətəndaşların hüquqi statusu ilə bağlı olan Azərbaycan təbəəliyi haqqında "Əsasnamə"ni təsdiq etmişdir (4., s.343). Yaxın gələcəkdə, qanunverici hakimiyyətin fəaliyyətə başlamasına, yəni parlament tərəfindən vətəndaşlıq məsələləri qanunla tənzimlənməyə qədər, Azərbaycan təbəəliyi haqqında "Əsasnamə" vətəndaşların hüquqi statusundakı boşluqları tənzimləməli idi. "Əsasnamə"yə görə 1914-cü ilin 19 iyuluna qədər respublika ərazisinə daxil olan inzibati-ərazi vahidinin və ya silki cəmiyyətinin qeydiyyatında olanlar, azərbaycanlı təbəəliyində həm Cumhuriyyətdə, həm də kənarında doğulanlar, həmçinin 5 il respublikada daimi (oturaq) yaşayan əcnəbi təbəələrin övladları Azərbaycan təbəəliyinə daxil edilirdilər. Azərbaycan təbəəliyi eyni zamanda digər dövlətin təbəəliyi ola bilməzdilər. Azərbaycan Respublikasının təbəəliyi olanlar bütün siyasi hüquqlardan, aktiv və passiv seçki hüququndan, mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarında iştirak etmək və s. siyasi və mülki hüquqlardan istifadə edə bilməzdilər. Azərbaycan təbəəliyi haqqında "Əsasnamə"nin sonunda xarici vətəndaşların təbəəliyə qəbul edilməsi və ya azərbaycan təbəəliyinin itirilməsi qaydalarını xüsusi qanunla tənzimlənmək nəzərdə tutulmuşdu. "Əsasnamə" vətəndaşlıq haqqında parlament qanununun qəbuluna qədər, bu sahədə hüquqi münasibətləri tənzimləmişdir.

Azərbaycan parlamenti tərəfindən 1919-cu il avqustun 11-də "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanun"unu (1.,s.95) qəbul edilməsi vətəndaşların dövlətə inamının artması, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması, onların mülkiyyət hüquqlarına təminat verilməsi, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və hüquqi islahatları davam etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İnsan və vətəndaş hüquqlarının təmin olunmasını müəyyən edən qanuna görə millətindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq keçmiş Rusiya imperiyasının təbəəliyi olmuş, Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan şəxslərin özləri və övladları Azərbaycanın vətəndaşları hesab edilirdilər. Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etmək istəməyən Rusiya imperiyası vətəndaşları (təbəəliyi) qanun dərc edildikdən sonra, üç ay müddət ərzində yerli qubernatora ərizə ilə müraciət etməli idilər. Qubernator yerli hakimiyyət orqanları ilə birlikdə şəxsin hərbi mükəlləfiyyətli olub-olmasını dəqiqləşdirdikdən sonra, ona Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti yaşamaq üçün 6 ay müddətinə şəhadətnamə verirdi. Həmin müddət qurtarana qədər təbəələr tam hüquqlardan istifadə edə bilməzdilər. Qanununun ikinci bölməsində vətəndaşlığın müəyyən edilməsi prinsipi təsbit edilirdi. Vətəndaşlıq ilk növbədə aşağıdakı şəxslərə verilməli idi: azərbaycan vətəndaşlarının övladlarına; azərbaycanlıya ərə getmiş əcnəbi vətəndaşlara; övladlığa götürülən əcnəbi vətəndaşlara (17 yaşa qədər); əcnəbi vətəndaşa ərə getmiş və sonradan boşanmış azərbaycanlıya; əcnəbi vətəndaşa ərə getməklə nikahdan törəyən 17 yaşına çatmış uşaqlar; Azərbaycana öz istedadı, elmi biliyi ilə xidmət edən və Azərbaycanda məskunlaşmış əcnəbilərə; və Azərbaycanda hərbi və ya mülki xidmətdə olan və ictimai təşkilata daxil olan xarici ölkə vətəndaşları da öz arzusundan asılı olaraq vətəndaşlığa qəbul edilirdilər. Azərbaycanda daimi yaşayan əcnəbilərə aşağıdakı hallarda vətəndaşlıq verilməli idi: şəxsin müəyyən hüquq qabliyyəti olduqda; şəxsin məhkəmə cəzası olmadıqda və mənəvi cəhətdən sağlam olduğu müəyyən edildikdə; və şəxsin özünü və ailəsini öz əməyi ilə saxlamaq imkanı olduqda. Əcnəbilərin yenidən Azərbaycan vətəndaşlığına bərpa edilməsi (əgər həmin şəxsin məhkəmə cəzası və mənəvi cəhətdən qeyri-sağlam deyildirsə), 2 il müddətindən sonra onun Azərbaycanda məskunlaşması və bu barədə səlahiyyətli orqanlara ərizə ilə müraciət etməsi hüquqi əsas yaradırdı. Azərbaycan vətəndaşlığına bərpa olunmanın qaydalarına görə, vətəndaşlığa bərpa olunmaq istəyən şəxs qəza rəisinə və ya polismeystrə yaşadığı ərazi üzrə ərizə ilə müraciət etməli idilər. Yerli hakimiyyət

orqanları isə təqdimatla daxili işlər nazirinə müraciət edir və ona şəhadətnamə verilməli idi. Şəxsə şəhadətnamə verildikdən sonra o, Azərbaycanda məskunlaşmış hesab edilir, lakin vətəndaşlığa qəbul olunana qədər şəxs əcnəbi ölkənin vətəndaşı sayılırdı. Göstərilən qayda 1918-ci il mayın 28-ə qədər, yəni dövlət müstəqilliyi elan olunana qədər Azərbaycanda yaşamaş, lakin üç ay müddətində ərizə ilə vətəndaşlığa qəbul olunmaları barədə müraciət etmiş şəxslərə şamil edilmirdi. Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul etməyi arzu edən digər şəxslər yaşadıkları ərazi üzrə qeydiyyatda olduqları qəza polis rəisinə və ya polismeystrə ərizə verərək onun vasitəsilə daxili işlər nazirinə müraciət etməli idilər. Daxili işlər naziri isə ədliyyə və xarici işlər nazirinin razılığı əsasında ərizə ilə müraciət etmiş şəxsə Azərbaycan vətəndaşlığı verə bilərdi. Ərizə ilə Azərbaycan vətəndaşlığına qəbul olunmaq istəyənlər Azərbaycanın hansı ərazisində yaşadıkları və hansı peşə ilə məşğul olduqları, həmçinin əmlak vəziyyətləri barədə akt təqdim etməli idilər. Xarici ölkə vətəndaşı olmuş qadınlar da yuxarıda göstərilən şərtlərlə Azərbaycan vətəndaşı ola bilərdilər. Azərbaycan vətəndaşlığını könüllü qəbul edən hər bir şəxs dövlətə sədaqətli olacaqları barədə and içməli idi. Vətəndaşlıq haqqında qanunda vətəndaşlığın itirilməsi və ya vətəndaşlıqdan məhrum etmək qaydaları göstərilirdi. Xarici təbəəliyi qəbul edən Azərbaycan vətəndaşı, vətəndaşlıq hüququnu dərhal itirirdi. Azərbaycan vətəndaşlığından imtina edən şəxslər ərizə ilə dairə məhkəməsinin inzibati idarəsinə hansı ölkənin təbəəliyini qəbul edəcələri barədə məlumat verirdilər. Müraciət etmiş şəxsin hərbi mükəlləfiyyəti yerinə yetirmək və ya xidmətdən azad olmağı barədə, həmçinin hər hansı bir digər anlaşılmazlığın (məhkəmə, əmlak və s.) olması müəyyən edilmərsə, ərizəsi təmin edilirdi. Azərbaycan vətəndaşlığından imtina edən şəxsin, sonradan onun yenidən vətəndaşlığa qəbul olunması xahişi yalnız 5 ildən sonra təmin edilirdi. Rəsmi dövlət orqanlarının və daxili işlər nazirinin xüsusi icazəsi olmadan xarici ölkənin vətəndaşlığını qəbul etmiş şəxs Azərbaycanı tərk edə bilməzdi. Vətəndaşlıq statusunun müəyyən edilməsi siyasi və mülki hüquqların təmin olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Milli hökumət siyasi, iqtisadi, hüquqi islahatlarla yanaşı fəhlələrin, kəndlilərin və əhalinin bütün digər kateqoriyaların, vətəndaş hüquqları çərçivəsində sosial-iqtisadi problemlərini həll etməyə çalışırdı. 1918-ci il dekabrın 26-da hökumət proqramı ilə parlament qarşısında çıxış edən baş nazir F.X.Xoyski göstərirdi ki, fəhlə və kəndlilərinin tələblərini ödəmək Nazirlər Kabinetinin başlıca vəzifələrdən biridir. AXC-nin Əmək Nazirliyi nəzdində məsləhət komissiyalarının yaradılması sosial-iqtisadi mübahisəli məsələlərin həll edilməsində, istehsalda baş vermiş mübahisəli münaqişələri aradan qaldırılması yolunda əhəmiyyətli addımlardan biri olmuşdur. I Respublikanın parlamenti "fəhlə məsələsi"ni daim diqqətdə saxlayırdı. Müvafiq komissiyada bəyənildikdən sonra "Fəhlə nəzarət" haqqında qanun layihəsini hazırlayan işçi qrupun üzvü M.Rəfiyev onu parlamentin ümumi müzakirəsinə təqdim etmişdir. Qanun əməyin mühafizəsini, 1912-ci il fəhlələrin fiziki sığortası qanunundan irəli gələn xəstəlik, bədbəxt hadisələr və s. ümumi nəzarəti həyata keçirəcək idarənin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Qanun layihəsində göstərilirdi ki, Azərbaycan Cumhuriyyətinə təsis edilməkdə olan fəhlə nəzarətində bütün fəhlələrin və sənətkarların mühafizəsinə lüzum görülən mühafizə və nəzarət işlərinin hamısı həmin fəhlə nəzarətində toplanılmalı və bu nəzarəti orqanını inkişaf etdirilərək bütün ölkənin fəhlələri və digər kateqoriyadan olan əməkçi dairələrini əhatə edən idarəyə çevrilməlidir. Rusiya imperiyası hökuməti "Bədbəxt hadisələrdən və xəstəliklərdən fəhlələrin sığortası haqqında" 1912-ci ilin iyun ayının 23-də qanun imzalamışdır. Sığorta haqqında qanun öz dövrünə görə kifayət qədər mütərəqqi olmasına baxmayaraq, bütün fəhlə sinfini əhatə etmirdi. Çünki, bu qanun bütün Rusiya əməkçilərinin yalnız təqribən 1/5 hissəsi üçün qüvvədə idi. Digər tərəfdən qanun dövlət zavodlarının və müəssisələrinin fəhlələrinə, xırda sənaye müəssisələrinin fəhlələrinə, kənd təsərrüfatı işçilərinə və ticarət-sənaye qulluqçularına aid edilmirdi. Milli ucqarların fəhlələri də sığortadan məhrum edilmişdilər. Sığorta haqqında qanuna görə işçilər üçün yalnız çox cüzi müavinət müəyyən edilirdi, həm də qanun əlilliyə, qocalığa və işsizliyə görə sığortanı qətiyyənlə nəzərdə tutmurdu. Sığorta haqqında qanunda, sığorta fondunun xeyli hissəsi fəhlələrin öz hesablarına verilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin müavinətin verilməsi bir çox cəhətdən zavod sahiblərindən asılı olurdu, çünki sığorta idarələrində çalışan qulluqçuların yansı onların öz nümayəndələri idilər. Bununla belə, qanuna görə fəhlələrə də sığorta orqanlarına öz müvəkkillərini seçmək hüququna malik idilər. Qanunun deklarativ və qeyri-mükkəməl olmaqla bütün imperiyanı əhatə etmirdi.

AXC parlamenti 1919-cu il martın 10-da qəbul etdiyi qanunla Əmək Nazirliyi yanında "Fəhlə məsələləri üzrə xüsusi məsləhət (müşavirə) komissiyası" yaradılması nəzərdə tutulmuşdur (1., s.29). Qanuna görə, zəhmətkeş siniflərin əmək mühafizəsinin, əmək şəraitinin və məişətinin yaxşılaşdırılması, baş verə biləcək mübahisələrin ilkin olaraq baxılması üçün əmək nazirinin sədrliyi ilə fəhlə məsələləri üzrə müvəqqəti olaraq xüsusi məsləhət komissiyası təsis edirdi. Məsləhət komissiyasına 10 nəfər üzv, o cümlədən 5 nəfəri sahibkarlardan, 5 nəfəri isə fəhlələrdən olmaqla səlahiyyətli nümayəndələr daxil edilirdi. Komissiya üzvləri xüsusi əsasnamə üzrə müəyyən edilirdilər. Məsləhət komissiyasının "Əsasnamə"si qəbul edilənə qədər, onun üzvləri əmək nazirliyi tərəfindən dəvət ediləcək sənaye-ticarət və fəhlə təşkilatlarının səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət tərkibdə nəzərdə tutulurdu. Qanuna görə məsləhət komissiyasının iclaslarında sədrin dəvəti ilə məşvərətçi səsli fabriklər müfəttişliyi, dağ-mədən nəzarəti və başqa müvafiq nümayəndələr iştirak edə bilərdi. Məsləhət komissiyasının sədri, ehtiyac yarandığı vaxtda onun iclasını təyin edirdi. Komissiyanın iclasında baxılacaq məsələlər əmək naziri tərəfindən müəyyən edilir və onun baxılması qaydasını tənzimləyirdi. Əmək mübahisələri məsləhət komissiyasının üzvlərinə dövlət xəzinəsi hesabına Əmək Nazirliyi tərəfindən mükafatlandırma müəyyən edilmişdir. Milli hökumət əhalinin pensiya təminatını yaxşılaşdırmaqdan ötrü 1919-cu il avqustun 27-də «Pensiya nizamnaməsi»ni hazırlamaq üçün komissiya yaradılması haqqında sərəncam vermişdir (1., s.354). Sərəncama görə maliyyə, yollar, hərbi və digər idarələrin nümayəndələrinin daxil olduğu səlahiyyətli komissiya təşkil edilirdi. Sentyabr ayında Pensiya Nizamnaməsini Nazirlər Şurasına təqdim etmək üçün Maliyyə Nazirliyi nəzdindəki mülki və hərbi idarələrin də iştirak etdiyi komissiya öz təkliflərini hazırlamalı idilər. Milli hökumət pensiya təminatını yaxşılaşdırmaq üçün ciddi səylər göstərirdi. Azərbaycan parlamenti strateji əhəmiyyət kəsb edən dəmiryol işçilərinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün 1919-cu il fevralın 4-də qanun vermişdir (1., s.23). Qanuna görə yaradılmış fəhlə komissiyası dəmiryol qulluqçularını 14 kateqoriyaya bölərək əmək haqqı məaşlarının yeni tarif dərəcələrini müəyyən edirdi. 1919-cu il mayın 9-da hökumətin qərarı ilə tətil edən Bakı fəhlələri ilə danışıqlar aparmaq üçün Əmək Nazirliyinə xüsusi tapşırıq verilmişdir. Neft sənayesi işçiləri üçün maliyyə nazirliyi tərəfindən xüsusi vəsait də ayrılmışdır. Milli hökumət bütün çətinliklərə baxmayaraq fəhlələrin sosial hüquqlarını qorumaq, maddi vəziyyətlərini yüngülləşdirmək üçün tədbirlər görməyə çalışmışdır.

Beləliklə, XX əsrin ikinci onilliyinin sonlarında qəbul edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlar təmin olunmasını müəyyən edən normativ-hüquqi aktlar, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətində siyasi, iqtisadi, sosial-ictimai, vətəndaşlıq və mədəni hüquqların realizasiyasının təmin edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu qanunların qəbul edilməsi, eyni zamanda AXC-nin beynəlxalq aləmdə dövlətçilik imicinin və tanınmasının mühüm vasitələrdən biri idi. Cumhuriyyət parlamentinin qanunları və hökumətin delegiya aktları, demokratik hüquq və azadlıqları təsbit edən qaydalar müəyyən edərək, müasir dövrün siyasi və mülki hüquqları özündə ehtiva edən normativ-hüquqi aktlarla müqayisə ediləcək səviyyədə qanunvericilik normalarının qəbul edilməsinə nail olmuşdular. Yeni yaranmış demokratik respublika, bütün çətinliklərə baxmayaraq insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, hər bir vətəndaşın sərbəst və azad fəaliyyəti, mətbuatın azad fikirliliyi, demokratiyanın möhkəmlənməsi, əhalinin sosial hüquqlarının qorunması və s. hüquqların realizasiyası və tətbiqi üçün geniş şərait yaratmış, dövlət hakimiyyəti strukturlarının mümkün qanunsuzluqlarının qarşısını alan kifayət qədər mükəmməl normativ aktlar qəbul etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Законодательные акты. Баку: издательство «Азербайджан», 1998, 560 с.
2. Азербайджанская Республика (1918-1920 гг.). Документы и материалы. Баку: издательство «Элм», 1998, 616 с..
3. "Rusiya və Zaqafqaziya qanunlarının müvəqqəti qüvvədə saxlanması barədə" 23 iyun 1918-ci il tarixli hökumət qərarı /Azərbaycan Respublikası DA: f.100, siy. 2, iş 7, v. 5.
4. Əkbərov R.A. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: "Qanun", 2009. s.604.
5. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı: Lider nəşriyyatı, I cild, 2014, 440 s.

6. "Azərbaycan Müəssislər Məclisinə seçkilərin Əsasnaməsi" haqqında 21 iyul 1919-cu il tarixli Qanun" /Azərbaycan Respublikası DA: f. 970. siy. 1, iş 212, v. 1-10 .
7. Əkbərov R.A. Müasir hüquq sistemləri. Dərslik. Bakı: "Qanun", 2014. s.700.
8. İsmayılov X.C. Azərbaycan Demokratik Respublikasının qanunvericilik fəaliyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri. /"Azərbaycan XXI əsrin astanasında" İkinci respublika elmi-praktiki konfransının materialları, Bakı: 1998, s.611.
9. Əkbərov R.A. "Müasir müstəqilliyimizin təməl prinsiplərinin hüquqi əsasları". Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə jurnalı. Bakı: 2011. №3. Səh.143-148
10. Əkbərov R.A. AXC-in seçki praktikasından. / "Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu-2020: Gələcəyə baxış" mövzusunda elmi-praktiki konfrans. AMEA-ın Fəlsəfə, Sosialologiya və Hüquq İnstitutu 11-12 iyun 2012-ci il. Bakı: "Təknur" nəşriyyatı 2012. 230-235 s.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ, ЗАКРЕПЛЯЮЩИХ ПРАВА И СВОБОДУ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА В АДР

Р.А. Акберов

В «Декларации Независимости», являющейся верховным юридическим документом Национального Совета, были закреплены основные приоритетные направления обеспечения в стране прав и свобод человека и гражданина. Так, в 4 и 5 пунктах Декларации, включающей высшие ценности о правах и свободах человека и гражданина, был представлен круг прав и свобод человека и гражданина в политических, социальных, экономических и культурных сферах. Защита прав этнического населения и иностранцев, проживающих на территории Республики, всегда находилась в центре внимания. В отличие от избирательных законов в ведущих европейских странах, устанавливающих множество ограничений (цензов), в АДР для всех граждан были провозглашены основные права и свободы в независимости от происхождения, социального положения, языка, религии, пола.

В период всей деятельности АДР принятие и реализация нормативно-правовых актов в сфере законодательного и делегированного права, охватывающие отдельные отрасли, обеспечивающие защиту прав человека, укрепление демократических прав и свобод, носили постоянный характер. В период вхождения в состав Российской империи были совершенствованы ранее принятые законы и нормы, закрепляющие ограничение демократических прав и свобод, были заменены более совершенными законами. В то же время, с учетом специфических особенностей были подготовлены нормативно-правовые акты, принятые в сфере социальных, экономических, культурных вопросов и вопросов гражданства. Так, в таких нормативно-правовых актах, как в Законе «О гражданстве Азербайджана», Уставе «Об Азербайджанском подданстве», Уставе «О выборах во всеазербайджанское Учредительное собрание»: Законе «О печати», Законе о «Рабочем контроле» был охвачен широкий круг прав человека и гражданина и демократических свобод, также при Министерстве Труда была создана «Особая совещательная комиссия по вопросам работников», в том числе праздновались религиозные праздники мусульманского и немусульманского населения.

Ключевые слова: права человека, демократические свободы, избирательное право, избирательный ценз, гражданские права, национальные особенности, социальные права, экономические права, культурные права.

ON SOME OF THE FEATURES OF NORMATIVE-LEGAL REGULATIONS THAT DETERMINE HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS IN THE ADR

R.A. Akbarov

In the "Declaration of Independence", the high legal document of the National Council, the main priorities for the provision of human and citizen rights and freedoms in the country have been identified. In the fourth and fifth paragraphs of the Declaration, which contain high values of human and civil rights and freedoms, the scope of human and citizen rights and freedoms in political, social, economic and cultural fields has been shown. The protection of the rights of ethnic population and foreigners living in the territory of the Republic has always been in the spotlight. Unlike the electoral principles that determine many restrictions (Senza) in the leading states of Europe, the ADR has declared fundamental rights and freedoms for all citizens, regardless of their social status, language, religion or gender. The acceptance and realization of the legislative and normative-legal regulations on delegate law covering the separate areas for the protection of human rights and the strengthening of democratic rights and freedoms during the entire activity period of the ADR has become become a regular. The laws have been developed by reviewing the same ones adopted at the time of the rule of the Russian Empire and the norms which have limited the democratic rights and freedoms have been replaced by more perfect laws. At the same time, normative-legal regulations adopted in the field of social, economic, cultural, civic affairs have been prepared taking into account national specific characteristics. The broad scope of human and citizen rights and democratic freedoms were covered in normative legal acts such as the law on "Azerbaijani citizenship", "Regulation on Azerbaijani subject", "Regulation on elections to Azerbaijan enterprise congress", "Law on media", "Law on control of workers", "the establishment of specific advice commission near Ministry of Labor on issues of workers", the celebration of religious holidays for Muslim and non-Muslim population and so on.

Keywords: Human rights, democratic freedoms, right of election, election qualification, civil rights, national characteristics, social rights, economic rights, cultural rights.

Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya aya-aşağı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız:
AZ 1045 Bakı ş.
Mərdəkan pr. 30

Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ТЕРРОРИЗМА НА КAVKAZСКОМ РЕГИОНЕ: ЭТНИЧЕСКАЯ ОСНОВА ТЕРРИТОРИАЛЬНО - СЕПАРАТИСТСКОГО ТЕРРОРИЗМА

Г.Б. Гаджиев

Бакинский Государственный Университет

Широкое распространение терроризма за последнее десятилетие является самой серьёзной проблемой, с которой столкнулось человечество. За всю историю, выступая от конкретной ситуации, в отношении терроризма высказаны различные определения, его сущность разъяснена с различных точек зрения. В современном мире терроризм как метод давления широко применяется в отношении любых властей и государственных устройств, ресурсов и влиятельных кругов. Терроризм проявляется в самых различных формах. Одним из регионов почувствовавший на себе горькие результаты терроризма является Кавказский регион. В регионе одним из самых широко распространённых форм терроризма является этно-сепаратистский терроризм. Распространение данного вида терроризма связывается с существованием в регионе неурегулированных конфликтов.

Ключевые слова: терроризм, сепаратизм, Кавказ, конфликт, этническая нетерпимость.

Широкое распространение терроризма за последнее десятилетие является самой серьёзной проблемой, с которой столкнулось человечество. Латинское слово террор означает «страх», «боязнь». За всю историю, исходя из конкретной ситуации, в отношении терроризма высказаны различные определения, его сущность разъяснена с различных точек зрения. Проводя обобщение терроризм можно понять как преследование политических, экономических, культурных и других целей, сопровождающееся с применением или угрозой применения силы в отношении отдельных лиц, групп людей или различных объектов.

Как нам известно, применение террора для достижения политических целей получило свое начало еще во времена Великой Французской революции. В 1792 г. после свержения французской монархии, якобинцы, захватившие власть активно использовали террор против сторонников монархии, жирондистов, фельян, иностранных интервентов (1). В последующие века, террор стал широко применяться во всем мире в отношении любых властей и государственных устройств, ресурсов и влиятельных кругов.

Сегодня распространены такие виды терроризма как левый, правый, политический, религиозный, националистический, экологический, компьютерный, биологический, химический, ядерный и космический. Терроризм проявляется в самых различных формах. Сюда относятся: покушения на жизнь человека, взятие людей в заложники, взрывы, пожары, совершение техногенных аварий, а также захват и уничтожение транспортных средств и объектов жизненной значимости. Всё вышеперечисленные причины заставляют современного человека жить в постоянном страхе. Как сказал Т.Гоббс: «есть вечный страх и постоянная опасность насильственной смерти, что хуже всего...» (2).

Одним из регионов почувствовавший на себе горькие результаты террора является Кавказский регион. После распада СССР здесь терроризм стал проявляться с этнической, религиозной и политической точек зрения. Среди причин выявления и распространения терроризма в регионе следует выделить социально-экономические, политические и религиозные факторы.

В регионе одним из самых широко распространённых форм терроризма является этно-сепаратистский терроризм. Распространение данного вида терроризма связывают с существованием в регионе неурегулированных территориальных конфликтов.

Азербайджан больше всех пострадал от этого феномена. Армянские террористы, выбравшие Азербайджан и Турцию как основную цель, совершили множество террористических актов этнического характера. Созданные в разные времена, десятки различных армянских террористических организаций, таких как «Хнчак», «Дашнакцутюн», «Асала», «Гега-

рон», «Армянский фронт свободы», «Бойцы за справедливость в отношении геноцида армян», «Армянское единство», «Апостол» действуют, и сегодня. Эти организации и по сей день не снимают с повестки дня планы совершения террористических актов на территории нашей страны.

В программе партии «Хнчак», которая поставила перед собой цель – захват территории Турции и Азербайджана, терроризм указывается как средство достижения этой цели наряду с пропагандой и агитацией. Другая организация, которая борется за создание «Великой Армении» это партия «Дашнакцутюн». Она и по сей день продолжает претворение в жизнь лозунга: «Всюду и при любых условиях убивай турка, курда, убивай нарушивших слово, армянских предателей, мсти!», принятого после съезда партии, в 1892 г. Вторая организация, которая преследует цель создания «Армении от моря до моря» - это «АСАЛА» («скрытая армянская армия за свободу Армении»), которая выбрала основной целью граждан Турции и Азербайджана. В свое время, АСАЛА изъявляла, что не допустит прокладки нефтяного трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан, и в данный момент угрожает взрывать, экономические структуры нашей страны (25). Армянская террористическая организация «Гегарон» преследует цель осуществления террористических актов против политических лидеров, дипломатов и бизнесменов, тюркского происхождения. Остальные террористические организации, созданные армянами, тоже принимают непосредственное участие или же помогают осуществлению террористических актов (24). Например, созданная в 1988 г. в Москве, организация «Армянское единство» приобретает оружие и нанимает наемников (3).

Кроме подрывной деятельности, эти организации также принимали активное участие в этнических чистках во время оккупационной войны, проводимой Арменией в отношении Азербайджана. Именно из-за них более трехсот тысяч азербайджанцев, проживавших на территории Армении, начиная с конца 80-хх., столкнулись с физическим, материальным и моральным уничтожением, в результате чего были изгнаны из своей исторической родины. Например, один из вдохновителей террористической организации «АСАЛА» международный террорист Монте Мелокян арестованный за террористическую деятельность во Франции и отпущенный на свободу в 1990 г., прибыл в Армению, отсюда в Нагорный Карабах и здесь руководил группами, совершающими террористические акты против здешнего азербайджанского населения.

В Нагорном Карабахе в осуществлении кровавых террористических актов против азербайджанцев также участвовали такие международные террористы как Вазген Сислян, Абу Али, Хилберт Минасян. Излюбленным методом армянских террористов, являлся подрыв транспортных средств. Только за 1989-1994 гг., на территории Азербайджана, Грузии и Российской Федерации было совершено 29 крупных террористических актов, сбито 2 гражданских вертолета и 2 самолета(*) (4,5).

(*)

Дата	Место	Число жертв
16 сентября 1989 г	Автобус «Тбилиси-Баку»	Убито 5 Ранено 25
11 июля 1990 г	Автобус «Тертер-Кельбеджар»	Убито 14 Ранено 35
10 августа 1990 г.	Автобус «Тбилиси-Агдам»	Убито 20 Ранено 30
10 августа 1990 г.	Автобус Ханларский Район	Убито 17 Ранено 26
30 ноября 1990 г.	Автобус вблизи Ханкендинского аэропорта	Убито 2 Ранено 11
30 мая 1991 г.	Поезд «Москва-Баку», вблизи станции Хасавюрт Республики Дагестан	Убито 11 Ранено 22
31 июля 1991 г.	Поезд «Баку-Москва», вблизи станции Темиртау Дагестанская Республика	Убито 16 Ранено 20

8 сентября 1991 г.	автобус «Агдам-Ходжавенд»	Убито 5 Ранено 34
8 сентября 1991 г.	Автобус «Агдам-Гарабагы»	Убито 8 Ранено 42
20 ноября 1991 г.	Село Гаракенд Ходжавендского района, вертолет «МИ-8»	Убито 18 включая представителей Азербайджанского Правительства, наблюдателей из России и Казахстана.
8 января 1992 г.	Морской паром, «Красноводск-Баку»	Убито 25 Ранено 88
28 января 1992 г.	Вертолет «МИ-8», Агдам-Шуша	Убито 44
28 февраля 1993 г.	Станция Гудермес, поезд «Кисловодск-Баку»	Убито 11 Ранено 18
1 февраля 1994 г.	Поезд «Баку-Кисловодск»	Убито 3 Ранено 20
18 марта 1994 г.	Вблизи г. Ханкенди самолет «Геркулес» Иранских ВВС	Убито 34, в том числе дипломаты и члены их семей
19 марта 1994 г.	Бак.Метро, станция 20 января	Убито 14 Ранено 49
03 июля	Бак.Метро вблизи станции 28 Мая	Убито 13 Ранено 49

В ночь с 25 на 26 февраля 1992 г. произошла одна из самых больших трагедий XX века – был совершен очередной геноцид азербайджанцев, основу которого армяне заложили еще в начале прошлого столетия. В ту ночь армянские террористы вместе с 366 мотострелковым полком РФ практически стерли с лица земли семи тысячный город Ходжалы. В результате этих зверств, были убиты 103 женщины, 63 детей, 70 стариков, всего 613 человек. 487 человек остались инвалидами, 1275 гражданских лиц были взяты в плен и подвергнуты жесточайшим пыткам. 8 семей были полностью уничтожены. Судьба 150 человек до сих пор остаётся неизвестной (6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16). Ходжалинская трагедия, благодаря усилиям властей Азербайджана, в частности, в результате титанического труда Фона Гейдара Алиева, получила широкую мировую огласку.

С начала конфликта в Нагорном Карабахе, армяне совершили более ста крупных и мелких террористических актов, число жертв которых, составляет более двух тысяч человек (26).

Грузино-абхазский и грузино-осетинский конфликты также сопровождалось распространением этно-сепаратического терроризма. Апогея этнической нетерпимости и вражды, привела к осуществлению террористических актов этнического характера, в результате которого было уничтожено тысячи мирных жителей с обеих сторон (30).

Следует отметить, что армянский терроризм не прошел мимо и Грузии. Во время военных операций в Абхазии в 1992-1993 гг. «батальон имени Баграмяна» вместе с абхазскими сепаратистами терроризировали грузинскую часть населения, тем самым уничтожив сотни людей (17,18).

Другой частью региона, где получил широкое распространение этот феномен, является северокавказский регион. Террористические акты достигли своей кульминации особенно во время русско-чеченских войн. Кроме этнической вражды, ситуацию ухудшало и то, что российские власти преследовали не только организаторов покушений и взрывов, но и всех чеченцев, которые боролись за независимость Чечни. В.Акаев, был прав в своем высказывании: «В современной национальной политике России прочно закрепилась чеченофобия. Только этим можно объяснить наличие в кабинетах некоторых высокопоставленных военных, милицейских генералов и чиновников портретов Ермолова и других карателей горцев с

расистскими высказываниями против чеченцев, да и всех кавказских народов» (19). Массовые убийства, оскорбления и пытки людей, совершенные русскими военными в Чечне получили широкое распространение, подпитывая и так накаленную этно-конфессиональную ситуацию на Северном Кавказе. Так например в феврале 1995 г. русские военные получили от ФСБ приказ уничтожить всех мужчин чеченской национальности от 12 до 60 лет. (20) Политика Москвы углубила ненависть горских народов к русским и ради самосохранения, первые использовали любые методы борьбы, включая терроризм. Как сказал Э.Паин: «Запугать войной можно только стариков, для чеченской молодежи война, опасности – это адреналин в кровь, только усиливающий боевой дух» (21).

Все это привело к тому что, Россия столкнулась с чеченским терроризмом ещё в начале первой чеченской войны. Террористические атаки бывали настолько лютыми, что даже в некоторых случаях федеральным властям приходилось отступать перед натиском террористов. Например, 14 июня 1995 г. Ш.Басаев со своими бойцами из более 100 человек осуществил террористическую операцию в городе Буденновск, Ставропольского края. Террористы, не сумевшие захватить местный пункт милиции, захватили городскую больницу, в которой было 1100 человек. Это нападение, по информации из одного источника завершилось смертью 128 человек, а другого, 180 человек (22, 23, 27). Операция специального подразделения Российских внутренних войск и 300 сотрудников группы «Альфа», по освобождению заложников провалилась, в результате которой, 6 военных, 21 террорист и 6 заложников были убиты. После этой неудачи, операция была приостановлена, а властям пришлось продолжить переговоры с захватчиками.

Группа Ш.Басаева вместе 150 заложниками, 16 журналистами и 9 депутатами Государственной Думы беспрепятственно покинули Буденновск на автобусах и прибыли в село Ведено в Чечне. Характеризуя события в Буденновске М.П.Требин указывает: «удачная террористическая акция Шамиля Басаева в Буденновске заставила Российское правительство пойти на переговоры с чеченской стороной. Широкая группа, состоящая из 162 человек, диктовала свои условия правительству. Это сложно представить, но логика борьбы терроризма такова – группировка предъявляет ультиматум всему обществу» (28).

Этот террористический акт породил разные эмоциональные чувства в Чечне и в России. Если возврат Ш.Басаева с небольшой потерей и будучи победителем, пробудил у чеченцев энтузиазм, желание продолжение борьбы, то у русского общества наоборот ощущение безнадежности. Действительно в последующие годы мир стал свидетелем, совершенных вооруженными чеченцами террористических актов. Таким образом, чеченцы хотели оказать давление на Москву, а также привлечь внимание мирового общества к войне, которую вели против них русские.

В январе 1996 г. 200 вооруженных боевиков под командованием зятя Дж.Дудаева, Салмана Радиева захватили родильный дом в городе Кизляр, Дагестан. Покинувшие город вместе с заложниками террористы были окружены русскими военными в селе Первомайск, расположенном на границе Чечни и Дагестана, но большинство сторонников С.Радиева под покровом ночи смогло вырваться из окружения (29).

Одним из известных террористов был Арби Бараев, действовавший в Чечне. В 1996-1997гг. исламский батальон «Джамаат», руководителем которой являлся А.Бараев совершил множество дерзких террористических актов. Захват в заложники сотрудников ИЕС-2 в Грозном, похищение сотрудников гуманитарной организации «Экилибир» Карра и Джеймса, похищение уполномоченного представителя Президента России в Чеченской Республике В.Власова, похищение сотрудников МВД России Шартановой и Шаикина, сотрудников ФСБ Лебединского и Грибова, британского журналиста в Старопромысловом районе Грозного. Кроме того Бараев отличился убийством заместителя уполномоченного представителя Российского Правительства А.Саитова, а также захватом в заложники журналистов телеканала НТВ и ОРТ и др. Жертвами А.Бараева стало в общем 170 человек (28).

В совершении террористических актов в Чечне также часто привлекались «шахиды» (умерший за веру). Подобный террор впервые был осуществлен летом 2000 года и в после-

дующие годы широко использовался. Среди них больше всего привлекает внимание события, случившиеся в декабре 2002 г. в доме Правительства Чечни в Грозном и в мае 2003 г. во время нападения на Административное здание Надтеречного района. В обоих случаях была использована машина марки «КамАЗ», загруженная взрывчатым веществом. В результате этой атаки, в Грозном погибло 80 человек, в Надтеречной 59 человек (28).

Одним из широко используемых чеченцами инструментов для подрыва является пояс шахида. Следует отметить, что чаще всего использовавшие ремень шахида были женщины, в основном одинокие женщины, потерявшие семьи и своих близких.

23 октября 2002 г. 50 вооруженных боевиков, на которых были ремни шахида взяли в заложники 1000 человек в развлекательном центре «Норд-Ост» на Театральной Площади в Москве. Глава террористов Мовсар Бараев выступил перед заложниками и объяснил свои действия следующим образом: «Наша цель привлечь внимание на войну в Чечне. Вы сюда приходите в театр, а в Чечне кровь проливается. Мы могли бы взорвать вагон в метро, но это был бы тотальный террор. Но мы этой акцией хотим привлечь внимание к тому, что в стране идет война» (31). Однозначно оценить действия этих молодых людей, готовых на самоубийство, сложно. С одной стороны они отказываются от массового уничтожения невинных людей, а с другой стороны берут в заложники мирное население для того, чтобы остановить жестокую войну, которая идет на их Родине. С другой стороны, называть террористами только чеченцев было бы ошибкой, так как отказавшееся от переговоров с чеченцами и предпочитающее силовую борьбу, федеральное правительство само применяло тактику террора.

Во время операции по освобождению заложников, 26 октября, были уничтожены все террористы, но в, то, же время погибло 129 заложника. Имеется информация о подготовке данного террористического акта в Берлине, о причастности немецких спецслужб к этому делу, а также состоявшемся телефонном разговоре Арби Бараева с организаторами в Дрездене (32). Эти сведения дают основание полагать, что террористические акты на Северном Кавказе, являются частью геополитических игр за власть в регионе между Россией и Западом.

1 сентября 2004 г. на Северном Кавказе был совершен один самых ужасных террористических актов. Террористы взяли в заложники 1500 человек в городе Беслане Северной Осетии, среди которых были учителя, ученики и родители (33). Террористы в частности требовали у Правительства вывода войск из Чечни, прекращения военных действий там и освобождения из-за заключения лиц, принимавших участие в террористических действиях в Ингушетии, а также признания независимости Чеченской Республики. Отказавшие террористам власти решили брать здание штурмом. В результате погибло более 300 заложников. Событие в Беслане ещё раз привлекло внимание мирового сообщества к чеченской проблеме, а также наглядно показало отсутствие интереса у Кремля решить проблему Чечни политическим путем.

Некоторые источники заявляют, что события в Беслане связаны не только с чеченским терроризмом, но и борьбой В.Путина с его противниками за власть в стране.

В средствах массовой информации Франции, Польши, Великобритании и других стран хотя и критиковался сам акт, но одновременно Москва считалась виновником этих событий, из-за своей этнической политики, проводимой на Кавказе. Так, например Н.Гродненский высказался по поводу террористического акта в польской газете «Речь Посполита»: «Безусловно, никакому террористическому акту нет оправдания. Но в Чечне мы сталкиваемся с ситуацией, где свобода и само существование людей находится под угрозой из-за русских захватчиков» (32).

Распространение терроризма в Чечне коснулось и Грузии. С целью получения крупных доходов и финансирования своей террористической деятельности, преступные группировки больше всего были заняты похищением людей на территории Грузии. Если в 1999 г. здесь были взяты в заложники 7 человек, то 2000 г. их число достигло 35. Эти заложники были освобождены после вмешательства в дело официальных лиц Грузии и Чечни. Официальный Грозный заявлял, что здесь есть рука Кремля. Вице-президент Чечни того времени

Ваха Арсанов был обвинен в том что якобы он уговорил чеченских бандитов, для усложнения ситуации в Грузии (34).

Определенное стихание очагов конфликта на Кавказе за последние годы, объясняет уменьшение террористических актов, совершенных на этнических основах, но эта опасность полностью так и не устранена. Другими совами, независимо от того кем и где организовывается, этно-сепаратический терроризм остается серьезной проблемой для региона.

ЛИТЕРАТУРА

1. Три портрета эпохи Великой французской революции. М., 1989.
2. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Соч. В 2-х т. Т.2, М., 1991.
3. Etməni terror təşkilatları // <http://www.mns.gov.az/az/pages/61-63.html>.
4. Армянский терроризм // <http://www.azeri.ws/karabakh/terror.shtml>.
5. Армянский терроризм и двойные мировые стандарты // <http://www.newsazerbaijan.ru/case/20080703/42371345-print.html>.
6. Xocalı faciəsi // http://www.azerbaijan.az/GeneralInfo/Events/events_03_a.html.
7. Anatol Lieven. Corpses litter hills in Karabakh // The Times, 1992, 2 march.
8. Anatol Lieven. Massacre uncovered // The Times, 1992, 3 march.
9. Armenian raid leaves azeris dead or fleeing // The Washington Times, 1992, 2 march.
10. Brian Killen. Atrocity reports horrify Azerbaijan // The Washington Times, 1992, 3 march.
11. Jill Smolowe. Massacre in Khojaly // Time, 1992, 16 march.
12. Masacre by armenian being reported // The New York Times, 1992, 3 march.
13. Paul Quinn-Judge. Armenians killed 1000, azeris charge // The Boston Globe, 1992, 3 march.
14. Thomas Goltz. Armenian soldiers massacre hundreds of fleeing families // The Sunday Times, 1992, 1 march.
15. Thomas Goltz. Nagorny Karabakh victims buried in azerbaijani town-refugees claim hundreds died in armenian attack // The Washington Post, 1992, 28 february.
16. Tomas Goltz reports // The Sunday Times, 1992, 8 march.
17. Тетвадзе Ш., Тетвадзе О. Армяне в Грузии. Тбилиси, 2008.
18. Арвеладзе Б., Мибчуани Т. Армянский батальон им. Баграмяна и этночистка грузин в Абхазии. Тбилиси, 2009.
19. Акаев В. Исламский фундаментализм на северном Кавказе: миф и реальность» // Центральная Азия и Кавказ. 2000, № 3 (9)
20. Дудаева А. Миллион первый. Баку, 2002.
21. Паин Э. Возможные варианты развития второй чеченской войны. - Центральная Азия и Кавказ. 2000, № 4 (10).
22. Шишов А.В. Схватка за Кавказ. XVI-XXI века. М., 2007.
23. Winrov G.M. Turkey and the Caucasus. Domestic interests and security concerns. Royal Institute of International Affairs. London. Great Britain, Chameleon Press Limited, 2000.
24. Yunusov A. Terrorism and Extremism in Azerbaijan // Collection "Roots and Routes of Democracy and Extremism". Helsinki, 2006.
25. Zeyno Baran_The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey // [The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West](http://www.thebaku-tbilisi-ceyhan-pipeline.org/OilWindowtotheWest). Edited by S. Frederick Starr and Svante E. Cornell. 2005 Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program –A Joint Transatlantic Research and Policy Center.
26. Swietochowski T. Müslüman cemaatten ulusal kimlige rus Azerbaycanı 1905-1920. Ankara, 1988.
27. Хронология террористических событий за последние 10 лет. 1995. // <http://lifeinschool.narod.ru/project/004/budenovsk.htm>.
28. Требин М.П. Терроризм в XXI веке. Мн., 2003.
29. Pliny Natural history. In thirty-seven books. Translated

- by Dr. Philemon Holland, Edited by the Wernerian club. London: 1847 // <http://www.archive.org/details/plinysnaturalhis00plinrich>.
30. Отаров П. Степин Н. Абхазия и Грузия. Вместе или рядом? // <http://www.abxazia2000.narod.ru/publik/1001/15.html>.
 31. Подробный анализ теракта «НОРД-ОСТ» // <http://lifeinschool.narod.ru/project/004/2002.html>.
 32. Гродненский Н.Н. Кавказская война XXI. Минск, 2009.
 33. Подробный анализ теракта в Беслане // <http://lifeinschool.narod.ru/project/004/beslan.html>.
 34. Скаков А. Грузинско-чеченские отношения // Центральная Азия и Кавказ. 2000, № 2, (8).

QAFQAZ REGIONUNDA TERRORÇULUĞUN YARANMASININ SƏBƏBLƏRİ: ƏRAZİ SEPARATÇI TERRORİZMİN ETNİK ƏSASI H.B. Hacıyev

Terrorizmin geniş yayılması son onilliklərdə bəşəriyyətin üzlaşdığı ən ciddi problemlərdəndir. Tarix boyu konkret situasiyadan çıxış edərək terrorizmə müxtəlif təriflər verilmiş, onun mahiyyəti fərqli mövqelərdən izah edilmişdir. Dünyanın istənilən regionunda terror hakimiyyət, resurslar, təsir dairələri uğrunda mübarizədə geniş tətbiq olunmuşdur. Terrorizm ən müxtəlif formalarda təzahür edir. Terrorizmin acı nəticələrini üzərində hiss edən regionlardan biri də Qafqaz regionudur. Terrorizmin geniş yayılmış formalarından biri etnik-separatçı terrorizmdir. Regionda terrorizmin bu formasının yayılması daha çox nizamlanmamış münaqişələrin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Açar sözlər: terrorizm, separatçılıq, Qafqaz, münaqişə, etnik dözülməzlik.

THE CAUSES OF TERRORISM IN THE CAUCASUS REGION: THE ETHNIC BASIS OF TERRITORIAL-SEPARATIST TERRORISM H.B. Hajiev

The wide spread of terrorism in the last decade is the most serious problem that faces the humanity. Throughout history, and depending on political situation, the essence of the definition of the terrorism had explained from different points of view. In modern world terrorism used as a pressure method against the public authorities in order to take control of strategic resources, and influence the political circles. Terrorism manifests itself in various forms. One of the regions that felt the bitter results of the terrorism is Caspian-Black Sea region. In this region one of the most common forms of terrorism is ethnic and separatist terrorism. The proliferation of this forms of terrorism in the region is due to the existence and of unsolved conflicts.

Keywords: terrorism, separatism, Caucasia, conflict, ethnic intolerance.

ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ ТОРГОВЛИ ЛЮДЬМИ, СОВЕРШЕННОЙ ПРИ НАЛИЧИИ ПРИЗНАКОВ СОУЧАСТИЯ

Т.Б. Гаджиев

Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики

В рамках статьи рассматриваются вопросы охраны свободы личности на примере отдельных недостатков нормы уголовного закона, устанавливающей ответственность за торговлю людьми, а также формулируется авторская позиция по решению имеющихся проблем.

Ключевые слова: уголовный закон, соучастие, свобода личности, торговля людьми, принцип справедливости, оптимизация законодательства.

Детальное исследование законодательных инициатив органов власти в части обеспечения уголовно-правовой охраны наиболее важных общественных отношений, прав, благ и интересов, свидетельствуют об отсутствии единой государственной политики, выраженной в усилении либо либерализации уголовной ответственности в отношении всего массива противоправных деяний, которые в соответствии с действующим уголовным законом являются основанием привлечения к уголовной ответственности.

Основанием для такого вывода служит непоследовательная практика реализации законодательных инициатив, которая с одной стороны характеризуется тенденцией декриминализации либо снижением меры ответственности за криминальные посягательства в сфере экономики, а также иные преступления, относящиеся к категории небольшой или средней тяжести, а с другой стороны усилением репрессивного потенциала уголовного закона в части установления ответственности за наиболее опасные посягательства на интересы личности, а также преступления террористического и экстремистского характера [1].

Учитывая происходящие в современном мире количественные и качественные изменения преступности, в первую очередь выраженные в нарастании угроз, обусловленных не только деятельностью национальных террористических организаций, но и трансформацию последних в международные преступные конгломераты, автор, безусловно, не ставит под сомнение целесообразность адекватных изменений уголовного законодательства, призванных обеспечить справедливое возмездие субъектам, являющимися организаторами, участниками или пособниками деятельности различного рода террористических и экстремистских формирований.

В тоже время реализация законодательных инициатив, касающихся изменений режима уголовно-правовой охраны некоторых личных прав и свобод, ставит под сомнение их целесообразность, так как не только не способствует оптимизации практики применения соответствующих нормативных установлений, а скорее свидетельствует о не всегда продуманных законодательных решениях.

В частности, в 2011 году в уголовное законодательство были внесены поправки, которые декриминализовали деяния, выраженные в клевете и оскорблении [2]. Большинство представителей научной общественности совершенно логично восприняло указанные изменения как позицию государства, определяющую вектор изменения нормативного инструментария в сторону либерализации, по крайней мере, в части института преступлений против свободы, чести и достоинства личности. Однако тот факт, что менее чем через год распространение заведомо ложных сведений вновь было определено как обстоятельство влекущее уголовную ответственность, свидетельствует о том, что реализованная ранее декриминализация оскорбления и клеветы является не этапом осуществления продуманной уголовной политики государства, а поспешным законодательным решением, обусловленным популистскими целями субъектов, которые его реализовали.

Изложенное позволяет утверждать, что обеспечение должного уровня охраны личных прав и свобод, в настоящее время не является приоритетной целью уголовно-правовой охра-

ны. Однако игнорировать необходимость оптимизации законодательных установлений, определяющих основание ответственности за причинение вреда указанным объектам также нельзя по той причине, что они олицетворяют базовые права личности, которые подлежат безусловной охране в соответствии с целым рядом документов, в том числе принятых под эгидой ООН и ратифицированных самостоятельными субъектами международного права, а следовательно требующих обязательной инкорпорации в рамках национальных законодательных актов [3].

Относительно имеющих место фактов реализации поспешных законодательных инициатив необходимо отметить актуальность интенсификации практики общественных обсуждений наиболее значимых законопроектов, что безусловно позволит не только определить реальные потребности общества на принятие соответствующих решений, но и способствует содержательному совершенству обсуждаемых правовых установлений. По справедливому утверждению В.М. Баранова - «... демократизация правотворчества, как общеправовой принцип есть существенное, общее, необходимое отношение, существенная обязательная линия связи со всем юридическим пространством, со всей функционирующей правовой деятельностью, с каждой правовой практикой» [4].

Детальное изучение доктринальных источников, отражающих различные теоретические подходы к совершенствованию законодательства, свидетельствует, что главным образом предложения научного сообщества направлены на структурные изменения законодательства [5]. Но композиционная доработка не должна быть определена в качестве приоритетной задачи. Главной целью любой научной деятельности в области юриспруденции должно быть содержательное совершенство нормативных инструментов, посредством использования которых осуществляется регулирование и охрана общественных отношений. В свою очередь должный уровень уголовно-правовой охраны соответствующих объектов в значительной мере определяется качеством технико-юридического конструирования властных установлений, содержащихся в соответствующих нормативных актах.

Учитывая тот факт, что в рамках научной статьи объективно невозможно определить всю совокупность содержащихся в уголовном законе технико-юридических дефектов, остановимся на одном, выраженном в нарушении логики конструирования, что обусловлено несоответствием содержания квалифицирующих признаков положениям Общей части уголовного законодательства. В частности, критические замечания вызывает то, что несмотря на более высокую степень общественной опасности преступлений, совершенных в соучастии, законодателем фактически игнорируется необходимость усиления ответственности за преступление, выраженное в торговле людьми в составе группы лиц, либо группы лиц по предварительному сговору. Изложенный вывод следует из того, что в рамках статьи 127¹ УК РФ в качестве квалифицирующего признака, влекущего необходимость усиления ответственности, установлена только одна форма соучастия, выраженная в организованной преступной группе. Безусловно, специфика деяния, ответственность за которое установлена в указанной группе, выше нормы уголовного закона, как правило, исключает его совершение в составе простой группы лиц. В тоже время нередки случаи привлечения к ответственности субъектов, которое заранее договорились осуществлять вещные права в отношении людей, но совместная деятельность которых не содержит всех конструктивных признаков организованного преступного формирования.

Необходимо отметить, что проблема справедливой уголовно-правовой оценки посягательств, совершенных при наличии признаков сложного соучастия обусловлена не только игнорированием необходимости усиления репрессивного потенциала законодательства за преступление, совершенное в составе группы лиц по предварительному сговору, но и тем обстоятельством, что до настоящего времени не сформулировано детальных критериев разграничения самостоятельных форм совместной преступной деятельности между собой, на что неоднократно обращалось внимание научной общественности [6]. Это влечет смешение юридической терминологии и как следствие культивирует субъективные подходы в право-

применении, что, безусловно, является обстоятельством влекущим отсутствие единой практики применения законодательства.

Изложенная проблема является характерной не только для законодательства Российской Федерации. Зарубежная нормативная база также не являет собой эталон технико-юридического конструирования. Например, применительно к рассматриваемым в рамках настоящей статьи объектам уголовно-правовой охраны, УК Азербайджанской Республики также фактически исключает возможность дифференциации ответственности за соответствующие посягательства, при наличии признаков совершения в составе группы лиц, группы лиц по предварительному сговору или организованной группы. Несмотря на то, что в структуре нормы (ст.144-1 УК АР) и указаны все формы совместной преступной деятельности, однако они перечислены в рамках одного квалифицирующего признака, что фактически нивелирует разную степень общественной опасности деяний, совершенных в составе той или иной установленной законом совокупности субъектов посягательства [7]. Представляется логичным «развести» разные формы соучастия по разным частям нормы закона, что позволит устанавливать меру ответственности адекватную степени общественной опасности деяния.

Оппоненты вышеизложенной критики действующего законодательства, безусловно, могут аргументировать свою позицию тем, что у правоприменителей есть легальная возможность усиления ответственности за совершение рассматриваемого преступления в составе группы лиц по предварительному сговору посредством ссылки на п. «в» ч.1 ст. 63 УК РФ, устанавливающей в качестве обстоятельства, отягчающего наказание, совершение преступления в соучастии. Однако, по мнению автора, реализация этой возможности не обеспечивает соблюдение принципа справедливости по той причине, что в любом случае наказание не будет превышать пределов, определенных в санкции ч.1 ст. 127¹ УК РФ (при условии отсутствия иных квалифицирующих признаков).

Изложенное позволяет утверждать, что актуальная редакция рассматриваемой нормы уголовного закона фактически исключает возможность обеспечения принципа справедливости, определяющего необходимость установления наказания соответствующего степени и характеру общественной опасности деяния. Так как криминальные посягательства, совершенные в соучастии объективно опаснее аналогичных деяний, совершенных одним субъектом, справедливое наказание требует более жестких репрессий, но структура нормы не дает возможности применить более строгие меры государственного принуждения.

Решение проблем обеспечения адекватной уголовно-правовой оценки торговли людьми в составе различных форм совместной преступной деятельности видится в оптимизации ст. 127¹ УК РФ посредством включения в структуру части второй специального квалифицирующего признака, выраженного в совершении деяния, предусмотренного частью первой в составе группы лиц по предварительному сговору, что позволит привлекать соответствующих субъектов к наказанию, которое по своему размеру и содержанию будет пропорционально общественной опасности совершенного им деяния.

Безусловно рассмотренными в рамках настоящей статьи проблемами, не ограничиваются все имеющиеся вопросы, обусловленные ненадлежащим качеством законодательства. Отсутствие значимых результатов в противодействии преступности является следствием не только технико-юридических недостатков соответствующих норм Уголовного кодекса, но и результатом несвоевременных и не всегда оправданных структурных изменений, которым уголовный закон подвергается в последнее время особенно часто. Изложенное свидетельствует о необходимости актуализации исследований теоретико-прикладного характера по рассматриваемой проблематике, в том числе посредством проведения фундаментальных научных изысканий соответствующего содержания.

ЛИТЕРАТУРА

1. См.: ФЗ от 06.07.2016 г. №375-ФЗ // Собрание законодательства РФ, 11.07.2016, №28, Ст. 4559.
2. См.: ФЗ от 07.12.2011 г. №420-ФЗ // Собрание законодательства РФ. 12.12.2011., №50. Ст. 7362.
3. См. напр.: Международный Пакт от 16.12.1966 года «О гражданских и политических правах» // Бюллетень Верховного суда РФ, № 11, 1994 г.; Конвенция Международной организации труда №29 «Относительно принудительного или обязательного труда» (принята в г. Женеве 28.06.1930 г. на 14 сессии Генеральной конференции МОТ // Ведомости ВС СССР, № 13, 1956 г., ст. 279.; Конвенция по борьбе с торговлей людьми и эксплуатацией проституции третьими лицами (принята 02.12.1949 года на 264-ом пленарном заседании генеральной ассамблеи ООН) // официальные отчеты Генеральной Ассамблеи Четвертая сессия. Резолюции. Нью-Йорк: Организация Объединенных наций. С. 41-44.
4. См.: Баранов В.М. Принцип демократизации современного российского правотворчества: сущность, ценность, технико-юридические проблемы реализации / Юридическая техника. №8, Н.Новгород, 2014, С. 27-40.
5. См. напр.: Агапов П.В. Критерии разграничения организованной группы и преступного сообщества // Законность. 2007. - № 5. - С. 23; Королев А.С. Некоторые вопросы объективной стороны состава преступления, предусмотренного ст. 210 УК РФ // Российский следователь. 2011. - № 10; Петров С.В. Юридическая наука и практика: вестник Нижегородской академии МВД России. №31– Н.Новгород: НА МВД России, 2015. С. 125-129; Кузнецов А.П., Маршакова Н.Н. Ответственность за преступления экстремистской направленности (ст. 280, 282.1, 282.2 УК РФ). Лекция. – Н.Новгород, 2008. – С. 31.
6. См.: Петров С.В. Проблемы отграничения сложных форм соучастия // Юридическая наука и практика: вестник Нижегородской академии МВД России. №29– Н. Новгород: НА МВД России, 2015. С. 149-152.
7. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 30.12.1999 № 787IQ (ред. от 28.04.2015) URL http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397325#pos=62;-243 (дата обращения 22.12.2016) (дата обращения: 22.12.2016).

İŞTİRAKÇILIQLA TÖRƏDİLƏN İNSAN ALVERİNİN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

T.B. Hacıyev

Bu məqalədə insan alveri ilə bağlı məsuliyyəti müəyyən edən cinayət qanunvericiliyinin normalarının müəyyən çatışmazlıqları nümunəsində şəxsin azadlığının müdafiəsi məsələsi araşdırılır, həmçinin mövcud problemin həlli ilə bağlı müəllifin mövqeyi ortaya qoyulur.

Açar sözlər: cinayət qanunu, iştirakçılıq, şəxsiyyətin azadlığı, insan alveri, ədalət prinsipi, qanunvericiliyin optimallaşması.

PROBLEMS OF CLASSIFICATION ON COMMITTED PARTICIPATION OF HUMAN TRAFFICKING

T.B. Gadjiyev

The article deals with the protection of the freedom of the individuals, on the sample of certain shortcomings of provisions of criminal law, which defines the responsibility for trafficking in human beings also reflects the author's position on solution of the problems.

Key words: criminal law, partnership, personal liberty, human trafficking, principle of justice, legislation optimization

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ SUVEREN DEMOKRATIYANIN YARANMASI ZƏRURƏTİ VƏ İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

I. O. Quliyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu prosesində Azərbaycan xalqının adət-ənənəsinə, mentalitetinə, mənəvi, əxlaqi və dini dəyərlərini, əsrlər boyu formalaşmış yaşayış tərzini nəzərə almaq şərti ilə müstəqil Azərbaycan dövlətində dünyəvi cəmiyyətin formalaşması üçün milli suveren demokratiyanın konsepsiyasının yaradılması, həyata keçirilməsi ilə bağlı problemlər tədqiq edilir.

Açar sözlər: BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, ATƏT- Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı

Bu mövzuya müraciət edib, elmi araşdırma aparmaqda əsas məqsədim beynəlxalq aləmdə gedən ziddiyyətli və təhlükəli, siyasi, hərbi prosesləri təhlil etməkdir. Bəzi böyük dövlətlərin dünyanı qloballaşma adı altında uçuruma, fəlakətə, qarşıdurma, eyni zamanda bu təhlükəli yolla kiçik dövlətlərin ərazilərində yeni-yeni terror, müharibə və münaqişə ocaqlarını yaratmalarıdır.

Böyük dövlətlərin və güclülərin zəif dövlətlərə qarşı beynəlxalq hüquq normalarının tələblərini və prinsiplərini kobud surətdə pozaraq bu dövlətlərin suveren hüquqlarına və daxili işlərinə müdaxilə etmələri, dünyada birqütblü cəmiyyətin yaradılmasına etdikləri cəhd və dünyanı bir nöqtədən idarə etmək arzu və istəkləridir.

Beynəlxalq hüquq normaları, beynəlxalq təşkilatlar, BMT və onun Təhlükəsizlik Şurası BMT təhlükəsizlik şurasının daimi üzvü olan dövlətlərin əlində alətə çevrilməsi nəticədə beynəlxalq hüququn prosedur və ədalət qaydaları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsipləri kobud surətdə pozularaq, bu dövlətlər təşkilatın funksiya və səlahiyyətlərini mənimsəyərək istədikləri ədalətsiz qərarların qəbul olunmasına nail olurlar. Beləliklə, beynəlxalq aləmdə gərginlik, sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına təhlükə yaradırlar.

BMT-nin nizamnaməsinin I maddəsində BMT-nin məqsədləri aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur:

1. Beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını yatırmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə və ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və yaxud həll olunmasına müvəffəq olmaq;

2. Millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipinə hörmət əsasında dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək, universal sülhün möhkəmləndirilməsi üçün digər müvafiq tədbirlər görmək;

3. İqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq və bu ümumi məqsədlərə çatmaq üçün millətlərin hərəkətlərini uzlaşdırmaq üçün mərkəz rolunu oynamaq.

Eyni zamanda bu nizamnamənin 2-ci maddəsində təsbit olunmuşdur ki, 1-ci maddədə bəyan edilmiş məqsədlərə nail olmaq üçün Təşkilat və onun Üzvləri aşağıdakı prinsiplərə uyğun olaraq hərəkət edirlər.

1. Təşkilat onun bütün Üzvlərinin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanır.

2. Bütün Üzvlər, Təşkilata Üzvlükdən irəli gələn hüquq və üstünlükləri özlərinə təmin etmək üçün, bu Nizamnaməyə uyğun olaraq üzrlərinə götürdükleri öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirirlər.

3. Bütün Üzvlər öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki,

beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik və ədalət təhlükəyə məruz qalmasın.

4. Bütün Üzvlər öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər.

5. Bütün Üzvlər Təşkilata, onun bu Nizamnaməyə uyğun olaraq gördüyü istənilən tədbirdə hər cür yardım göstərir və əleyhinə Birləşmiş Millətlər tərəfindən preventiv və ya məcburiyyət tədbiri görülən istənilən dövlətə yardım göstərməkdən çəkinirlər.

6. Təşkilat təmin edir ki, onun üzvü olmayan dövlətlər, bunun beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri ola bildiyi dərəcədə, bu prinsiplərə uyğun hərəkət etsinlər.

7. Bu Nizamnamənin heç bir müddəası Birləşmiş Millətlərə səlahiyyət vermir ki, hər hansı bir dövlətin əsas etibarilə daxili yurisdiksiyasında olan məsələlərə müdaxilə etsin və ya Üzvlərdən tələb etməsin ki, belə məsələləri bu Nizamnamədə müəyyən olunmuş qaydada həll olunmaq üçün təqdim etsinlər; lakin bu prinsip, VII fəslə müvafiq olaraq məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinə xələl gətirmir.

Göründüyü kimi, BMT Nizamnaməsinin yuxarıda göstərilən maddələrində imperativ hüquq norması kimi suveren bərabərlik hüququ eyni zamanda BMT-nin məqsədi təsbit olunmuşdur. Lakin bu normaların reallıqda Təhlükəsizlik Şurasının üzv dövlətləri tərəfindən mütəmadi yerinə yetirilməməsi son dərəcə təəccüb doğurur.

Azərbaycan Respublikasının timsalında bunu biz daha aydın formada görürük. İyirmi beş ildən artıqdır ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bu günə kimi həll olunmaması bunun bariz sübutudur. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsinin qəbul olunmasına baxmayaraq, bu imperativ hüquqi qüvvəyə malik olan qətnamələrin icra olunmasına heç cür haqq qazandırmaq mümkün deyil və buna nə ad vermək olar? Ermənistan tərəfindən bəzi ermənipərəst dövlətlərin dəstəyi ilə Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının 20 faizinin işğal olunması nəticəsində 1 milyondan artıq insanın öz doğma yurdlarından didərgin düşmələri, birbaşa böyük dövlətlərin beynəlxalq hüquq normalarının tələblərini kobud surətdə pozduqlarına bariz sübutdur.

ATƏT-in Minsk qrupunda olan Təhlükəsizlik Şurasının üzv dövlətləri ABŞ, Fransa və Rusiya bu münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll olunmasına faktiki olaraq heç bir zaman cəhd göstərməmişlər, yalnız formal olaraq yaradılmış bu qurumun pərdəsi altında işğalçı Ermənistanı müdafiə etməklə özlərinə haqq qazandırmış, hər dəfə bildirmişlər ki, guya münaqişə Azərbaycan və Ermənistan dövlət rəhbərlərinin qarşılıqlı razılığı ilə həll edilməlidir. Sual olunur: Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın 20 faiz torpağı işğal olunubsa BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının dörd imperativ hüquqi qüvvəyə malik olan qətnamələri bu günə kimi icra olunmayıbsa, işğalçı dövlət olan Ermənistan beynəlxalq hüquq normalarını kobud surətdə pozmaqda davam edirsə, burada hansı razılaşmadan söhbət gedə bilər? İşğalçı dövlət və işğala məruz qalan dövlət əgər razılaşma yolu ilə işğal olunmuş əraziləri azad etməlidirsə, onda beynəlxalq hüquq və beynəlxalq təşkilatlar hansı məqsəd üçün yaradılmış, kimə və hansı ideyalara xidmət etməlidir?

Bütün bunlara baxmayaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq cinayəti və beynəlxalq hüquq normalarını kobud surətdə pozması faktları bu günə kimi heç bir beynəlxalq təşkilatlar, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan dövlətlər Rusiya, ABŞ, Fransa tərəfindən kəskin müzakirə olunub hər hansı bir sanksiya və ya cəza növü tətbiq olunmamışdır.

Bu faktın özü bir daha onu təsdiq edir ki, bu gün beynəlxalq təşkilatlar və böyük dövlətlər öz siyasi-iqtisadi maraqlarına uyğun siyasət apararaq, kiçik dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının milli suveren hüquqlarını kobud surətdə pozur, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaqla öz "demokratiya siyasətlərini" zor ilə bizə tətbiq etməyə çalışırlar.

Beynəlxalq hüquq normalarında bir dövlətin ərazisinin digər dövlət tərəfindən işğal olunduğu halda işğala məruz qalan dövlət tərəfindən öz ərazi bütövlüyünü və milli təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə güc tətbiq edilməsi nəzərdə tutulduğu halda, beynəlxalq təşkilatlar, o cümlədən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri olan dövlətlər Rusiya, ABŞ, Fransa tərəfindən Azərbaycana qarşı bütün siyasi təzyiqlər vasitələrindən istifadə edilərək işğal olunmuş ərazilərimizin azad olunması üçün güc tətbiq olunmasına qətiyyətli formada imkan verilmir.

Bu qurum və dövlətlər yekdilliklə bizə bildirirlər ki, münaqişə yalnız sülh yolu ilə həll olunmalıdır, başqa alternativ yol yoxdur. Sual olunur: Görəsən bizə təkidlə tövsiyə olunan və deyilən bu sülh yolu hansı formata və formada olmalı, necə həyata keçirilməli və hansı beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənməlidir?

Böyük ölkələr Azərbaycanın təmsalında demokratiya oyununu oynamaqla, bizim suveren hüquqlarımızı pozmaqla, dövlətimizin daxili işlərinə qarışmaqla ölkəmizdə milli suveren demokratiyanın yaranmasına və inkişaf etməsinə, güclü dövlətə çevrilməsinə hər vasitə ilə imkan vermirlər.

Beləliklə, ölkəmizi asılı vəziyyətdə saxlamaqla, ölkə daxilində ictimai siyasi vəziyyəti gərginləşdirməklə, ölkəmizin müstəqilliyini və suverenliyini təhlükə altında qoyurlar.

Buna görə də ölkəmizin problemlərindən biri olan milli suveren demokratiya konsepsiyasının hazırlanıb, həyata keçirilib inkişaf etdirilməsi vacib vəzifələrdən biridir. Ölkəmizdə milli suveren demokratiya ideyası əsas götürülərək inkişaf etməlidir. Müstəqil xalq hakimiyyətinin xalq və dövlət demokratiyasının vahid vəhdətini təşkil etməklə insanların mənəvi, siyasi, iqtisadi və digər hüquqları, eyni zamanda milli dəyərlərimiz nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Bir çox hallarda milli dəyərlərimizə, mənəviyyatımıza, adətimize, ənənəmizə uyğun olmayan, xarici ölkələrdən və təşkilatlardan gətirilən, bizə "demokratiya standartları" kimi təqdim olunan "demokratiya dəyərləri" bir müddətdən sonra bizim suveren milli demokratiyamızı məhv etməklə milli əxlaqımızı, adət ənənəmizi, mənəvi dəyərlərimizi bizə unutturacaqdır.

Ona görə də biz bu məqsədlə müstəqil dövlətimizin əbədi olması üçün ölkəmizdə milli suveren demokratiya konsepsiyasını hazırlayıb, həyata keçirilməsinə nail olmalıyıq.

12 noyabr 1995-ci il tarixində ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının preambula hissəsində bəyan edilib ki, Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirərək, "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" konstitusiya aktında əks olunan prinsipləri əsas götürərək, bütün cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının təmin edilməsini arzulayaraq, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsini istəyərək, keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq, suveren hüququndan istifadə edərək, təntənəli surətdə aşağıdakı niyyətlərini bəyan edir:

- Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq;
- Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək;
- vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq;
- xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq;
- ədalətli, iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək;
- ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Beləliklə, yuxarıda sadalanan ülvəniyyətlərlə ümumxalq səsverməsi -referendum yolu ilə 12 noyabr 1995-ci ildə Azərbaycan xalqı ilk dəfə olaraq müstəqil dövlət kimi öz milli konstitusiyasını qəbul etmişdir. V bölmə, 12 fəsil, 158 maddə və keçid müddəalarından ibarət olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk milli konstitusiyası bütün meyarlarına görə dünyanın inkişaf etmiş demokratik ölkələrinin konstitusiyaları ilə bir sırada gedir. Konstitusiyanın 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində təsbit olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. Konstitusiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndində isə təsbit olunmuşdur ki, sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur.

Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci bəndində təsbit olunmuşdur ki, Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.

Bu gün müasir dünyamızda milli suveren demokratiya problemi siyasi və elmi dairələrdə daha geniş müzakirə olunan problemlərdən biridir. Milli suveren demokratiya institutunun yaranması hər bir müstəqil dövlətin, o cümlədən Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran prioritet vəzifələrdən biridir. Təbii ki, hər bir dövlətin siyasi rejimindən asılı olaraq ruhuna və tələbinə uyğun

olaraq milli suveren demokratiya müəyyən olunmalıdır. Vaxtı ilə yaşadığımız Sovet Sosialist Respublikası İttifaqında o dövrün siyasi rejiminə uyğun olan sosialist xalq demokratiyası həyata keçirilirdi. Məzmun və forma baxımından sosialist xalq demokratiyası demokratik prinsiplərin tələblərinə tam cavab vermirdi. Belə ki, demokratik prinsiplər və qaydalar xalqın arzu, istəyindən və tələbindən irəli gəlməli olduğu halda, sosialist xalq demokratiyası isə yalnız hakimiyyətin öz təşəbbüsü ilə, siyasi rejimə xidmət göstərmək məqsədi daşıyırdı. Bu da bütövlükdə fundamental milli demokratik ənənələrlə ziddiyyət təşkil edirdi.

Milli suveren demokratiya nəzəriyyəsinə tənqidi yanaşanlar belə hesab edirlər ki, milli suveren demokratiya yalnız Avropa və Amerika demokratiyası standartı olaraq bütün dünya ölkələri tərəfindən qəbul olunmalıdır. Hesab edirəm ki, bütün bunlar həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan yanlış və antidemokratik fikirlərdir.

Hər bir xalqın və millətin özünün tarixən formalaşmış milli adət-ənənələri, mentaliteti və milli kökləri əsasında suveren demokratiyası formalaşmalıdır. Bu prinsiplər əsasında hər bir ölkənin milli suveren demokratiyası fundamental milli qanunvericilikdə öz əksini tapmalıdır.

Yuxarıda göstərdiyimiz faktlar bir daha onu təsdiq edir ki, bir çox hallarda qərb ölkələri və qərbyönlü qüvvələr dövlətlərin milli suveren demokratiyasının formalaşmasına imkan vermirlər.

Məlum məsələdir ki, qərb ölkələri və qərbyönlü qüvvələrin Avropa və Amerika demokratiyasını ideal demokratiya kimi təbliğ etməkdə məqsədləri başqa dövlətlərə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasına müəyyən etdikləri məcburi şərtlərlə qəbul etdirməyə nail olmaq istəkləridir. Məqsəd aydındır: Azərbaycan dövlətini vassala çevirməklə istədikləri kimi bizi idarə etmək və özlərindən asılı vəziyyətdə saxlamaq istəyirlər. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini, suverenliyini daim təhlükə altında saxlamaq istəyirlər.

Bu gün beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə aparılan ideoloji, siyasi və antiislam təbliğatının da əsas məqsədi Avropa demokratiyası pərdəsi altında öz ideoloji və siyasi demokratiyalarını zorla təbliğ etməklə, öz müstəqilliyini yenidən əldə etmiş ölkələrin üzərində hegemonluqlarına nail olmaqdır. Beynəlxalq aləmdə vahid etalon və standart kimi qəbul olunan demokratiya yoxdur. Bu, bütövlükdə ölkələrin milli suveren demokratiyasına uyğun deyil və buna ziddir. Elmi araşdırma zamanı da müəyyən olunmuşdur ki, bunun tətbiqi elmi əsaslarla da mümkün deyildir.

Dünyada yalnız ümumbəşəri dəyərlər mövcuddur ki, bu da təkcə Avropaya deyil, yer üzündə yaşayan bütün xalqlara və millətlərə mənsubdur. Dünya sivilizasiyasının, mədəniyyətinin elminin, mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında hər bir xalqın nümayəndələri təmsil olunduğu kimi, o cümlədən Azərbaycan xalqının da bütün bu dəyərlərin formalaşmasında özünəməxsus yeri və payı vardır.

Milli suveren demokratiya institutu hər bir ölkənin ictimai və siyasi həyatında siyasi mexanizm kimi fəaliyyət göstərməklə, ölkənin, cəmiyyətin təkmilləşməsi və gələcək inkişafı üçün bu istiqamətdə daim elmi tədqiqatların aparılmasına böyük zərurət yaradır.

Təbii ki, yalnız bu istiqamətdə aparılmış elmi tədqiqatlardan sonra biz müəyyən edə bilirik ki, cəmiyyətə və dövlətə onun gələcək inkişafı üçün hansı formada milli suveren xalq demokratiyasına zərurət vardır. Hesab edirəm ki, dünya birliyinə və ailəsinə daxil olan bütün dövlətlər və xalqlar digər dövlətlərin və xalqların milli suveren demokratiyalarına, adət-ənənələrinə, milli dəyərlərinə, dini mənsubiyyətlərinə hörmətlə yanaşmalı, dözümlülük nümayiş etdirməli, bir sözlə, bəşəriyyətdə tolerantlıq mühiti yaradılması üçün çalışmalıdırlar.

Azərbaycan dövləti dünya ölkələrinə bu baxımdan nümunə olan ölkələrdən biridir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin milli suveren demokratiyanın yaranması və inkişafı ilə bağlı apardığı ardıcıl uğurlu daxili və xarici siyasət bunu bir daha təsdiqləyir. Çox əfsuslar olsun ki, biz bu gün beynəlxalq aləmdə və dünya səhnəsində başqa hadisələrin şahidi oluruq.

Bir çox hallarda bəzi aparıcı dövlətlər öz siyasi məqsədlərinə nail olmaqdan ötrü dövlətlərin milli suveren demokratiyasını inkar edirlər. Avropa demokratiyasının xalq hakimiyyəti üçün daha səmərəli əsl demokratiya olmasını iddia edərək, ölkələrə siyasi təzyiq və zor göstərməklə Avropa demokratiyasını tətbiq olunmasına çalışırlar. Beləliklə, bu ölkələrin və xalqların milli suveren

demokratiya hüquqlarına kölgə salmaqla, həmin ölkələrdə insan haqlarının kobud surətdə pozulması hallarının mövcudluğuna dair yanlış ictimai rəy formalaşdırırlar.

Belə siyasi cəhdlərin qarşısının alınması üçün, biz vətəndaş olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu istiqamətdə apardığı xarici və daxili siyasətə dəstək verməklə, onun siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə etməklə, milli suveren demokratiyanı müdafiə edib, onun inkişafı üçün çalışmalıyıq.

Biz yalnız dövlətimizin qarşısında duran siyasi, sosial, iqtisadi inkişafımızı xalqın marağını təmin etmək prinsipləri əsasında yerinə yetirilməklə dünya ölkələri içərisində layiqli yer tuta bilərik.

Bununla yanaşı qeyd etməliyəm ki, bu istiqamətdə çoxsaylı elmi mübahisələr etmək olar, ən əsası isə milli suveren demokratiyanın ideyası, məzmunu mahiyyəti imkanları və istiqaməti Azərbaycan cəmiyyətinin və dövlətinin inkişafına və demokratik cəmiyyətin formalaşmasına xidmət etməlidir.

Bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin milli suveren demokratiyası Azərbaycan xalqının və dövlətinin humanist aspektdə siyasi sistemə və eyni zamanda sosial münasibətlərinə, milli mənafeyinə hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət göstərməlidir.

Eyni zamanda ölkəmizin milli suveren demokratiya konsepsiyası Azərbaycan xalqının gücünə, ləyaqətinə, xalqın birliyinə, etibarına söykənərək dövlətimizin beynəlxalq aləmdə hər hansı müqavimətlərə ləyaqətlə tab gətirib və təsir göstərmək imkanına malik olan effektiv bir mexanizmə çevirilməlidir.

Azərbaycan Prezidenti tərəfindən son illərdə milli suveren demokratiyaya diqqət yetirilməsi qərbpərəst qüvvələr və onların ideoloqları tərəfindən birmənalı qarşılınır. Bu qüvvələr tərəfindən daim cəhd göstərilir ki, Azərbaycanda yalnız Avropa demokratiyası tətbiq olunsun. Sual olunur: Görəsən bu qüvvələr kimlərin sifarişlərini arzu və istəklərini yerinə yetirməyə çalışırlar? Nə üçün bu qüvvələr müstəqil və suveren Azərbaycan dövlətinin daxili işlərinə qarışırlar? Nə üçün və hansı səbəblərə görə Avropa demokratiyası, Azərbaycan xalqının mənafeyinə xidmət edən, adət-ənənələrimizi, mentalitetimizi, milli mədəni və əxlaqi dəyərlərimizi özündə cəmləşdirən, dövlətin qanunu qurumları tərəfindən müəyyən olunmuş milli suveren demokratiyasından üstün tutulmalıdır?

Məlum məsələdir ki, qərb ölkələrinin siyasi dairələrinin əsas istəkləri də təsir göstərdikləri ölkələri, o cümlədən Azərbaycanı öz maraqlarını təmin etmək üçün vassala çevirmək məqsədi daşıyır. Bu siyasi qurumların etalon hesab etdikləri Avropa demokratiyasının Azərbaycan dövlətinə tətbiq edilməsi gələcəkdə dövlətimizin müstəqilliyi və suverenliyi üçün də böyük təhlükə yaradır.

İdeoloji baxımdan Avropa demokratiyasını alternativsiz hesab edənlər də yəqin ki, bu baxımdan kökündən yanılırlar.

Azərbaycan dövlətinin milli suveren demokratiya ilə bağlı konsepsiyası təkə suveren demokratiya ilə məhdudlaşmır. Bu konsepsiyada əsas prinsiplər öz əksini tapmaqla bərabər, eyni zamanda dövlətin sosial inkişafı üçün vacib olan bütün sosial, ideoloji, iqtisadi sahələri də əhatə olunubdur.

Ona görə də Azərbaycan Respublikasının milli suveren demokratiya konsepsiyası təyinatı üzrə elə istifadə olunmalıdır ki, beynəlxalq aləmdə bu istiqamətdə Azərbaycan qloballaşan dünyada dövlətlər və xalqlar arasında siyasi-hüquqin və sosial rəqabətə tab gətirməklə bərabər, eyni zamanda ölkələr və xalqlar arasında layiqli yer tutsun.

Milli suverenitet və demokratiya konstitusion hüquqi kateqoriyalardır. Ona görə milli suveren demokratiyanın konsepsiyasını hazırlayarkən dövlətin və cəmiyyətin perspektiv inkişafına konstitusionizm nəzəriyyəsi əsasında geniş əhəmiyyətli aspektləri nəzərə almaq şərti ilə milli konstitusion-hüquqi doktrina hazırlanmalıdır.

Bu səbəbdən də suveren demokratiya hər bir ölkədə aktual olmaqla bərabər, onun konstitusion-hüquqi, siyasi, sosial hüquqi və ideoloji təhlilin aparılmasına böyük ehtiyac vardır.

Təbiidir ki, burada tədqiqatın əsas diqqət mərkəzində Azərbaycanda olan milli suveren demokratiyanın xüsusiyyətləri durmalıdır. Bu tədbirlər heç də insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşmasına yönəlməməlidir.

Görülən bu tədbirlər bütövlükdə dövlətin cəmiyyət qarşısında məsuliyyətinin artırılmasına və neqativ halların qarşısının alınmasına gətirib çıxaracaqdır.

Milli suverenitet və demokratiyanın qarşılıqlı münasibətlərini elmi əsaslarla təkmilləşdirilməsi fəlsəfi və siyasi baxımdan da bu sahələr ilə əlaqələndirilməsi vacibdir.

Milli suveren demokratiyanın konsepsiyasının irəli sürülməsi, əsasən, dövlətin konstitusion sisteminin potensialını, eyni zamanda səmərəli qarşılıqlı əlaqənin siyasi və hüquqi rejimin dövlət və xalq hakimiyyətinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməlidir.

Milli suveren demokratiya konsepsiyası hər bir dövlətin konstitusion ideyalarına əsaslanmalı, suverenitet və demokratiya konstitusion kateqoriyaların səmərəli qarşılıqlı əlaqələri ilə cəmiyyətin, dövlətin və müstəqil hakimiyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərti ilə həyata keçirilməlidir.

Bu anlayışdan göründüyü kimi, milli suveren demokratiya konsepsiyası ölkədəki siyasi hüquqi rejimə və ümumxalq mənafeyinə xidmət etməlidir.

Suveren demokratiya təkə nəzəriyyə deyil, bu, eyni zamanda praktikadır.

Dövlətin və cəmiyyətin əsas problemlərindən biri də onun formalaşması zamanı dövlət və cəmiyyət arasında müəyyən ziddiyyətlərin olması və cəmiyyətə yad olan dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən bəzi öhdəliklərin götürülməsidir. Daha dəqiq desək, mədəni ziddiyyətlərin olması, eyni zamanda bu istiqamətdə, vahid məkanda cəmiyyətin formalaşmasına mənfəətli təsir göstərir.

Hesab edirəm ki, milli suveren demokratiya nəzəriyyəsinin konsepsiyasının hazırlığı prosesində insan və vətəndaş hüquq və azadlığı ilə bağlı bütün elementlər nəzərə alınmalıdır, hətta insanların bioloji tələbləri də.

Beynəlxalq aləmdə Avropa demokratiyasını digər ölkələrin daxili işlərinə qarışmaqla həyata keçirmələri, bütövlükdə dövlətlərin suveren hüquqlarının pozulması ilə bərabər, eyni zamanda bu ölkələrdə yaşayan çoxmillətli vətəndaşların mənafeələrinə də tam ziddir. Xüsusilə bu problem daha böyük aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dövlətinin çoxmillətli ölkə olması milli suveren demokratiyanın aktuallığını daha da zəruri edir və eyni zamanda onun hüquqi prinsipləri müəyyən olunmalıdır. Hesab edirəm ki, bu istiqamətdə aşağıda göstərilən müddəalar prinsip kimi qəbul oluna bilər:

- ilk öncə, suveren hüquqların həyata keçirilməsi prosesində ölkə konstitusionunun aliliyinin qorunması, o cümlədən istifadə olunması imkanları diqqətdə saxlanılmalıdır;

- suveren hüquqları həyata keçirərkən Azərbaycan xalqının mənafeyinə cavab verən qanunvericilik sistemində qüvvədə olan bütün normativ hüquqi aktların dəqiq və düzgün, eyni qaydada tətbiq olunması vacibdir;

- suveren hüquqların həyata keçirilməsi zamanı milli qanunların məcburi və könüllülük prinsipi əsasında dönmədən icra və əməl olunması vacib şərtlərdən biri olmalıdır;

- bu istiqamətdə ədalətli və qanunçuluq tələblərinə uyğun normativ hüquqi aktların inkişafına diqqəti artırmaq;

- dövlətin və cəmiyyətin beynəlxalq aləmdə rəqabətə davamlılığını nəzərə almaqla, milli suveren demokratiyanı həyata keçirmək;

- Azərbaycanın unitar dövlət təmsalında milli suveren demokratiyasını tətbiq etmək.

Burada hər bir millətin, azsaylı xalqların, milli mədəniyyəti, milli adət-ənənəsi, mentaliteti, ictimai birgəyaşayış və davranış tərzləri nəzərə alınmaqla "milli suveren demokratiya konsepsiyası" hazırlanmalıdır.

Bir məqamı da xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, ölkədə milli suveren demokratiya konsepsiyasının uğurla həyata keçirilməsi üçün, ilk öncə, dövlətdə və cəmiyyətdə siyasi həmrəyliyin yaradılması vacibdir. Bu siyasi həmrəylik xalqın ümumi mənafeyinə və dövlət institutlarının demokratik fəaliyyətinin təmin olunmasına xidmət etməlidir. Əlbəttə ki, bu həmrəylik antidemokratik addımların atılmasına yönəlməməlidir. Suveren demokratik proseslərin həyata keçirilməsi üçün siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların həmrəyliyi ilə yanaşı, siyasi baxımdan fikir müxtəlifliyi eyni zamanda bəzi kompromislərə gedilməsi də vacibdir.

Cəmiyyətdə və dövlətdə siyasi həmrəylik siyasi partiyaların, ictimai qurumların bütövlükdə ictimaiyyətlə qarşılıqlı əlaqələrin və barışığın məhsuludur.

Düşünürəm ki, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini əbədi etmək üçün, eyni zamanda müstəqilliyimizin təhlükə altında qalmaması, onun qüdrətinin daha da möhkəmlənməsi üçün xalqımızın öz tarixi mentalitetinə, milli əxlaqına, mənəviyyatına, ənənəsinə, mədəniyyətinə, adətinə, yaşayış tərzinə uyğun ölkəmizin gələcək inkişafı üçün "Milli suveren demokratiya"ni unitar dövlətin Azərbaycanın təmsalında görmək olar. Burada hər bir millətin, azsaylı xalqların milli mədəniyyəti, milli adət-ənənəsi, mentaliteti, ictimai birgə yaşayış və davranış tərzləri nəzərə alınmaqla "Milli suveren demokratiya" konsepsiyası hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. İdeoloji və siyasi baxımdan biz nə qədər güclü olsaq, onda heç bir zaman bizim milli suveren demokratiyamıza düşmən müdaxilə edə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Qanun.2016.
2. Azərbaycan Respublikasında "Multikulturalizm ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2016.
3. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı, 2011.
4. BMT-nin Nizamnaməsi <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>.
5. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ, 2002.
6. Кириев В.В. Развитие демократии. 2007.
7. Лукашук И.И. Международное право (общая и особенная части) 2001.
8. "Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və cəmiyyətin həyat tərzidir" mövzusunda IV beynəlxalq konfrans, 2016.

НЕОБХОДИМОСТЬ СОЗДАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ СУВЕРЕННОЙ ДЕМОКРАТИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

И. О. Кулиев

В статье исследуются проблемы, связанные с созданием концепции национальной суверенной демократии в процессе построения в Азербайджанской Республике демократического и правового государства для формирования светского общества в независимом Азербайджанском государстве, с учетом традиций, менталитета, нравственных, этических и религиозных ценностей, формирования в течение многих столетий образа жизни Азербайджанского народа.

Ключевые слова: ООН – Организация Объединенных Наций, СБСЕ – Советствие по безопасности и сотрудничеству в Европе.

PROBLEMS OF DEVELOPMENT AND NECESSITY OF CREATION OF NATIONAL SOVEREIGN DEMOCRACY IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC

I. O. Kuliev

The article examines the problems associated with the creation of the concept of national sovereign democracy in the process of building a democratic and lawful state in the Azerbaijan Republic for the formation of a secular society in an independent Azerbaijan state, taking into account traditions, mentality, moral, ethical and religious values, the formation over many centuries Azerbaijani people's way of life.

Keywords: UN – United Nations, OSCE – Organization for Security and Co-operation in Europe.

NARKOTİK VASİTƏLƏRİN VƏ PSİXOTROP MADDƏLƏRİN QANUNSUZ DÖVRİYYƏSİ İLƏ ƏLAQƏDAR CİNAYƏTLƏRLƏ BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR

S.Ş. Şərifov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə narkotik və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərlə bağlı bəzi problemlər araşdırılmışdır.

Məqalədə narkotik və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər də verilmişdir.

Açar sözlər: narkotik və psixotrop maddələr, cinayətkarlığa qarşı mübarizə, qanunsuz dövriyyə

Narkomanıyanın tarixi qədim olmaqla, hələ bizim eradan min illər əvvəl bəşəriyyətə məlum olmuşdur. Lakin narkomanıyanın geniş yayılması XIX əsrə təsadüf edir. Statistik rəqəmlər də bu problemin dünya üzrə son dərəcədə mürəkkəb olmasını göstərir. BMT-nin Narkotiklər və Cınayətkarlıq üzrə idarəsinin hazırladığı ümumdünya üzrə məruzəyə əsasən iki yüz milyondan çox insan narkotiklərdən istifadə edir.

İnsanlara bəla gətirən "ağ ölüm" kimi tanınan, dünyanı fəlakət qarşısında qoyan narkomanlıq insanların sağlamlığına mühüm zərər vurmaqla müasir dünyanın ağır xəstəliyi hesab olunur. Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən mühüm konstitusional hüquqlardan biridə konstitusiyanın 41-ci maddəsində öz əksini tapan sağlamlığın qorunması hüququdur.(1.s.16)

Narkotik vasitələrin anlayışı "Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə haqqında" 18 iyun 1999-cu il tarixli Qanununun 1-ci maddəsində dəqiq verilmişdir. Narkotik vasitələr – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə bu cür təsnif edilmiş və dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış narkotik xassəli bitkilər, xammallar, təbii və ya süni vasitələr, habelə qanunvericiliklə yuxarıda göstərilən kateqoriyalara aid edilmiş və sui-istifadə zamanı insanların sağlamlığı üçün təhlükə yaradan digər vasitələr və materiallardır.(2.s.1)

Azərbaycan Respublikasının 4 avqust 1999-cu il tarixli Fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən ölkəmiz ərazisində dövriyyəsi qadağan edilmiş, məhdudlaşdırılmış və nəzarət edilən narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin siyahısı tərtib olunmuşdur. Bu, 20 fevral 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Bu siyahıda Respublikamızın ərazisində dövriyyəsi qadağan olunmuş 109 adda narkotik vasitə daxil edilmişdir.

Beynəlxalq hüquqda isə qadağan edilmiş narkotik vasitələrin adları göstərilməklə dörd siyahıya daxil edilməsi qəbul olunmuşdur. Bu siyahılar 30 mart 1961-ci il tarixli "narkotik vasitələr haqqında Vahid Konvensiya"da əks olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsi – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada dövriyyəsi nəzarət edilən, məhdudlaşdırılmış və ya qadağan edilmiş (bundan sonra-nəzarət edilən) narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilməsi (idxalı), Azərbaycan Respublikası ərazisindən çıxarılması (ixracı) və ya onların tranzit nəql edilməsi, habelə həmin narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların saxlanması, alınması, bölüşdürülməsi, daşınması, göndərilməsi, məhv edilməsi, istifadə edilməsi və onlar barəsində qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər əməliyyatların aparılmasıdır.

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların qanunsuz dövriyyəsi dedikdə, narkotik vasitələr, psixotrop maddələr və prekursorlarla bağlı istər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, istərsə də beynəlxalq normalar ilə müəyyən edilmiş qaydaları pozmaqla törədilən hər hansı hərəkətdir. Bunlara qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya prekursorları hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma aiddir. Müəyyən normalara əsasən bunları törətmiş hər bir şəxs cinayət məsuliyyəti daşıyır. Bundan başqa narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin özü dövriyyədən çıxarılmış mallar siyahısına daxildir.

Belə ki, Respublikamızda qeyd edilən malların istehsalı kimi onun başqa ölkədən gətirilməsinə də yol verilmir. Demək olar ki, istehsalı qanunsuz hesab edilən mal və ya əmlakla bağlı hər hansı bir əməliyyat özü də qanunsuzdur. Çünki belə məhsulun istehsalı, daşınması, istifadə edilməsi və s. proseslərinə dövlət tərəfindən razılıq verilməmişdir. Qanunsuz dövriyyənin predmetini təşkil edən narkotiklər həm sənaye, həm də kустar istehsal yolu ilə hazırlana bilər və ya üzərində heç bir iş aparılmamış xammal formasında ola bilər. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu bir sıra konvensiyalarda bu əməllər öz əksini tapmışdır. (3.s.66)

Qanuni dövriyyə isə dövlət tərəfindən qəbul edilmiş normalar əsasında, yəni üzərində dövlətin müvafiq orqanlarının nəzarəti ilə həyata keçirilir. Bu maddələrin hansı dozada istifadə edilməsi qanunvericiliklə müəyyən olunur. Qanuni dövriyyənin predmetini təşkil edən narkotiklər xüsusi qaydaya uyğun olaraq dövlət müəssisələrində istehsal edilir. Azərbaycan Respublikasında narkotiklərə illik tələbat əsasən Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təşkil olunur. Bunların bir hissəsi elmi tədqiqat laboratoriyalarına, bir hissəsi isə dərman preparatlarının hazırlanması üçün istifadə olunur.

Beynəlxalq konvensiyalarda "qanunsuz dövriyyə" anlayışına daxil edilmiş konkret qərəzli hərəkətlərin milli qanunvericilikdə də cinayət hesab olunması haqqında müddəalar öz əksini tapmışdır. Bunlardan biri Narkotik vasitələr haqqında 1961-ci il tarixli Konvensiyadır. Konvensiya aşağıdakı hərəkətləri "qanunsuz dövriyyə" anlayışına aid edir: düzəlişlərlə bərgə 1961-ci il Konvensiyasının müddəalarını pozaraq hər hansı bir narkotik vasitənin istehsalı, hazırlanması, təklif edilməsi, satış məqsədilə təklif edilməsi, yayılması, satılması, istənilən şərtlərlə tədarükü, göndərilməsi, tranzitlə göndərilməsi, nəqliyyatla daşınması, vasitəçilik, ixrac və ya idxal, narkotik vasitələrin istehsalı məqsədilə tərkibində narkotik olan göstərilmiş bitkilərin becərilməsi, qanunsuz dövriyyə məqsədilə hər hansı narkotik vasitənin saxlanması və alınması; narkotik vasitələrin qanunsuz becərilməsi, istehsalı və ya hazırlanması, nəqliyyatla daşınması və ya yayılması; yuxarıda sadalanan hər hansı hüquq pozuntularının təşkili, maliyyələşdirilməsi və bunlara rəhbərlik; göstərilən hüquq pozuntuları nəticəsində əldə edilən mülkiyyətin konversiyası və ya köçürülməsi, yaxud bu hüquq pozuntularının törədilməsində iştirak etmiş şəxsə öz əməllərinə görə məsuliyyətdən yayınmaq məqsədilə kömək göstərilməsi; mülkiyyətin göstərilən hüquq pozuntuları nəticəsində əldə edilməsi məlum olduqda onun mənbəyinin, yerinin, yerləşdirilməsinin, ona qarşı əsl hüquqların gizlədilməsi; hər hansı narkotik vasitənin qanunsuz becərilməsi, istehsalı və ya hazırlanması üçün istifadə məqsədilə avadanlıq və ya materiallara yiyələnmə; göstərilən hüquq pozuntularından hər hansı birinə başqalarının hər hansı vasitə ilə təhrik edilməsi; göstərilən hüquq pozuntularının törədilməsi məqsədilə cinayətkar sövdələşmədə iştirak, həmçinin belə əməllər törədilərkən təhrik, yardım etmə və ya məsləhət verilməsi; 1961-ci il Vahid Konvensiyanın müddəalarına zidd olaraq hər hansı bir narkotik vasitənin şəxsi istifadə üçün qəsdən saxlanması, əldə edilməsi və ya becərilməsi.

Göstərilən əməllərə görə məsuliyyət və cəzalandırma məsələlərinin formalaşdırılmasına aid olan müddəalara narkotik vasitələrlə bağlı təhlükəli cinayətlərə görə mühakimə olunanlara qarşı həbs və ya azadlıqdan məhrumetmənin digər növlərinin tətbiq edilməsi, həmçinin müalicə, əmək qabiliyyətinin bərpa və ya sosial reintegrasiya, sonrakı müşahidələr kimi əlavə cəza tədbirləri daxildir.

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinin qaydaları və şərtləri, eləcə də tibbi tədbirlərinin həyata keçirilməsinin qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində nəzarət edilən narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinin tənzimlənməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr əsasında narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinə dair müvafiq siyahılar tərtib edilir və qərarlar qəbul edilir. (4.s.123)

Dərman vasitələrinin təcrübəvi nümunələrinin işlənilməsi halları istisna olmaqla Azərbaycan Respublikasının ərazisində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin kultivasiyası və istehsalı qadağandır. Tibbi məqsədlərlə istifadə edilən narkotik vasitələrin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilməsi yalnız dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ölkə daxilində narkotik vasitələrə olan illik

tələbatı müəyyən edir və narkotik vasitələrin dövriyyəsi yalnız həmin tələbat həcmində həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının ərazisinə göstərilən miqdardan artıq narkotik vasitələrin gətirilməsi yalnız müharibə, fəvqəladə vəziyyət və ya təbii fəlakət şəraitində yol verilir.

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinə iştirak edən qeyri-dövlət təşkilatlarının fəaliyyəti yalnız xüsusi razılıq əsasında həyata keçirilir. Xüsusi razılıq narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsi ilə bağlı hər bir fəlakət növünə ayrılıqda verilir.

Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinə iştirak edən təşkilatlara verilmiş hər bir xüsusi razılıq barədə bildiriş narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinə dair ümummilli məlumat bankına daxil edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına dərhal göndəriləlidir. Həmin bildirişdə təşkilatın tam adı, fəaliyyət növü, xüsusi razılığın müddəti, istifadə olunan narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların adı (azərbaycanca və latınca), saxlama yeri, müddəti və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər məlumatlar əks olunmalıdır. Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və prekursorların dövriyyəsinə iştirak etmək səlahiyyətinə malik olan şəxslər həmin dövriyyə çərçivəsində hər hansı əməliyyatları yalnız müvafiq fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq üçün razılığa malik olan əks tərəflə aparmalıdır. Bu tələbin pozulması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə səbəbdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin analoqlarının dövriyyəsi, onların təcrübəvi hazırlanması halları istisna olmaqla, qadağan edilir. Narkotik maddələrin və psixotrop maddələrin təcrübəvi hazırlanması yalnız dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Alınmış hər bir yeni narkotik vasitə və psixotrop maddə barədə Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına dərhal məlumat verilir. Həmin məlumat 10 gün müddətində Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müvafiq beynəlxalq təşkilatlara göndərilir.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, narkotizmlə mübarizənin hüquqi tənzimlənməsi bütün dövlətlərdə eyni deyildir. Belə tənzimlənmənin məzmunu, həzmi, onun həyata keçirildiyi qanunvericilik sahələrinin dairəsi fərqlənir (5.s.11).

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi, o cümlədən narkotizmlə və narkobizneslə bağlı problemlər milli təhlükəsizlik məsələləri olduğuna görə belə təzahürlərin qarşısı dövlət siyasəti vasitəsilə alınır.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə əldə edilən gəlirlərin böyük hissəsi beynəlxalq cinayətkar sindikatlara və kartellərə məxsusdur. Həmin gəlir yüz milyardlarla dollar təşkil edir (6.s.473).

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə görə məsuliyyət müəyyən cinayət hüquq normalarının sanksiyalarında əmlak müsadirəsi (xüsusi müsadirə) növündə əlavə cəzanın çıxarılmasını da zəruri hesab edirik.

Azərbaycan Respublikası CM-nin 234.1-ci maddəsinin təkmilləşdirmək məqsədi ilə göstərilən vasitələrin az miqdarda istehsal olunması, daşınması və göndərilməsi kimi obyektiv əlamətlərin də daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Çox yaxşı olardı ki, 234.1-ci maddə ümumiyyətlə AR CM-dən çıxarılsaydı və AR İnzibati Xətalər məəcəlləsinə daxil edilərdi. Bu da yeni yaradılacaq probasiya xidmətinə uyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, "Biznes Xəbərləri" 2016
2. Azərbaycan Respublikasının "Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi haqqında" 18 iyun 1999-cu il tarixli Qanun. Bakı, 30 dekabr 2008-ci il.
3. Sadir Məmmədov. BMT Narkotiklər haqqında konvensiyaları və Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi. Bakı, ADPU-nun mətbəəsi 2006.
4. Sadir Məmmədov. Narkotik cinayətkarlıqların təzahürləri və onlara qarşı mübarizənin problemləri. Bakı, 2005.

5. Həsənov E.H. Narkotik vasitələrlə mübarizə: beynəlxalq və müqayisəli-hüquqi aspektlər. Bakı, 2001.
6. Zahidov B.S. Narkotizm və narkobiznes: mübarizənin aktual problemləri. Bakı, Universitet nəşriyyatı. 2004.

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ В СФЕРЕ
НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ
И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ**

С.Ш. Шарифов

В статье рассматриваются некоторые проблемы, связанные с преступлениями в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ.

По результатам проведенного анализа в статье излагаются предложения по совершенствованию законодательства в сфере осуществления борьбы с преступлениями, связанными с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ.

Ключевые слова: наркотические и психотропные вещества, борьба с преступлениями, незаконный оборот.

**SOME PROBLEMS RELATED TO CRIMES IN THE SPHERE OF ILLEGAL
CIRCULATION OF NARCOTIC DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES**

S.Sh. Sharifov

The article discusses some problems related to crimes in the sphere of illegal circulation of narcotic drugs and psychotropic substances.

Based on the results of the analysis, the article outlines proposals to improve legislation in the field of combating crimes related to illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances.

Keywords: narcotic and psychotropic substances, fight against crime-mi, illegal turn.

Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya ayırı-ayırı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız:
AZ 1045 Bakı ş.
Mərdəkan pr. 30

Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

**DÖVLƏT APARATININ FƏALİYYƏTİNİN MONİTORİNG ÜSULU İLƏ
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN KONSTITUSİON-HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ**

Ü.İ. Ağamalıyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalə dövlət aparatının idarəçilik fəaliyyətinin monitoring üsulu ilə qiymətləndirilməsinin konstitusion-hüquqi aspektlərinin tənqidinə həsr olunur. Dövlət idarəçiliyinin monitoringinin aparılmasının prinsipləri əsaslandırılır, icraya yönəldilən qərarların, sərəncamların, tapşırıqların və digər normativ aktların idarə olunan obyektə təsiretmə dərəcəsinin müəyyən edilməsi, mövcud nöqsanları doğuran səbəblərin öyrənilməsi və yaranmış vəziyyətin sağlamlaşdırılması zəruriliyi ortaya qoyulur.

Açar sözlər: idarəçilik fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, monitoring üsulu, idarəçilik fəaliyyətinin səmərəliliyi və fəaliyyətsizliyi, monitoringin prinsipləri və mərhələləri.

Dövlət idarəetməsi dövlət hakimiyyət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi forması kimi Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir. (1.s.6) Dövlətin idarəçilik fəaliyyəti idarə edən subyektlə idarə olunan obyekt arasında həyata keçirilən birbaşa və əks əlaqələrdən ibarətdir. Dövlət idarəetmə sistemində birbaşa və əks əlaqələrin tədqiqatçıların bəziləri bu əlaqələrin müxtəlif cəhətlərini nəzərə almadan ictimai proseslərin idarə olunmasını təmin etməyin mümkün olmadığını, digərləri isə bu əlaqələrdə səmərəli idarəetmə təsirlərinin inkar olunduğunu, xüsusilə əks əlaqələrin sonsuz tələblər və iddialarla əhatə olunan, nizamlanmayan bir proses olduğunu təsdiq edirlər (5,s.310). Ölkənin idarə olunması üzrə fəaliyyətin təşkili və həyata keçirilməsində əks əlaqələr dedikdə, dövlət idarəetmə aparatının işinin nəticəliliyinin dövlət nəzarət orqanlarının, elmi-tədqiqat müəssisələrinin, ictimai təşkilatların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, habelə müstəqil ekspertlərin iştirakı ilə qiymətləndirilməsi, mövcud problemlərin aşkara çıxarılması və həll edilməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət idarəetmə sistemində əks əlaqələrin yeri ilk dəfə xarici ölkə tədqiqatçılarından N. Vinerin, Q. Klausun, L. Bertalanfinin əsərlərində öyrənilmişdir (6,s.32). N. Viner idarəetmədə əks əlaqəni əmlər kimi qiymətləndirirdi (2,s.45). Q.V. Atamançuk dövlət idarəetmə sistemində obyektiv və subyektiv əks əlaqələrin mövcud olduğunu, subyektiv komponentlərinin idarəetmə təsirlərinin idarə olunan obyektlər tərəfindən mənimsənilməsinin səviyyəsini, dərinliyini, uyğunluğunu sonuncuların fəaliyyətində, inkişafında rolunu əks etdirirsə, subyektiv əks əlaqələr isə dövlət idarəetmə subyektinin daxili təşkilatı quruluşunun və fəaliyyətinin məqsədə uyğunluğunu və səmərəliliyini idarə edirlər. Dövlət idarəçiliyi sahəsində əks əlaqələrin öyrənilməsi tabeçilikdə olan təşkilatın yuxarı təşkilatın qərarlarına necə reaksiya verməsini, həmin qərarları və hərəkətləri özünün fəaliyyətində necə və hansı tərzdə nəzərə almasını, onun yuxarı səviyyəyə necə münasibət göstərməsini göstərmək, başa düşmək və qiymətləndirmək imkanı verir (2,s.33).

Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində əks əlaqələrin yaradılması və həyata keçirilməsinin zəruriliyi ilk dəfə Z.A. Əsgərov tərəfindən əsaslandırılmışdır. O, yazır: "Müasir dövrdə dövlətin və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin nziamlanması meyli sosial həyatın mürəkkəbləşməsi, əhalinin dövlətə münasibətdə aktivliyinin artması, dövlət hakimiyyətinin qapalı sistemdən müxtəlif sosial institutların təsir edə biləcəyi açıq sistemə çevrilməsi, dövlət və cəmiyyətin qarşılıqlı asılılığının artması və.s ilə bağlıdır (4,s.69).

R.Rəhimli dövlət idarəçilik sisteminin Azərbaycan Respublikasının davamlı və insan potensialına əsaslanan inkişafının idarə edilməsi ilə sıx əlaqəli olmasını nəzərə alaraq qeyd edir ki, iqtisadi amilin təsiri texnologiya və elmi texnologiyalardan faydalanan özəl sektorun insanların ehtiyaclarını təmin edəcək yeni xidmətlərlə gündən-günə dövlətin fəaliyyət sahələrinə müdaxiləsi, xalqın düşüncə tərzinin dəyişməsi və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı nəticəsində, dövlət idarəçiliyinin bu yeni dəyişikliklərə adaptasiyasını şərtləndirmişdir (5.s.99).

Yuxarıda istinad edilmiş tədqiqatların məzmununun təhlilindən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dövlət-vətəndaş-cəmiyyət münasibətlərinin inkişafının yeni mərhələsində idarə edən subyekt kimi dövlətlə idarə olunan obyekt hesab edilən cəmiyyət arasında əks əlaqələrin dövlət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində və dövlət idarəetmə aparatının fəaliyyətinin nəticəliliyinin təmin edilməsində rolunun yüksəlməsini etiraf etmək lazımdır.

Dövlət aparatının fəaliyyətinin monitorinqi tədqiqatın obyektinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə oluna bilən əlverişli üsul hesab edilir. Belə ki, təcrübədə sınıqlanmış elmi-tədqiqat və nəzarət metodları bir qayda olaraq idarəçilik fəaliyyəti sahəsində islahatların aparılması nəticəsində baş verən dəyişikliklərin təhlilinə əsaslanır, yəni idarəçilik fəaliyyətinin elmi tədqiqı və təhlili zaman etibarilə fəaliyyətlə bağlı dəyişikliklərdən geri qalır. Ona görə də, idarəçilik fəaliyyətinin monitorinqinin uzunmüddətli tədqiqatlarla müqayisədə üstün cəhətlərinə onun indiki şəraitə uyğunluğunu, idarəetmə orqanının fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların emalı prosesinin sürətli olmasını aid etmək mümkündür.

Monitorinq üsulunun dövlət idarəetmə aparatının sərəncamında olan idarəçilik mexanizmində mühüm rol, onun dövlət orqanının fəaliyyətinin səmərəliliyinin göstərilən idarəçilik xidmətlərinin kəmiyyətinin səviyyəsinin göstərilməsinin, habelə yuxarı səviyyəli dövlət orqanlarının və təşkilatlarının sərəncamlarının aşağı səviyyəli təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilməsi vəzifəsinin qiymətləndirilməsini təmin etməsi ilə müəyyən olunur.

Dövlət idarəçiliyi xətti ilə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin səviyyəsini və göstəricilərinin dövlət orqanlarının sərəncamlarının yerinə yetirilməsi vəziyyətinin monitorinqi dövlət idarəetmə aparatının fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, bu metodun tətbiq edilməsinin zəruri ilkin şərtləri əsaslandırılmalıdır.

Dövlət idarəetmə aparatının fəaliyyətinin monitorinqinin aşağıdakı prinsiplər əsasında aparılmasının mümkünlüyü şübhə doğurmur:

-Dövlət idarəetmə sistemində həyata keçirilən tədbirin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının normalarına uyğunluğu.

Dövlət idarəçiliyi xətti ilə həyata keçirilən hər hansı tədbirin məzmunu və məqsədi, Konstitusiyanın hakimiyyətlərin bölünməsinə nəzərdə tutan normasına və həmin norma konkretləşdirən Azərbaycan Respublikası qanunlarının tələblərinə uyğun olmalıdır. Monitorinqin aparılması idarəetmə tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan dövlət orqanının sərəncamının konstitusionluğunun müəyyən edilməsinə dair təklifin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə təqdim edilməsi ilə nəticələnmə bilər;

Dövlət idarəetmə sahəsində həyata keçirilən tədbirin səmərəliliyi həyata keçirilən tədbirin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəriciləri iki qrupa bölmək mümkündür:

a) tədbirin həyata keçirilməsinin zəruriliyini və məqsəduyğunluğunu təsdiq edən göstəricilər;

b) idarəetmə tədbirinin həyata keçirilməsinin nəticələrini ifadə edən göstəricilər.

Birinci qrupa aid göstəricilər idarə olunan obyektin vəziyyətində müşahidə olunan nöqsanların və ya ziddiyyətlərin aradan qaldırılması zəruriliyini əks etdirir.

-Dövlət idarəçilik fəaliyyətinin fasiləsizliyi.

Bu prinsip cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı problemlərin həllində dövlətin daimi olaraq iştirak etməsini nəzərdə tutur. Hakimiyyət orqanının fəaliyyətinin monitorinqi aparılarkən cəmiyyətin həyatının ayrı-ayrı sahələri üzrə dövlət idarəetməsində fasilələrin mövcud olub-olmaması məsələsinin aydınlaşdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Monitorinqin gedişində idarəetmə prosesində aşkar edilən fasilə dövlət idarəetmə aparatının hərəkətsizliyi (fəaliyyətsizliyi) kimi qiymətləndirilməsidir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının yerli özünüidarəyə dair normaları və 1999-cu ildə qəbul edilmiş bələdiyyə qanunlarının göstərişləri 2017-ci ilədək icra olunmamışdır.

-Dövlət idarəetmə aparatının fəaliyyətinin planlılıq prinsipi. Cəmiyyətin həyatının müxtəlif sahələrində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin əsasını təşkil edirlər. Bu cür tədbirlərin həyata keçirilməsi isə öz növbəsində maliyyə mənbələrinin qabaqcadan səfərbərliyə alınması və idarə olunması ilə şərtlənir. Dövlət idarəetmə

fəaliyyətinin tərkibini yaradan tədbirlərin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, dövlət aparatının fəaliyyətinin bütün istiqamətləri dövlət proqramları ilə əhatə olunurlar. Məsələn, dövlət quruculuğu sahəsində islahat tədbirləri, demək olar ki, regional sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında göstərilirlər. Dövlət orqanının fəaliyyəti monitorinq qaydasında qiymətləndirilərkən ictimai münasibətlərin ayrı-ayrı sahələri üzrə həyata keçirilən dövlət tədbirlərinin planlaşdırılması olan məsələlər barədə təkliflər irəli sürülməlidir.

- İdarəetmə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində müqayisəlilik prinsipi.

Cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi məsələlərinin əvvəlki dövrlərdə həll edilməsi mexanizmlərini təhlil etmədən idarəetmə sisteminin indiki mərhələdə və perspektivdə səmərəli təşkil edilməsinə nail olmaq mümkün deyildir. Dövlət idarəetmə aparatının fəaliyyətinin monitorinqinin müqayisəlilik prinsipinin tələbinə uyğun aparılması ölkənin daxilində ictimai-siyasi vəziyyəti xarakterizə edən məlumatlar ictimai proseslərə dövlət aparatının müdaxiləsinin istiqamətləri və dəyişilmə meyilləri, həyata keçirilən hüquqi, iqtisadi və təşkilati tədbirlərinin cari və hüquqi varisliyi nəzərə almaqla təhlil etməyə imkan verir.

Dövlət idarəetmə aparatının fəaliyyətinin monitorinqinin yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında aparılmasının konstitusion-hüquqi aspektlərinin tədqiqindən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

Birincisi, dövlət idarəetmə aparatının konstitusion fəaliyyətinin monitorinqi üçün idarəçiliyin hüquqi, kadr, maliyyə, informasiya təminatı bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinin zəruri şərti qismində etiraf olunmalıdır. Dövlət idarəetməsi sosial idarəetmənin bir növü olub, xüsusiyyətləri baxımından idarəetmənin digər növlərindən fərqlənir. (5.s.16)

İkincisi, dövlət idarəetmə aparatı sosial, psixoloji və digər amillərdən asılılıq dərəcəsini müəyyən etməkdən ibarətdir;

Üçüncüsü, dövlət orqanlarının fəaliyyətinin monitorinqi iki mərhələdən ibarətdir:

- birinci mərhələ: dövlət idarəetmə orqanının funksional vəzifələrinin realizə edilməsi səviyyəsinin monitorinq qaydasında müəyyən edilməsi. Bu mərhələdə idarəetmə qərarlarının, sərəncamların, tapşırıqların və digər normativ aktların hazırlanması və qəbul edilməsi prosesi öyrənilir;

- ikinci mərhələ: qərarların, sərəncamların, tapşırıqların və digər normativ aktların icra olunması dərəcəsi qiymətləndirilir. Bu məqsədlə qüvvəyə minmiş və tətbiq edilən qərarların, sərəncamların, tapşırıqların və digər normativ aktların idarə olunan obyektə, onun davranış tərzinə təsiretmə dərəcəsi müəyyən edilir, obyektin idarə olunması üzrə monitorinq göstəriciləri təhlil edilir, mövcud nöqsanları doğuran səbəblər öyrənilir və yaranmış vəziyyətin sağlamlaşdırılması üzrə təkliflər hazırlanır. Bu mərhələ dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi prosesinin və strategiyasının planlaşdırılması, idarəetmə resurslarının və işlərin keyfiyyətinin tənzimlənməsi, fəaliyyətin mərhələlərinin, müddətlərinin və icraçıların müəyyən edilməsi, normativ-metodiki işlərin yerinə yetirilməsi, müxtəlif növ statistik məlumatların toplanmasını əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı. Biznes xəbərləri, 2016.
2. Атаманчук, Г.В. Государственное управление. М. Экономика, 2000.
3. Винер Н. Кибернетика и общество. Пер.с англ.иностранный литература, 1958.
4. Əsgərov Z.A. Konstitusiyaya hüququ, Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011.
5. Rəhimli R. Dövlət idarəçiliyində kadr potensialının qiymətləndirilməsi-Dövlət idarəçiliyi nəzəriyyə və təcrübə. Elmi-nəzəri jurnal, 2015, №2(50), Bakı, DİA-nın nəşriyyatı. 2015.
6. V. Abışov, A. İsmayilov, R.Nəcəfquliyev. İnzibati hüquq, dərs vəsaiti, Bakı, 2007.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО АППАРАТА МОНИТОРИНГОВЫМ СПОСОБОМ

У.И. Агамалыев

Статья посвящается исследованию конституционно-правовых аспектов оценки управленческой деятельности государственного аппарата способом мониторинга. Обосновываются принципы проведения мониторинга государственного управления и необходимость определения степени воздействия решений, распоряжений, поручений и других нормативных актов на управляемый объект, изучения причин возникновения недостатков и оздоровления существующего положения.

Ключевые слова: оценка управленческой деятельности, мониторинговый способ, эффективность и непрерывность управленческой деятельности, принципы и стадии мониторинга.

CONSTITUTIONAL ASPECTS OF AN ASSESSMENT OF ACTIVITY OF GOVERNMENT IN THE MONITORING WAY

U.I. Aghamaliyev

Article is devoted to a research of constitutional and legal aspects of an assessment of administrative activity of government by way of monitoring. The principles of carrying out monitoring of public administration and need of definition of extent of influence of decisions, orders, instructions and other regulations on the operated object, studying of the causes of shortcomings and improvement of the current situation are proved.

Keywords: assessment of administrative activity, monitoring way, efficiency and continuousness of administrative activity, principles and stages of monitoring.

Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya ayırı-ayırı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız:
AZ 1045 Bakı ş.
Mərdəkan pr. 30

Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

İNNOVASIYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI – MƏRHƏLƏLƏRİ, STRUKTURU VƏ İNKİŞAFI

Z.M. Nəcəfov, A.T. Rzayeva, İ.A. Eminbəyli*, G.Ş. Öməröva**

Milli Aviasiya Akademiyası, BOS ŞELF (SOCAR)*,
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu**

Məqalədə inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi durumunun stabilliyi və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinin innovasiya prosesinin formalaşmasından asılılığı şərh edilir.

Innovasiya sisteminin tərkib hissələri, mərhələləri, strukturu göstərilməklə hər bir ölkənin xüsusiyyətinə, innovasiya potensialına uyğun olaraq Milli Innovasiya Sistemi (MİS) qurulmasının vacibliyi göstərilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya sistemi, bilik iqtisadiyyatı, texnologiyaların yaranması və tətbiqi, innovasiya potensialı, milli innovasiya sistemi (MİS)

Keçən əsrin ortalarından başlayaraq cəmiyyətin inkişafında texniki tərəqqinin rolu istiqamətində aparılan elmi tədqiqatlar və müzakirələr ümumiləşdirilərək, innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi daha geniş və əhatə olunmuş meyar qəbul edilərək onun obyektiv qanunauyğunluq olması müəyyən edilmişdir. Bu nəticənin əldə edilməsi elmi, praktiki və ictimai dəyəri ilə geniş əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər, inkişaf problemlərinin həllində dövlət strategiyasının hazırlanması üçün əsas olmuşdur.

Bu qanunauyğunluq – ideyanın yaranması, elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işlərinin (ETTKİ) nəticələrinin əldə edilməsi – ilk və mühüm pillələri olmaqla, iqtisadi əsaslandırılmaqla layihələndirilib yeniliyin tətbiqinin təşkili – menecmenti, marketinqi innovasiya prosesinin birini ardıcıl tamamlayan tərkib hissələridir.

İnnovasiya prosesinin dayanıqlı iqtisadi inkişaf və rəqabətə davamlılığın əsas amili olan üstünlüklərini nəzərə alaraq, mərhələlər üzrə prinsipləri tədqiq edilərək geniş istifadə edilir.

İnkişaf etmiş ölkələr innovasiya fəaliyyətini təşkil edib strukturunu yaratmaqla, yeni texnologiyalardan istifadə edərək elmtutumlu məhsullar, xidmətlər hesabına üstünlük təmin edən sabit iqtisadi artıma nail olmuşlar [1].

İnnovasiya fəaliyyətinin yaranmasının əsasını bilik iqtisadiyyatı təşkil edir. Dünya bankının qiymətləndirmə metodikasına görə bilik iqtisadiyyatı aşağıdakı elementlərlə xarakterizə olunur:

1. Elmi-texniki biliyin yaradılmasını formalaşdırın təhsil;
2. Bilik, texnologiyanın və innovasiyanın generasiyasını təmin edən innovasiya sistemi;
3. Bilik iqtisadiyyatı institutları – təhsil, elm, texnologiya yaradılmasını təmin edən mühit;
4. İnformasiya kommunikasiya infrastrukturunu.

Bu elementlərin qiymətləndirilməsi 76 göstəricinin köməyi ilə müəyyən edilir. Azərbaycanın bilik iqtisadiyyatı indeksi 145 ölkə arasında 80-ci yeri tutur. Bilik iqtisadiyyatının qurulmasının əsas mənbəyi müasir dövr üçün xarakterik olaraq investisiyaların təhsilə, elmə və innovasiya texnologiyalarının tətbiqinə yönəldilməsidir.

İnvestisiyaların istiqaməti innovasiya tərkiblərinə yönəldilməklə ölkələrin iqtisadi quruluş və perspektiv inkişaf istiqamətlərindən asılı olaraq ABŞ-da **təhsilə**, Yaponiya, İsveçə, Niderland və İngiltərədə - **proqram məhsuluna**, Avstriya, Avstraliyada isə **elmin malivvələşdirilməsinə** üstünlük verilmişdir [2].

İnnovasiya prosesi bilavasitə yüksək səviyyəli intellektual fəaliyyət nəticələrinin tətbiqi ilə üstün keyfiyyətli və ya tam yeni göstəricilərlə ifadə olunan elmtutumlu məhsul və xidmətlərin yaranması ilə xarakterizə olunur. Ona görə inkişaf etmiş ölkələr iqtisadiyyatın inkişafının təbii ehtiyatlardan asılılığını azaltmaqla onun elmtutumlu texnologiyalar əsaslı istehsalat – innovasiya fəaliyyətinə istinad edirlər.

Bilik iqtisadiyyatının əsasını təhsil, ETTKI, İKT təşkil edir. ABŞ-da aktiv işgüzarlıq fəaliyyətinin 50%-ni informasiya fəaliyyəti və bilik tutur.

Bütün bu üstünlükləri nəzərə alaraq, inkişaf etmiş ölkələr postsənaye inkişafından imtina edib yeni texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi ilə yeni elmtutumlu məhsulların yaradılmasına əsaslanaraq innovasiyalı iqtisadi siyasətin aparılmasını həyata keçirirlər.

Beləliklə, müasir şəraitdə bu ölkələrdə yüksək iqtisadi inkişafın həlledici amili kimi əsas istiqamət investisiyaların, resursların insan kapitalına və onun əsasında yeni elmi biliklərin yaradılmasına və məqsədyönlü istifadəsinə yönəldilir.

Bu ölkələrdə son illərdə ETTKI-nin maliyyələşdirilməsi artırılmış, ÜDM-də 4-6%, o cümlədən ABŞ-da 6,8%, Yaponiyada 5,3%, Finlandiyada – 5,9%, Çində – 2,2% olmuşdur.

Çin Xalq Respublikası (ÇXR) 2006-cı ildən başlayaraq qlobal dövlət xərclərində ETTKI-yə ayrılan vəsaitin həcmi hər il müntəzəm artırmaqla 200 mlrd. dollara çatdıraraq, dünyada ABŞ-dan (32%) sonra ikinci yeri tutmuşdur (12%). Bu tədbirlər nəticəsində ÇXR 2015-ci ildə ÜDM artımını təmin etməklə onu 8,5 trln. dollar həcmində qaldırmağa nail olmuşdur [3].

Investisiyaların insan kapitalının gücləndirilməsi – elmi biliklərin yaradılması xüsusiyyətləri dəyişdirilərək onun bilavasitə iqtisadi inkişafa yönəldilməsidir.

Dünya təsərrüfat sistemi qloballaşma şəraitində integrasiya proseslərinin güclənməsinə baxmayaraq, mövcud olan 190-dan çox dövlət qurmuş ölkənin iqtisadi inkişaf tərzini və səviyyəsini kəskin fərqlənir.

Son illərdə inkişaf etmiş ölkələr əhalinin 20% ilə ÜDM-nin 50%-ni yaratmaqla, adambaşına bu göstəricini 15-25 min ABŞ dolları səviyyəsinə qaldırmışlar. Bu ölkələr - ABŞ, Yaponiya, İngiltərə, Kanada, və Avropanın inkişaf etmiş ölkələridir.

Digər ölkələr əhalinin 70%-ni, təbii ehtiyatların 50%-ni əhatə etməklə daha aşağı inkişaf göstəricilərinə malikdir [4].

Müasir dövrdə dünya iqtisadi təsərrüfat sistemi XXI əsrə daxil olduqdan sonra dinamik struktur müxtəliflikləri, qeyri-bərabər inkişaf səviyyəsi ilə fərqlənən dövlətlərdən ibarət olmaqla innovasiya xarakterli inkişaf mövqeyindən asılı olaraq müqayisə edilərək qiymətləndirilir.

Ölkənin innovasiyalı iqtisadi inkişaf strategiyası, innovasiya xarakterli proqramları əhatə etməklə, onun icrasını təmin edən Milli İnnovasiya Sistemi (MİS) yaradılmasını, innovasiya strukturları ilə mövcud resursların (təbii, maliyyə və mütəxəssis kadr), qarşılıqlı əlaqəli sistem təşkil edən amillərlə yeniliklərin yerli şəraitə uyğun olaraq səmərəli istifadəsini təmin etməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin son illər üzrə dövlətin iqtisadi inkişafda innovasiya fəaliyyətinin formalaşması və aktivlik dərəcəsinə görə əsas 3 istiqamətini qeyd etmək olar:

1. Amerika – Avropa sistemi - əsasən innovasiya məhsulunun generasiyası üçün öz elmi – texniki potensialının inkişafı və onun istifadəsinə əsaslanır.
2. Yaponiya - əsasən innovasiya məhsulunun yeni bilik və texnologiyalarının kənardan (xaricdən) alınaraq təkmilləşdirilib, tətbiq edilərək istifadəsinə əsaslanır.
3. Digər inkişaf etmiş ölkələr hər iki formada qarşılıqlı istifadəyə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının stabil iqtisadi artımı innovasiya fəaliyyətinin formalaşmasına əsas yaratmaqla, dövlət siyasətinin əsas prioritetlərində mühüm yer tutmuş və əlverişli şərait yaratmışdır.

“Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası qəbul edilmiş və iqtisadi inkişafın əsas prioritet istiqamətləri müəyyən edilmiş, innovasiya fəaliyyəti əsasında formalaşması təsbit edilmişdir.

Ölkədə innovasiya iqtisadiyyatına keçid, dövlət strategiyasının müasir dünya sistemində rəqabətə davamlılığı və iqtisadi artımını təmin etmək, neft sektorundan asılılığı azaltmaqla digər sahələrin – sənayenin, kənd təsərrüfatının, inkişafı turizmin genişləndirilməsi ilə əlaqədar mühüm dövlət sənədləri qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında”, “Texnologiyalar parkı haqqında Nümunəvi Əsasnamə” təsdiq edilmişdir.

Bütün bu mühüm dövlət sənədləri innovasiya mövqeyini müəyyənləşdirməklə innovasiya fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Dövlət səviyyəsində innovasiya fəaliyyətini dəstəkləmək və onun genişlənməsini stimullaşdırmaq məqsədi ilə hüquqi-normativ sənədlər qəbul edilərək, müntəzəm olaraq təkmilləşdirilir, vergi güzəştləri və investisiya layihələrinin qəbulunda üstünlük verilir. İnnovasiya xarakterli iqtisadi sahələrin strukturunun yaradılması məqsədi ilə mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Gəncədə, Sumqayıtda sənaye zonası, Mingəçevir, Neftçala, Pirallahı sənaye parkları, Balaxanı “Təmiz şəhər” müəssisəsi, Qəbələ, Ağsu, Şəmkir, Xaçmaz aqroparklarının yaradılması, yeni texnologiyalar əsasında qurulmuş müəssisələr innovasiya xarakterli olmaqla ölkə iqtisadiyyatında Milli İnnovasiya Sisteminin formalaşması üçün ilkin tərkib hissələridir.

Ölkə miqyasında innovasiya sisteminin imkanlarının genişləndirilməsində çox mühüm ehtiyat – regionlarda olan və tam gücü ilə istifadə edilməyən elmi-texniki ehtiyatların aktivləşdirilməsi ilə innovasiya potensialının gücləndirilməsidir.

Ona görə regionların innovasiya sistemində əlaqələndirilmiş formada yerli potensiala uyğun olaraq inkişaf etdirilməsi, inkişaf etmiş ölkələr də daxil olmaqla Milli İnnovasiya sisteminin formalaşmasında vacib problemlərdən biridir.

İnkişaf etmiş ölkələr regionların qeyri-bərabər inkişafı ilə yaranan iqtisadi çətinliklərdə sosial gərginliyin aradan qaldırılması, rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi və xarici ölkələrə intellekt miqrasiyanın azaldılması üçün regionların innovasiya fəaliyyətinin qurulması və onun digər sahələrlə əlaqəli MİS-in potensial istifadəsinin aktivləşdirilməsini həyata keçirirlər.

Azərbaycanda son illərdə stabil iqtisadi artım şəraitində təhsil, elm və yeni texnologiyaların yaradılması və tətbiqi istiqamətlərində investisiya qoyuluşu daim artmışdır.

2016-cı ilin büdcə gəlirlərinin qlobal böhranın təsiri altında azaldılmasına baxmayaraq sosial sahələrin inkişafı ilə əlaqədar xərclərin maliyyələşdirilməsi saxlanılmışdır.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən innovasiya xarakterli layihələrin qiymətləndirilərək investisiyalar əsasında maliyyələşdirilməsi və tətbiqi istiqamətlərində mühüm işlər görülür.

Ölkədə mövcud elmi-texniki potensialdan iqtisadi artımın, rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi ilk növbədə innovasiya potensialına hesablanaraq yeni texnologiyaların əsaslandırılaraq tətbiq olunması üçün innovasiya strukturunun yaradılması (texnopark, inkubatorlar, konstruktor büroları, klasrterlər, injiniring xidmətləri) yeniliyin marketinqi və menecmenti əhatə olunmaqla sistem qurulmalıdır.

Bu sistem sahələr və regionları əhatə etməklə dövlət strategiyasının səmərəli həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Bütün bunlar Milli İnnovasiya Sisteminin tərkib hissələri olmaqla iqtisadi inkişafın innovasiyalı texnologiyalar əsasında qurulması və stabil inkişaf üçün əsas zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Путь к экономике знаний. Журнал Экономист Киев. 2013 стр.48-50.
2. Состояние и эволюция научно-технических систем в промышленно развитых странах. ИПРН РАН. Москва 2008 стр.б205.
3. Мировая экономика и международные отношения. Москва Наука №11. 2015 стр. 23.
4. Мировая экономика. В.П.Воронин и др. Москва 2010 стр.11.

ФОРМИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ – ЭТАПЫ, СТРУКТУРА И РАЗВИТИЕ

З.М. Наджафов, А.Т. Рзаева, И.А. Эминбейли, Г.Ш. Омарова

В статье даны преимущества экономики развитых стран и её стабильность, и конкурентоспособность на основе инновационного развития.

Изложена суть инновационного процесса, структуры, периоды становления системы в масштабе государства – как Национальная Инновационная Система (НИС).

Ключевые слова: инновационная система, экономика знаний, создание новых технологий и их внедрение, инновационная структура, инновационный потенциал, национальная инновационная система (НИС)

FORMATION OF INNOVATION SYSTEM – PERIODS, STRUCTURES AND DEVELOPMENT

Z.M. Nəcəfov, A.T. Rzayeva, İ.A. Eminbəyli, G.Ş. Ömərova

The article has an advantage on stability of economy of developed countries, and competitiveness through innovative development.

It presents, as well, the formation of the innovation process, structure, periods of formation of the system on the scale of the State, as the National Innovation System (NIS)

Keywords: the innovation system, economics of knowledge, creation of new technologies and their implementation, innovation structure, innovation potential, national innovation system (NIS)

Готовятся к изданию следующие книги:

A.Z. Bədəlov, R.N. Nəbiyev, A.Z. Məmmədov
Aviasiya cihazları və informasiya-ölçmə sistemləri. Dərslük.
Bakı, MAA, 2017, 382 səh.

XARİCİ İQTİSADI VƏ İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Z.Q. Quliyev

Bakı Biznes Universiteti

Məqalədə xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri, vergi sistemi və onun xarici iqtisadi fəaliyyətdəki rolu göstərilmişdir. Gömrük sərhədini keçən mallarla əməliyyatların tənzimlənməsi ilə əlaqədar fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə, xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsinə, vergi bazasına, gömrük qiymətini müəyyənləşdirmə üsullarına, habelə ikiqat vergi tənzimlənməsi və respublikada investisiya iqliminin yaxşılaşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: malın gömrük dəyəri, ikiqat vergitutma, royalti, dividend, vergi iqlimi.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üsulları. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi müasir dövrdə hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası prosesində mühüm və zəruri mexanizmlərdən biridir. Bu baxımdan ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulmasında xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəli üsul, forma və vasitələrinin seçilməsi və tətbiq edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin iqtisadi, inzibati, tarif və qeyri-tarif üsulları mövcuddur. Tənzimlənmənin iqtisadi üsulları iqtisadi vasitələrin, yəni gömrük rüsumlarının, vergilərin və digər gömrük ödənişlərinin tətbiqinə əsaslanır. Tənzimlənmədə iqtisadi üsulları daha böyük xüsusi çəkiyə malik olduğundan təbii ki, bu sahədə problemlərin mövcudluğu istisna edilmir. Ona görə də iqtisadiyyatın qeyd edilən sahəsində belə vəziyyət diqqətdən kənar qalmamalıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi tənzimlənməsi ilə əlaqədar mövcud problemlərin tədqiqi tədqiqatçıların araşdırılmalarında aktual obyektlərdən biridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və milli mənafeələrinin qorunması üçün həyata keçirilir. Onun miqyası və formaları ölkənin daxili və xarici siyasətindən asılı olaraq seçilir. Məlumdur ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində iki üsuldan, yəni tarif və qeyri-tarif tənzimlənmə üsullarından birgə istifadə olunur. Qeyd edək ki, dünya təcrübəsində qeyri-tarif məhdudiyətlərinə münasibət kifayət qədər ziddiyyətlidir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) rəsmi olaraq belə tədbirlərin ləğv edilməsi və müstəsna olaraq tarif üsullarından istifadə edilməsi məsələsini qoyur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənmə üsulları özünü xarici ticarət siyasətinin iqtisadi cəhətlərində təzahür etdirir. İqtisadi üsullarla yanaşı dövlət inzibati metodlardan istifadə edərək xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına bir başa təsir edir, onların fəaliyyətlərinin müxtəlif aspektlərini rəqlamentləşdirir. Respublikamızın dünya təsərrüfat sistemində geniş miqyaslı inteqrasiyası xarici iqtisadi əlaqələrin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini doğurur və bu istiqamətdə onun tədqiqinin, araşdırılmasının aktuallığını artırır [1, səh. 46].

Respublikamızda xarici iqtisadi fəaliyyətin vergi və gömrük tənzimlənməsi fiskal məqsədlərə yox, ilk növbədə xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına və ölkənin iqtisadi maraqlarının qorunmasına xidmət etməlidir.

Son illərdə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının gömrük və vergi qanunvericiliyi əvvəlki illərə nisbətən xeyli təkmilləşdirilmiş, əlavə dəyər vergisi və aksizlərin tətbiqi mexanizmi və onların tutulması qaydası bu sahədə mövcud olan beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmış, həm də bütün bunlar qanunvericilikdə müfəssəl şəkildə əks olunmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, idxal olunmuş bütün mallara (idxalda ƏDV-dən azad edilmiş mallar istisna olunmaqla) ƏDV-nin tətbiq olunması dövlətin mühüm tənzimlənmə alətidir. Bundan əlavə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti zərurət yarandığı halda bu və ya digər malı idxal zamanı ƏDV-dən azad edilmiş malların siyahısına daxil edə və ya həmin siyahıdan çıxara bilər. Bu da çevik iqtisadi siyasət yürütməyə imkan verir.

Xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması zamanı gömrük rüsumları və vergiləri nəyə əsasən hesablanırsa, həmin obyektin mövcudluğunun fiziki və virtual olmasından asılı olmayaraq vergitutma bazası hesab edilir. Gömrük rüsumu idxal və ixracın iqtisadi tənzimləmə sisteminin əsas tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasında gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri malların mənşə ölkəsindən aslıdır. Azərbaycan Respublikasının daha əlverişli milli rejim tətbiq etdiyi ölkələrdən idxal edilən mallara baza dərəcələri tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasının daha əlverişli milli rejimi tətbiq etmədiyi ölkələrdən idxal olunan və ya mənşə ölkəsi göstərilməyən mallar üçün gömrük dərəcələrinin yuxarı hədləri tətbiq edilir.

Gömrük dəyəri malın vergitutma məqsədi üçün istifadə olunan dəyəridir. Deməli, vergitutma obyektini kimi müəyyən üsullar əsasında hesablanan malın gömrük dəyəri çıxış edir. Gömrük dəyəri gömrük rüsumu, əlavə dəyər vergisi və aksiz üçün hesablanma bazası hesab olunur. Gömrük dəyəri deklarant tərəfindən sövdələşmə qiyməti, eyni malların və eynicinsli malların sövdələşmə qiymətləri, dəyərin toplanması və çıxılması üsulları, ehtiyat üsulu ilə müəyyən edilir. Gömrük orqanları yalnız gömrük dəyərinin düzgün və dəqiq müəyyən olunmasına nəzarət funksiyasını həyata keçirir.

Əgər gömrük orqanlarında müqavilədə göstərilən sövdələşmə qiymətinin dəqiqliyinə şübhələnəyə ciddi əsaslar varsa onlar bu qiyməti qəbul etməyə bilərlər. Gömrük orqanlarının özlərini bir başa malların gömrük dəyərinin müəyyənləşdirilməsi hallarının məhdudlaşdırılması, ölkəyə mal idxal edən şəxslərdən malın dəyərinin təsdiq edən sənədlərin tələb olunması daha məqsədəuyğundur və bu səmərəli nəticələrin reallaşmasına zəmin yaradır.

Gömrük dəyərinin düzgün müəyyən edilməsi çox ciddi bir məsələdir və buna görə də onun müəyyənləşdirilməsindəki bütün təqsirli çatışmazlıqlar hər bir halda qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur. Qeyd etməliyə ki, Azərbaycan Respublikası yaxın gələcəkdə ÜTT-yə üzv olmaq (daxil olmaq) niyyətindədir. Buna görə də gömrük dəyərinin təyini üzrə beynəlxalq normativ sənədlərin, beynəlxalq təcrübənin gömrük orqanlarının fəaliyyətində tətbiq olunmasına maksimum dərəcədə nail olunmalıdır [7, səh. 95].

İkiqat vergitutma və onun tənzimlənməsi üsulları. Beynəlxalq münasibətlərində əsas tənzimləyici kimi vergilər xüsusi rol oynayır. Müxtəlif ölkələrin xarici ticarət dövryyəsi nə qədər çox olarsa, onların arasındakı əlaqələr bir o qədər sıx, vergiqoyma məsələsi bir o qədər ciddi olur. Bu prosesdə vergilər xarici iqtisadi fəaliyyətin mühüm elementinə çevrilir.

Respublikamız ayrı-ayrı xarici ölkələrlə, eyni zamanda müxtəlif birliklərə daxil olan ölkələrlə vergi siyasətini koordinasiya edir və onlarla vergi sazişləri imzalayır. Hər bir ölkə bir tərəfli qayda da öz rezidentləri üçün imtiyazlı vergi rejimi tətbiq edə bilməz. Qarşılıqlı danışıqlar və razılaşmalar əsasında tərəflər öz vətəndaşlarının vergi hüquqlarını qorumaq iqtidarındadır. Eyni zamanda vətəndaşlarının kapitalla birgə sahiblik hüquqları qorunur.

Dövlət öz xarici vergi siyasətini hazırlamaqla birtərəfli və çoxtərəfli müqavilə qaydalarından istifadə edir. Birtərəfli qaydalar həmin ölkələr tərəfindən digər ölkələrin hökumətləri ilə razılaşmadan tətbiq edilə bilər. Bunlara öz ölkələrində xarici vətəndaşlara və ölkə daxilində kənarında fəaliyyət göstərən öz vətəndaşlarına vergitutma qaydalarının tətbiqi aiddir.

Dövlətin hakimiyyətinin tərkib hissəsi kimi vergitutma səlahiyyəti ölkə sərhədləri daxilində qüvvədə olur. Lakin dövlətlər vergitutma səlahiyyətlərinin həddlərini özünün beynəlxalq əlaqələri sahəsində mövcud olan maraqları çərçivəsində müstəqil olaraq müəyyən edirlər. Dövlətlərin öz vergitutma səlahiyyətlərinin könüllü olaraq qanunlar və ya beynəlxalq müqavilələrlə məhdudlaşdırılması onların maliyyə hegomonluqlarını təbii nəticəsidir. Lakin hər hansı bir dövlətin vergitutma səlahiyyətinin başqa bir güc tərəfindən zorla məhdudlaşdırılması həmin dövlətin maliyyə müstəqilliyinin azaldılması və itirilməsi deməkdir.

Bu baxımdan xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı xarici ölkələrin vergi sistemlərinin qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsi zərurətini yaradır. Ancaq müxtəlif ölkələrdə vergitutmanın bu və ya digər məsuliyyətinin həllinə yanaşmaların müxtəlif olması ikiqat vergitutma ilə bağlı ziddiyyətli vəziyyətin yaranmasını reallaşdırır. İkiqat vergitutma bir qayda olaraq fiziki və ya hüquqi şəxslərin gəlir və əmlakının vergiyə cəlb edilməsi zamanı rast gəlinir. Beynəlxalq hüquqda ikiqat vergitutmanın qadağan edən ümumi müddəalar yoxdur. Hər bir dövlət milli vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq öz ərazisində vergitutma sahəsində müstəsna hüquqa malikdir. İkiqat vergitutma

vergitutmanın ya rezidentlik, ya ərazi prinsipinə əməl etməklə və ya beynəlxalq vergi sazişlərinin bağlanması yolları ilə tənzimlənir [4, səh 92].

Qeyd edək ki, dövlətlərarası əlaqələrin inkişafı aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- zəruri olan maliyyə resurslarının mənbələrinin müəyyən edilməsi və mobilizasiyası;
- dövlətlərarası inteqrasiya prosesinin tənzimlənməsi;
- beynəlxalq əlaqələrin inkişafının və bu münasibətlərin iştirakçılarının stimullaşdırılması.

Bir çox ölkənin vergi sistemində ərazi və ya rezidentlik prinsipləri müxtəlif dərəcələrdə bir yerdə tətbiq edilir. Kapital ixrac edən inkişaf etmiş ölkələr kapital gəlirindən vergi alınmasından rezidentlik prinsipinə, kapital idxal edən inkişaf etməkdə olan ölkələr isə mənbə prinsipinə üstünlük verirlər. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici kapitalla təşviq etmək məqsədilə mənbə prinsipi əvəzinə rezidentlik prinsipini qəbul edə bilərlər.

Hüquqi baxımdan ikiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün dövlətlər öz səlahiyyətlərini məhdudlaşmalıdırlar. İqtisadi baxımdan ikiqat vergitutmanın qarşısının alınması üçün isə onlar əlavə olaraq öz vergi sistemlərini məlum dərəcədə eyniləşdirməlidirlər.

Dövlətlərin öz vergitutma səlahiyyətlərini birtərəfli qaydada qanunlarla məhdudlaşdırmaları ikiqat vergitutmanın qarşısını tam şəkildə almaq üçün kifayət etmir. Onlar özlərinin vergitutma səlahiyyətlərini bağladıkları beynəlxalq müqavilələrlə qarşılıqlı şəkildə məhdudlaşdırırlar. İkiqat vergitutmanın qarşısının alınması ümumiyyətlə götürüldükdə gəlir, əmlak və s vergiləri sahəsində həyata keçirilir. Bu sahədə beynəlxalq müqavilələr ikitərəfli və ya da çoxtərəfli qaydada imzalanır. Lakin ikitərəfli müqavilələr daha çox yayılmışdır. Beynəlxalq vergi müqavilələrin məqsədi yalnız ikiqat vergitutmanın qarşısının alınmasından ibarət deyildir. Bu müqavilələrdə dövlətin maliyyə təşkilatları arasında əməkdaşlıq var və informasiya mübadiləsi ilə əlaqədar müddəalar da öz əksini tapır, vergi qaçaqlığının da bu yol ilə aradan qaldırılmasına çalışılır [3, səh. 63].

Vergi tənzimlənməsində hüquqi münasibətlər. Hər hansı bir dövlətin vergi qanunları prinsip etibarilə onun səlahiyyət həddlərini çərçivəsində qüvvədə olur. Ölkənin maliyyə sərhədləri onun gömrük sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Gömrük sərhədləri baxımından ölkənin coğrafi sərhədləri daxilində yerləşən azad iqtisadi zonalar, sərbəst limanlar ölkədən (gömrük) ərazisindən kənar hesab edilir. Qeyd olunmalıdır ki, dövlətlər öz vergi səlahiyyətlərinin miqyasını mümkün qədər genişləndirməyə çalışırlar. Lakin bir dövlətin vergi qanunları digər ölkənin sərhədlərini aşma bilməz. Beləliklə, dövlətlər vergiqoyma səlahiyyətlərini qəti olaraq müəyyən etməlidir. Vergi qoymaq səlahiyyətlərindən istifadə edən dövlət ilə vergi mükəlləfiyyətçi və ya vergi obyektini arasında aydın hüquqi münasibətlərin olması labüddür.

Dövlətlər öz vergitutma səlahiyyətlərini beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya birliklərinə daxil olmaqla da məhdudlaşdırırlar. İqtisadi inteqrasiya dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişaf etdirmək və xarici ticarəti liberallaşdırmaq məqsədini güdür. Birliyə daxil olan dövlətlər bu məqsədlə öz aralarında bağladıkları ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrlə öz vergitutma səlahiyyətlərini bir-biri ilə iqtisadi münasibətlərdə qarşılıqlı olaraq məhdudlaşdırırlar. Bu sahədə ən uğurlu beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya birliyi Avropa Birliyidir. Həmin Birlik Gömrük Birliyi kimi yaranmış və inkişaf etmişdir.

Aydındır ki, hüquqi və fiziki şəxs beynəlxalq bazarlara çıxdıqda onların vergi problemləri artır. Hər bir dövlət öz vergi sistemində, öz vergi dərəcələrinə və müvafiq vergi qanunvericiliyinə malikdir. Buna görə də global səviyyədə kommersion fəaliyyəti ilə məşğul olarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Milli vergilər və vergi qanunları;
2. Xarici dövlətlərdə mövcud olan vergilər və vergi qanunları;
3. Beynəlxalq vergi qanunları.

Müxtəlif ölkələrdə vergitutmanın müxtəlifliyi və bir-birindən fərqlənməsi, beynəlxalq ikiqat vergitutma halını yaratmaqla yanaşı, xarici iqtisadi fəaliyyətə vergitutma baxımından müəyyən üstünlüklər də verir. Belə ki, müxtəlif ölkələrdəki vergi dərəcələri arasındakı fərqdən, daha liberal qanunlardan istifadə edərək əmlakı və gəlirləri daha əlverişli vergi qanunvericiliyi mövcud olan ölkəyə köçürmək mümkündür [2, səh 38].

İnvestisiya fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi. Ölkəmizin zəngin təbii sərvətləri, əlverişli iqlim şəraiti və yüksək ixtisaslı kadr potensialı xarici investitorlara iqtisadiyyatımıza öz səmərəyə qoyuluşlarını artırma üçün şərait yaratmışdır.

Təbii ki, xarici investisiyaların iqtisadiyyatımıza cəlb olunmasına təsir edən amillərdən biri də xarici investitorlar üçün əlverişli vergi mexanizminin yaradılmasıdır. Dövlətin vergi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri də məhz, ölkədə xarici investitorların və iş adamlarının normal işləməsi üçün əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması, onlar üçün vergitutmada müəyyən güzəştlərin nəzərdə tutulmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində mülkiyyətindən və təşkilati-hüquqi formasından aslı olmayaraq, bütün vergi ödəyiciləri üçün eyni vergitutma şərtləri nəzərdə tutulmuşdur və ayrı-ayrı vergi ödəyicilərinə münasibətdə diskriminasiya halları yolverilməzdir. Xarici investisiyalı müəssisələr də yerli vergi ödəyiciləri kimi eyni vergilərin ödəyiciləridirlər və vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş imtiyaz və güzəştər onlara da şamildir.

Gəlirlərin qeyri-rezidentlərin xeyrinə bölüşdürülməsi zamanı vergitutmanın digər mühüm xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, faiz ödəmələri və royaltiye nisbətən mənfəətin dividend formasında ixracı daha yüksək vergiyə məruz qalır. Bütün bunlardan əlavə bir çox inkişaf etmiş dövlətlərin vergi qanunvericiliyinə əsasən faiz ödəmələri vergiyə cəlb olunan mənfəət hesablanarkən ümumi mənfəətdən çıxır, çünki onların ödənilməsi müəssisənin ilkin öhdəliyidir. Belə ki, həmin müəssisənin kapitalına borc formasında investisiyalar qoyulur. Vergitutmanın bu xüsusiyyətindən gəlirlərin bölüşdürülməsi zamanı vergilərin aşağı salınması məqsədilə firmadaxili kreditləşmədə geniş istifadə olunur. Vergilərin minimallaşdırılması məqsədilə transmilli qrupun tərkibində passiv gəlirlərin bir formasının digər formaya çevrilməsi mümkündür [5, səh 84].

Yuxarıda göstərdiyi kimi, onların Azərbaycan Respublikasındakı mənbələrdən dividend və faizlər şəklində əldə etdikləri gəlirlər, habelə qeyri-rezidentin xeyrinə köçürülən hər hansı məbləğ 10 faiz, nümayəndəlik yaratmadan Azərbaycan Respublikası ərazisində iş və xidmətlərin göstərilməsində əldə etdikləri gəlirlər – 10 faiz, sığorta və təkrara sığorta ödəmələri - 4 faiz, beynəlxalq rabitə və beynəlxalq daşımalardan əldə etdikləri gəlirlər isə - 6 faiz dərəcə ildə ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunur.

Eyni zamanda vergi məəcəlləsində Azərbaycan Respublikası ərazisində neft sazişləri əsasında karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün xüsusi rejimli vergitutma mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu şirkətlər üçün vergitutma məsələləri Azərbaycan hökuməti ilə podratçı-xarici şirkətlər arasında bağlanmış müvafiq protokollarla tənzimlənir. Bu protokollara əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici subpodratçı şirkətlər gördükləri iş və xidmətlərə görə əldə etdikləri gəlirlərdən yalnız ödəniş mənbəyində tutulan mənfəət vergisinin ödəyiciləridirlər. Bu verginin dərəcələri neft konsorsiumlarından asılı olaraq müəyyən edilmiş 5 faiz, 6,25 faiz, 6,75 faiz, 7,5 faiz və 8 faiz təşkil edir. Ödəniş mənbəyində tutulan mənfəət vergisindən başqa bu şirkətlər karbohidrogen fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlərindən respublika vergi qanunvericiliyində müəyyən edilmiş digər vergiləri ödəməkdən azad dırlar. Neft sazişləri üzrə podratçı tərəf sayılan xarici şirkətlərin karbohidrogen fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirləri isə həmin sazişlərlə müəyyən olunan dərəcələrlə yalnız mənfəət vergisinə cəlb olunmalıdırlar.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində ölkəmizin xarici investitorları və iş adamlarının normal fəaliyyəti üçün vergitutma kifayət qədər imtiyaz və güzəştlər nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, yuxarıda göstəriləyi kimi beynəlxalq vergitutma milli vergitutmaya nisbətən daha mürəkkəbdir. Qlobal iqtisadiyyatda vergi ödəyicisinin rezident olduğu ölkə və gəlir mənbəyi olan ölkənin maraqları üst-üstə düşür. Bu sahədə müvafiq sazişlər imzalanmış bütün tərəflər üçün və ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri üçün məcburi olan beynəlxalq hüquq normaları mövcuddur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə vergilər həm xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi vasitəsi kimi, həm də dövlər gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edərək sahibkarlar üçün əsas xərc amillərindən biridir. Sahibkarlar beynəlxalq vergi planlaşdırmasının əsas mexanizmlərindən istifadə edərək öz işgüzar fəaliyyətləri zamanı müxtəlif vergi risklərini nəzərə almalıdırlar.

İkiqat vergitutma fiziki və hüquqi şəxslər üçün əlavə vergi yükü olaraq, yalnız bütün dövlətlərin vergi siyasətinin bir-biri ilə uzlaşdırılması yolu ilə tənzimlənmə bilər. Müasir dünyada vergi harmonikləşdirilməsinə hələ tam nail olmaq mümkün olmadığından beynəlxalq səviyyədə vergi-tutma probleminin yeganə həlli yolu ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması sahəsində konvensiyaların bağlanmasıdır. Eyni zamanda hər bir ölkə birtərəfli qaydada az və ya çox dərəcədə öz rezidentləri üçün ümumi vergi məbləğinin minimallaşdırılmasını təmin edə bilər [8, səh. 75].

Digər bərabər şərtlərlə birlikdə vergitutmada daha güzəştli şərtlər təklif edən ölkələr kapital və əmtəə resurslarının öz ərazilərinə axmalarına şərait yaradırlar. Ölkənin vergi iqlimi (vergi sistemi, tipi, əsas vergi növləri və onların dərəcələri, vergi güzəştlərinin xarakteri, beynəlxalq vergi sazişlərinin mövcudluğu) hazırda investisiya qərarlarının qəbul olunmasında ən başlıca müəyyən-edici amildir. Bu, daha yüksək vergi dərəcələri tətbiq edən ölkələri öz vergi siyasətlərinə müvafiq dəyişikliklər etmək məcburiyyətində qoyur, əks halda bu ölkələr vergi sığınacaqları ilə rəqabət apara bilməzlər.

Zərurət yarandıqca dövlətlərlə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair sazişlər bağlanmalıdır. Müvafiq saziş bağlanılmamış ölkələrin iş adamları respublikamızda investisiya qoymaqla və gəlib burada çalışmaqda çətinlik çəkirlər. Doğrudur, bu cür sazişlərin bağlanması gərgin əmək və uzun müddət tələb edir. Lakin Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandığını və müstəqilliyə qədər heç bir ölkə ilə belə sazişin olmadığını nəzərə alsaq, problemin bu gün necə aktual olduğunu görürük. İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair dövlətlərarası sazişlər respublikaya investisiya axını gücləndirir və ölkəni dünyada gedən iqtisadi inteqrasiyanın fəal üzvünə çevirir [6, səh 126].

İnvestisiya proseslərinin tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji və təcrübi məsələləri, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında xarici investisiyaların rolu, investisiya qoyuluşlarına tələbatın və onların strukturunun müəyyən edilməsi, investisiya layihələrinin idarə edilməsinin əsasları, investisiya layihələrinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi və s. məsələlər əksini geniş tapmışdır.

Ölkədə aparılan investisiya siyasəti daha çox xarici kapitalın ölkəyə axınının stimullaşması ilə əlaqədardır. Düzdür, hazırkı kapital axını əsasən neft və qaz sektorunun inkişafına yönəldilir. Lakin milli iqtisadiyyatın formalaşması baxımından xarici investisiyalardan iqtisadiyyatın digər, xüsusən kənd təsərrüfatı, emal sənayesi istiqamətində də istifadə etmək vacibdir. Xarici investisiyanın milli iqtisadiyyatın inkişafında dönməz hal alması üçün ümumiyyətlə, həm iqtisadiyyatın strukturunun və texnoloji təminatını həyata keçirmək lazımdır, həm də sosial və ekoloji problemlərin həllini uzlaşdırmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev A.Ə. Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqəsi. Bakı, "Ozan" nəşriyyatı. 2001.
2. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2005.
3. Nuriyev C.Q. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı, "Qanun" nəşriyyatı. 2000.
4. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadiqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. Vergilər və vergitutma. Bakı, 2006.
5. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi. Bakı. "Zərdabi LTD" MMC Nəşriyyat poliqrafiya müəssisəsi. 2008.
6. Вороненко О. Н., Пузакова Е. П. Внешнеэкономическая деятельность. Москва, 2006.
7. Назаренко К.С. Таможенное оформление внешнеэкономической деятельности. Москва, 2005.
8. Ходов Л.Т. Налог и налоговое регулирование экономики. Москва, 2003.

НАЛОГОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

З.Г. Гулиев

В данной статье рассмотрены особенности налогового регулирования внешнеэкономической деятельности, налоговая система и ее роль во внешнеэкономической деятельности. В статье уделено внимание особенностям регулирующей деятельности по операциям с товарами, пересекающими таможенную границу, таможенно-тарифные и нетарифные методы регулирования внешнеэкономической деятельности, налоговая база, способы определения таможенной стоимости, а также вопросы регулирования двойного налогообложения и улучшения инвестиционного климата в республика.

Ключевые слова: таможенная стоимость товара, двойное налогообложение, роялти, дивиденд, налоговый климат

THE TAX REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC AND INVESTMENT ACTIVITY Z.G. Guliyev

In given clause features of tax regulation of foreign trade activities, tax system and its role in in foreign trade activities are considered. In clause it is paid attention to features of adjusting activity on operations with the goods crossing customs border, regulation of the double taxation and improvement of an investment climate in republic is customs-tariff and not tariff methods of regulation of foreign trade activities, tax base, ways of definition of customs cost, and also questions.

Keywords: the customs value of goods, double taxation, royalty, dividend, climate.

Aşağıdakı kitab çapdan çıxmışdır!

A.Z. Bədəlov, R.N. Nəbiyev, A.Z. Məmmədov
Aviasiya cihazları və informasiya-ölçmə sistemləri. Dərslik.
Bakı, MAA, 2017, 382 səh.

HAVA NƏQLİYYATINDA TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ HELİPORTLARIN XİLASETMƏ İŞLƏRİ VƏ YANGİNSÖNDÜRMƏ TƏMİNATININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

N.T. Nağıyev, A.C. Həsənov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə təminatının əsas tərkib hissəsi olan yangınsöndürmə sistemi araşdırılır, bu barədə Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının və Milli Yangınla Mübarizə Assosiasiyasının tələbləri müqayisəli təhlil edilir və onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri vurğulanır.

Açar sözlər: xilasetmə və yangınsöndürmə, yangınsöndürmə sistemi, heliport odsöndürücü maddələr

GİRİŞ

Helikopterlərdən hərbi, axtarış və xilasetmə, yangınsöndürmə, səhiyyə, turizm, həmçinin səmişin və yük daşıma sahələrində geniş istifadə olunur. Bundan əlavə ölkəmizdə helikopterlər vasitəsi ilə dənizdəki platformalara və əks istiqamətdə personalın və zəruri vasitələrin daşınması həyata keçirilir.

Digər nəqliyyat növlərində olduğu kimi helikopter nəqliyyatının da fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən biri təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Helikopter nəqliyyatının təhlükəsizliyinə dair Beynəlxalq Helikopter Təhlükəsizliyi Qrupunun hesabatına görə 2006-2012-ci illər ərzində dünyada mülki helikopterlərlə əlaqədar 515 aviasiya hadisəsi baş vermişdir [1].

Helikopterlərlə əlaqədar aviasiya hadisələrinin əsas spesifik xüsusiyyəti helikopterlərin konstruktiv xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, helikopterlərin əksəriyyətində yanacaq çənlərinin səmişin salonunun və heyət kabinasının altında və mühərriklərin yaxınlığında yerləşməsi yüksək yangın riski yaradır [2].

Helikopterlərin aviasiya hadisəsinə uğraması zamanı qısa vaxt ərzində müdaxilə edilməsi, yangının məhdudlaşdırılması və insanların xilas edilməsi üçün heliportlarda zəruri xilasetmə və yangınsöndürmə tədbirləri həyata keçirilir. Heliportlarda həyata keçirilən xilasetmə və yangınsöndürmə tədbirlərinin effektivliyinin artırılması helikopterlərin uçuş həyata keçirdiyi bütün dövrlərdə aktual problemdir. Buna görə də məqalə heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə təminatının əsas tərkib hissəsi olan yangınsöndürmə sisteminin tədqiqinə həsr edilir.

1. HELİPORTLARIN XİLASETMƏ VƏ YANGİNSÖNDÜRMƏ TƏMİNATI KATEQORİYALARI

Heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı normalarının müəyyənləşdirildiyi iki mənbəyə istinad edilir. Onlardan birincisi, heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə təminatına dair Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının (BMAT) tövsiyə olunan təcrübəsini özündə əks etdirən Beynəlxalq mülki aviasiya haqqında Konvensiyaya 14-cü Əlavənin (Aerodromlar) II Cildidir (Heliportlar). Heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə təminatına dair istinad edilən digər bir mənbə isə Milli Yangınla Mübarizə Assosiasiyasının (MYMA) 418 sayılı sənədidir (NFPA 418, "Standard for Heliports").

BMAT-nın tələblərinə görə heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə xidmətinin xilasetmə avadanlıqlarının sayı, odsöndürücü maddələrin miqdarı və sərfi norması heliportun xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyasından asılıdır [3]. Heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi üçün hava limanlarının xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi metodundan istifadə edilir. Hava limanlarının xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyaları uçuşların sayı nəzərə alınmaqla, hava limanında istifadə olunan təyyarələrin uzunluğundan və füzelyajının enindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Uçuşların sayı hesablanarkən yerinə yetirilən bütün uçuş və enmə əməliyyatları nəzərə alınır [4].

Hava limanlarının xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının müəyyələşdirilməsindən fərqli olaraq heliportların xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları daşıyıcı və quyruq vinti də daxil olmaqla, heliportda istifadə olunan helikopterlərin qabarit uzunluğundan asılı olaraq cədvəl 1-də olduğu kimi müəyyənəşdirilir [3].

Cədvəl 1
BMAT-na görə heliportların xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları

Heliportun kateqoriyası	Heliportun qabarit uzunluğu (m)
H1	$L = 0 < 15$
H2	$15 \leq L < 24$
H3	$24 \leq L < 35$

MYMA tərəfindən heliportların xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının müəyyələşdirilməsi metodu BMAT-nın analoji metodu ilə eynidir. MYMA-nın tələblərinə görə heliportların xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları daşıyıcı və quyruq vinti də daxil olmaqla, heliportda istifadə olunan helikopterlərin qabarit uzunluğundan asılı olaraq cədvəl 2-də olduğu kimi müəyyənəşdirilir [5].

Cədvəl 2
MYMA-na görə heliportların xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları

Heliportun kateqoriyası	Heliportun qabarit uzunluğu ((fut) m)
H1	$L = 0 < 50 (15,2)$
H2	$50 (15,2) \leq L < 80 (24,4)$
H3	$80 (24,4) \leq L < 80 (36,6)$

Helikopterlərin quyruq və daşıyıcı vinti xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin aparılması taktikasına təsir etmir. Xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin aparılması nöqtəyi-nəzərdən sənişin salonunun və heyət kabinasının, yanacaq çənlərinin və digər yanğın və partlayış təhlükəli materialların yerləşdiyi helikopterin füzelyajının uzunluğu daha vacib parametrdir. Lakin bu məlumatların öyrənilməsi çətin olduğundan və yeknəsəqlik məqsədi ilə heliportların xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyaları helikopterlərin qabarit uzunluğuna əsasən müəyyənəşdirilir [2].

Helikopterlərin qabarit uzunluğu aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı təhlükəyə məruz qala biləcək insanların sayını və təhlükəlilik dərəcəsini xarakterizə edir. Qabarit uzunluğu helikopterin sənişin və yanacaq tutumunun göstəricidir [6].

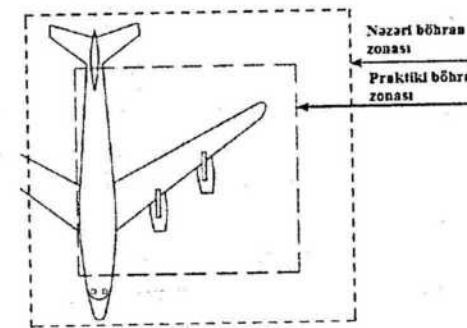
2. ODSÖNDÜRÜCÜ MADDƏLƏRİN SƏRFİNİN VƏ MİQDARININ HESABLANMASI METODİKASI

Aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı baş verən yanğınlardan söndürülməsi üçün heliportlarda əsas (B xarakteristikalı köpük) və köməkçi (odsöndürücü tozlar, CO₂ və ya halon qazı) odsöndürücü maddələrdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Əsas odsöndürücü maddələr bir neçə dəqiqə, köməkçi odsöndürücü maddələr isə təcili və qısa müddət ərzində yanğınlara mübarizə aparmaq üçündür [2].

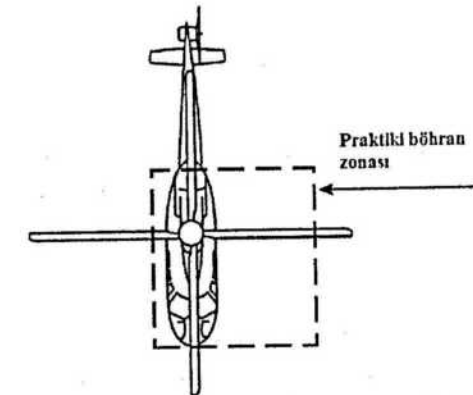
Aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı hava gəmilərində baş verən yanğınlardan məhdudlaşdırılması və ləğv edilməsi üçün tələb olunan suyun miqdarının və köpük məhlulunun sərfi normasının hesablanması "böhran zonası" konsepsiyasına əsaslanır. Böhran zonası konsepsiyası 1969-cu ildə BMAT-nın Aeronaviqasiya komissiyasının yaratdığı xilasetmə və yanğınsöndürmə üzrə ekspertlər qrupu tərəfindən hazırlanmış və 1976-cı ildə BMAT-nın Şurası tərəfindən qəbul edilmişdir. Böhran zonası konsepsiyasının mahiyyəti aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı baş verən yanğından təsirdən füzelyajın qorunması, borda olan insanların sağ qalması və onların təhlükə edilməsi məqsədi ilə hava gəmisinin ətrafında yanğınlardan məhdudlaşdırılması və ləğv

edilməsi üçün tələb olunan odsöndürücü maddələrin sərfi normasının və miqdarının hesablanmasıdır. Böhran zonası hər bir tip hava gəmisi üçün fərqlidir və ayrıca hesablanır [6].

Təyyarələr üçün həddləri daxilində yanğınlardan söndürülməsi zəruriyyəti yarana biləcək nəzəri böhran zonası (A_n) ilə aviasiya hadisələri zamanı real şəraiti əks etdirən praktiki böhran zonası (A_p) anlayışları qəbul edilmişdir. Təcrübə göstərir ki, aviasiya hadisələri zamanı nadir hallarda nəzəri böhran zonası (A_n) tamamilə alova qərq olur. Buna görə də köpüyün hazırlanması üçün suyun miqdarı və köpük məhlulunun sərfi norması hesablanarkən praktiki böhran zonası (A_p) əsas götürülür [4].

Şəkil 1. Təyyarələr üçün nəzəri və praktiki böhran zonaları

Şəkil 2. Helikopterlər üçün praktiki böhran zonası

Baş vermiş aviasiya hadisələrinin statistik analizi nəticəsində məlum olmuşdur ki, praktiki böhran zonası (A_p) təxminən nəzəri böhran zonasının (A_n) üçdə ikisinə bərabərdir. Helikopterlər üçün isə yalnız praktiki böhran zonası (A_p) anlayışından istifadə edilir.

BMAT-na görə helikopterlər üçün böhran zonası füzelyajın orta eni (W) ilə füzelyajın uzunluğundan asılı olaraq müəyyənəşdirilən əlavə en əmsalının (W₁) cəminin füzelyajın orta uzunluğuna (L) olan hasilinə bərabərdir [2].

$$A_p = L \times (W + W_1)$$

MYMA-na görə isə helikopterlər üçün böhran zonası füzelyajın orta uzunluğunun (L) yarısının füzelyajın orta eninin (W) üç mislinə olan hasilinə bərabərdir [5].

$$A_p = L/2 \times 3 \times W$$

Böhran zonasının hesablanması asanlaşdırılması üçün hər bir kateqoriya helikopterinin müvafiq parametrlərinin orta qiymətindən istifadə edilir.

Cədvəl 3
BMAT-na görə helikopterlər üçün böhran zonasının hesablanması parametrləri

Parametrlər	Heliportun kateqoriyası		
	H1	H2	H3
Füzelyajın orta uzunluğu (m)	8,5	14,5	17
Füzelyajın orta eni (m)	1,5	2	2,5
Əlavə en əmsalı (m)	4	4	6
Böhran zonası (m ²)	47	87	144

MYMA-na görə helikopterlər üçün böhran zonasının hesablanması parametrləri

Cədvəl 4

Parametrlər	Helipotun kateqoriyası		
	H1	H2	H3
Helikopter orta uzunluğunun yarısı ((fut) m)	25 (7,6)	40 (12,2)	60 (18,3)
Füzelyajın orta eninin üç misli ((fut) m)	15 (4,6)	21 (6,4)	24 (7,3)
Böhran zonası ((fut ²) m ²)	375 (34,8)	840 (78,0)	1440 (133,8)

Helikopterlərlə əlaqədar aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı yanğınların məhdudlaşdırılması və ləğv edilməsi üçün istifadə olunan B xarakteristikalı köpüyün sərfi norması BMAT tərəfindən 5,5 l/dəq/m² müəyyən edilmişdir. Köpük məhlulunun sərfi norması eksperimentlər nəticəsində müəyyən edilmiş və bir dəqiqə ərzində praktiki böhran zonasında yanğının ilkin intensivliyini 90 % azaltmağa imkan verir [6].

Köpüyün hazırlanması üçün tələb olunan suyun miqdarı helipotun xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyasından və yerləşdiyi yerdən asılı olaraq müəyyən edilir. Köpüyün hazırlanması üçün tələb olunan suyun miqdarı yerin səthində yerləşən helipotlarda 2 dəqiqə, yerin səthindən hündürdə hər hansı binanın və ya qurğunun üzərində yerləşən helipotlarda isə 10 dəqiqə ərzində yanğınlə mübarizə üçün nəzərdə tutulur [2].

BMAT-na görə helipotlar üçün odsöndürücü maddələrin miqdarı və sərfi

Cədvəl 5

Helipotun kateqoriyası	Yerin səthində yerləşən helipotlar üçün		Yerin səthindən hündürdə yerləşən helipotlar üçün	
	Su (l)	Sərf (l/dəq)	Su (l)	Sərf (l/dəq)
H1	500	250	2500	250
H2	1000	500	5000	500
H3	1600	800	8000	800

MYMA tərəfindən B xarakteristikalı köpüyün sərfi norması 4,1 l/dəq/m² müəyyən edilmişdir. Köpüyün hazırlanması üçün tələb olunan suyun miqdarı helipotun xilasetmə və yanğınsöndürmə təminatı kateqoriyasından və köpüyün verilmə metodundan asılı olaraq müəyyən edilir. Köpüyün hazırlanması üçün tələb olunan suyun miqdarı yanğın şlanq xətti ilə təchiz edilmiş helipotlarda 2 dəqiqə, yanğın hidromonitor sistemi və ya stasionar yanğınsöndürmə qurğuları ilə təchiz edilmiş helipotlarda isə 5 dəqiqə ərzində yanğınlə mübarizə üçün nəzərdə tutulur [5].

MYMA-na görə helipotlar üçün odsöndürücü maddələrin miqdarı və sərfi

Cədvəl 6

Helipotun kateqoriyası	Su (l)		Sərf (l/dəq)
	Şlanq xətti	Hidromonitor (Stasionar yanğınsöndürmə qurğuları)	
H1	290	725	145
H2	640	1600	320
H3	1100	2750	550

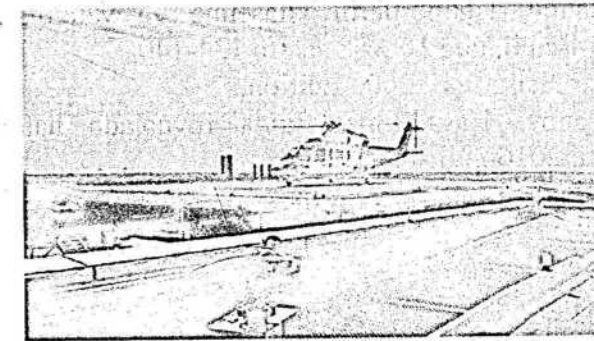
3. ODSÖNDÜRÜCÜ MADDƏLƏRİN TƏTBİQİ TEXNOLOGİYALARI

Helipotlarda baş verən aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı yanğınları söndürmək üçün yanğın şlanqlarından, yanğın hidromonitorlarından və stasionar yanğınsöndürmə qurğularından istifadə edilir [7].

Yerin səthindən hündürdə yerləşən helipotlarda xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin aparılmasının özünə məxsus çətinlikləri mövcuddur. Yerin səthindən hündürdə yerləşən helipotlarda əsas çətinliklərdən biri məkanın kiçik olmasıdır. Məhz bu amil xilasetmə və yanğınsöndürmə işlərinin aparılmasını daha da çətinləşdirir. Aviasiya hadisələri və insidentləri zamanı helikopter yanacaq çənlərindəki yanacağın ətrafa dağılması və yanğının baş verməsi helikopter bortunda olan insanların məhdud təxliyyə yollarının qismən və ya tamamilə "kəsilməsinə" səbəb ola bilər. Bundan əlavə belə qəza şəraiti helipotun yaxınlığında olan xilasetmə və yanğınsöndürmə personalı və avadanlıqları üçün böyük təhlükə yaradır. Buna görə də yerin səthindən hündürdə yerləşən helipotlarda odsöndürücü maddələrin tələb olunan miqdarı yerin səthində yerləşən helipotlarla müqayisədə daha artıq müəyyən edilmişdir [6].

BMAT-nın tələblərinə görə yerin səthindən hündürdə yerləşən H1 kateqoriyalı helipotlarda köpüyün 250 l/dəq sərfi ilə verilməsinin təmin edilməsi üçün minimum bir şlanq xətti olmalıdır. Suyun və köpüyün yığıcam və çiləyici şırnaq şəklində verilməsi üçün yerin səthindən hündürdə yerləşən H1 kateqoriyalı helipotlar universal lülələrlə təchiz edilməlidir.

Hidromonitorda nasazlığın yaranması ehtimalını və istənilən hava şəraitində helipotun hər bir tərəfinə köpüyün verilməsinin təmin edilməsinin zəruriliyini nəzərə alaraq yerin səthindən hündürdə yerləşən H2 və H3 kateqoriyalı helipotların müxtəlif yerlərində minimum iki yanğın hidromonitoru quraşdırılmalıdır. Yanğın hidromonitorları əl ilə və məsafədən idarə edilir [2].

Şəkil 3. Yanğın hidromonitoru

MYMA-nın tələblərinə görə yerin səthindən hündürdə yerləşən helipotlar helipotun istənilən hissəsinə çatacaq uzunluqda şlanqla təchiz edilmiş yanğın şlanq xətti ilə təmin edilməlidir. Bundan əlavə yerin səthindən hündürdə yerləşən helipotlar ən azı bir yanğın hidromonitoru və ya stasionar yanğınsöndürmə qurğusu ilə təchiz edilir. Yanğın hidromonitoru ilə yanğın şlanq xətti helipotun əks tərəflərində yerləşdirilməlidir [8].

Şəkil 4. Stasionar yanğınsöndürmə qurğusu

Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiya Federasiyasının "Helipotların yanğın təhlükəsizliyi qaydaları"na görə yerin səthindən hündürdə yerləşən helipotlar ikisi əsas, ikisi isə ehtiyat olmaqla ən azı dörd yanğın hidromonitoru ilə təchiz edilir. Yanğın hidromonitorları helipotun ətrafında diaqonal, xətti və ya radial yerləşdirilə bilər [9].

NƏTİCƏ

Məqalədə heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə təminatının əsas tərkib hissəsi olan yangınsöndürmə sistemi araşdırılmış, bu barədə BMAT-nın və MYMA-nın tələbləri müqayisəli təhlil edilmişdir. Hər iki təşkilatın tələbləri arasındakı əsas oxşarlıq heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyalarının daşıyıcı və quyruq vinti də daxil olmaqla, heliportda istifadə olunan helikopterlərin qabarit uzunluğundan asılı olaraq müəyyənləşdirilməsi və odsöndürücü maddələrin sərfi normasının böhran zonası konsepsiyasına əsasən hesablanmasıdır. Böhran zonasının parametrləri və köpüyün hazırlanması üçün tələb olunan suyun miqdarının müəyyənləşdirilməsi isə fərqlidir. Köpüyün hazırlanması üçün tələb olunan suyun miqdarı BMAT-nın tələblərinə görə heliportun xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyasından və yerləşdiyi yerdən, MYMA-nın tələblərinə görə isə heliportun xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı kateqoriyasından və köpüyün verilmə metodundan asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. International Helicopter Safety Team. Worldwide Civil Helicopter Accident Trends.
2. Doc 9261 Руководство по вертодромам. Издание третье - 1995.
3. Приложение 14 к Конвенции о международной гражданской авиации. Аэродромы. Том II. Вертодромы. Издание четвертое, 2013.
4. N.T.Nağıyev, A.C.Həsənov. Heliportların xilasetmə və yangınsöndürmə təminatı. "Elmi məcmuələr" jurnalı, 2014-cü il, cild 16 №4, səhifə 134-140.
5. NFPA 418, "Standard for Heliports". 2006 Edition.
6. N.T.Nağıyev, A.C.Həsənov. Hava limanlarında fəvqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması. Dərs vəsaiti. 2016-cı il, 177 səhifə.
7. Abdurrahman Kılıç. Heliport Yangın Söndürmə Sistemleri-1. Kritik Yangın Alanı. "Yangın ve güvenlik" dergisi, sayı 180.
8. Abdurrahman Kılıç. Heliport Yangın Söndürmə Sistemleri-2. Köpüklü söndürmə sistemi. "Yangın ve güvenlik" dergisi, sayı 181.
9. **СП 135.13130.2012 Свод правил вертодромы требования пожарной безопасности.**

SOME ISSUES OF PROVISION OF HELIPORTS IN RESCUE AND FIREFIGHTING COVERAGE

N.T. Nağıyev, A.C. Hasanov

The article is dedicated to investigate fire extinguishing system becoming main part of rescue and firefighting provision of heliports and to follow, requirements by International Civil Aviation Organization and National Fire Protection Association are comparatively analysed and their different also similar sides highlighted.

Ключевые слова: спасение и пожаротушение, пожаротушительная система, хелипорт, средства тушения.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ СПАСАТЕЛЬНЫХ РАБОТ И ПОЖАРОТУШИТЕЛЬНЫХ РАБОТ ВЕРТОДРОМОВ

Н.Т. Нагиев, А.Дж. Гасанов

В статье анализируются системы пожаротушения вертодромов, приводится сравнительный анализ требований Международной Организации Гражданской Авиации и Национальной Ассоциации Противопожарной Защиты. Особое внимание уделено общему и различным особенностям.

Keywords: rescue and fire extinguishing, požarotushitelny system, heliport, means of suppression

СТРЕСС. СТРЕССОРЫ В АВИАЦИИ

А.В. Алили, М.Х. Ильясов

Национальная Академия Авиации

Слово "стресс" сегодня является весьма популярным, хотя и в негативном смысле, и зачастую синонимично с "перенапряжением" и "бедствием". Фактически стресс должен бы играть положительную роль в нашей жизни. Разумная доза стресса дает живому организму стимул к действиям, необходимым для его существования. К сожалению, большинство людей предпочитают игнорировать или тщательно скрывать свой стресс не только от окружающих, но и от самих себя. Безусловно, это несет значительный урон организму человека, более того ситуация может стать еще и опасной – когда речь идет о сотрудниках, ответственных за принятие сверх важных решений или за жизни других людей

Ключевые слова: стресс, стрессоры, напряжение, бедствие, Ганс Селье, ОАС, классификация стресса, стресс менеджмент, гомеостаз.

1. ВВЕДЕНИЕ. Мини-стрессы врываются в нашу повседневную жизнь со звонком будильника и сопровождают нас в течение дня вместе с заторами на дорогах, оторвавшейся пуговицей, плохим сервисом в магазинах и ресторанах, скверным характером соседа по лестничной площадке, сбоями на работе или проблемами в семье....

Следствием постоянного стресса и чувства неудовлетворенности может послужить целый «букет» невротических и психо-соматических заболеваний, например бессонница, гипертония или вегето-сосудистая дистония, нарушения функций желудочно-кишечного тракта, регулярные мигрени, мышечные боли и т. п.

Исследования убедительно доказывают, что стресс и деловые качества тесно взаимосвязаны: стресс в нужном объеме подстегивает наши способности, тогда как излишек или недостаток стресса могут их серьезно подорвать.

Но на самом деле стресс – это сложное, неоднозначное явление, и говорить только о его негативных последствиях будет некорректно.

Помимо отрицательных эмоций, стрессовые ситуации могут стимулировать нашу активность, побуждать к действиям, вносить в жизнь остроту ощущений, спасая от рутинности и будничности. Жизнь, лишенная эмоциональных встрясок, кажется, превратилась бы в некое существование – ни желаний, ни интересов, ни действий. Кроме того, стресс способен быстро поднять производительность труда и мобилизовать скрытые ресурсы организма. Однако ставить целью привлечение стресса в нашу жизнь искусственным путем явно нелогично, поскольку будни большинства из нас и так переполнены стрессовыми ситуациями, заменив свое отношение к стрессу как к таковому, мы заставим его работать на нас. Научившись управлять стрессом, мы сможем выходить из стрессового состояния, получая при этом положительный результат в виде личного и профессионального роста, опыта и уроков, которые нас развивают и укрепляют.

2. ПОНЯТИЕ СТРЕССА И АДАПТАЦИИ

Под стрессом принято понимать неспецифический ответ организма на предъявляемые ему внешние или внутренние требования. Данное понятие было предложено канадским физиологом Гансом Селье. Любое условие может вызвать стресс, но ни одно из них нельзя выделить и сказать - "вот это и есть стресс", потому что этот термин в равной мере относится ко всем другим. Факторы, вызывающие стресс, получившие название стрессоры, различны, но они пускают в ход одинаковую, в сущности, биологическую реакцию стресса, т. е. ответ организма на вопрос внешней среды.

С точки зрения стрессовой реакции не имеет значения, приятна или неприятна ситуация, с которой мы столкнулись. Имеет значение лишь интенсивность потребности в пере-

стройке или адаптации. Мать, которой сообщили о гибели в бою ее единственного сына, испытывает страшное душевное потрясение. Если много лет спустя окажется, что сообщение было ложным, и сын неожиданно войдет в комнату целым и невредимым, она почувствует сильнейшую радость. Специфические результаты 2-х событий - горе и радость — совершенно различны, даже противоположны, но их стрессорное действие, т.е. неспецифическое требование приспособления к новой ситуации - могут быть одинаковым.

Организм противопоставляет воздействиям среды, прежде всего свою сильнейшую способность гибко приспосабливаться. Стресс и есть набор приспособленных реакций, предназначенных на всякий случай, который получил название - общий адаптационный синдром (ОАС).

Адаптация - это динамический процесс, благодаря которому подвижные системы живых организмов, несмотря на изменчивость условий, поддерживают устойчивость, необходимую для существования, развития и продолжения рода. Именно механизм адаптации, выработанный в результате длительной эволюции, обеспечивает возможность существования организма в постоянно меняющихся условиях среды.

Благодаря процессу адаптации достигается сохранение гомеостаза при взаимодействии организма с внешним миром. Гомеостаз - это подвижное равновесное состояние какой-либо системы, сохраняемое путем ее противодействия, нарушающим это равновесие внешним и внутренним факторам. Если же нарушить равновесие процессов и систем организма, то параметры внутренней среды нарушаются, организм начинает болеть. Причем болезненное состояние будет сохраняться на протяжении всего времени восстановления параметров, обеспечивающих нормальное состояние организма. Если же необходимых для сохранения равновесия внутренней среды прежних параметров достичь не удастся, то организм может попытаться достичь равновесия при других, измененных параметрах. В этом случае общее состояние организма может отличаться от нормального, т.е. проявляться в виде заболевания. В этой связи процессы адаптации включают в себя не только оптимизацию функционирования организма, но и поддержание сбалансированности в системе «организм-среда». Процесс адаптации реализуется всякий раз, когда в системе «организм-среда» возникают значимые изменения, и обеспечивает формирование нового гомеостатического состояния, которое позволяет достигать максимальной эффективности физиологических функций и поведенческих реакций. Поскольку организм и среда находятся не в статическом, а в динамическом равновесии, их соотношения меняются постоянно, а следовательно, также постоянно должен осуществляться процесс адаптации. /2, 56с./

Вышеприведенное относится в равной степени и к животным, и к человеку. Но следует отметить, что у человека адаптация происходит иначе, чем у животных. Это связано с тем, что человек обладает сознанием и что он по своей природе является существом биосоциальным. Поэтому причины стресса у человека более многообразны, чем причины, вызывающие адаптивные реакции у животных. Так, стрессорами для человека могут быть как физические, так и социальные раздражители, как реально действующие, так и вероятные. Причем человек реагирует не только на действительную физическую опасность, но и на угрозу или напоминание о ней. Из этого следует, что существенным отличием человека является то, что решающую роль в процессе поддержания адекватных отношений в системе «индивидуум-среда», в ходе которого могут изменяться все параметры системы, играет психическая адаптация. Психическую адаптацию рассматривают как результат деятельности целостной самоуправляемой системы (на уровне «оперативного покоя»), подчёркивая при этом её системную организацию. Но при таком рассмотрении картина остаётся не полной. Необходимо включить в формулировку понятие потребности. Максимально возможное удовлетворение актуальных потребностей является, таким образом, важным критерием эффективности адаптационного процесса. Следовательно, психическую адаптацию можно определить как процесс установления оптимального соответствия личности и окружающей среды в ходе осуществления свойственной человеку деятельности, который (процесс) позволяет индивидууму удовлетворять актуальные потребности и реализовывать связанные с ними значимые цели, обеспечи-

вая в то же время соответствие максимальной деятельности человека, его поведения, требованиям среды.

Психическая адаптация является сплошным процессом, который, наряду с собственно психической адаптацией (то есть поддержанием психического гомеостаза), включает в себя ещё два аспекта:

- а) оптимизацию постоянного воздействия индивидуума с окружением;
- б) установление адекватного соответствия между психическими и физиологическими характеристиками. /1, 192с./

3. КЛАССИФИКАЦИЯ СТРЕССОРОВ

Контроль стресса путем определения степени стрессового состояния человека в данный момент может способствовать сохранению оптимального уровня работоспособности и восприятия. Но, чтобы контролировать уровень стресса, нам необходимо в первую очередь знать, в чем его источник. Стресс существует во многих областях и эффекты суммируются (Рис. 1).

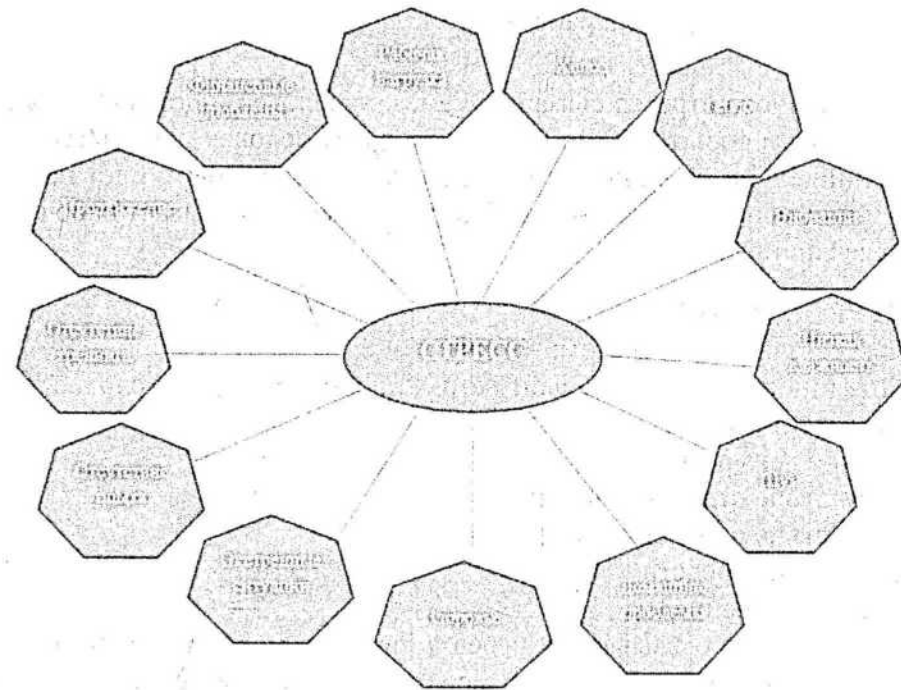

Рис.1. Стрессоры

Стресс может быть сгруппирован в 3 группы:

- Окружающая среда (**Высокая и низкая температура, Шум, Вибрация, Освещение, Влажность и т.д**)
- Внутренний стресс
- Стресс работы

3.1. ВНУТРЕННИЙ СТРЕСС

Когда мы приходим на службу, мы не можем оставить дома наши переживания, связанные со смертью родственника, домашними неурядицами и прочими проблемами. Семья и друзья обычно являются источником положительного стресса, способствующего развлечению, возбуждению и наслаждению жизнью. Но сейчас уже доказано, что «возбудители стресса» в этой области могут оказывать и негативное воздействие на функциональность человека. Разлад в доме, болезнь или уход из жизни членов семьи или близких друзей могут быстро вогнать членов летного экипажа в опасную зону стресса. Проследив причину происшествия или инцидента, зачастую можно прийти к этому источнику стресса.

Социальная регулировочная шкала (табл. 1.) отражает степень стрессового влияния различных событий на человека. (макс. 100 условных единиц)

Степень влияния на человека изменений в жизни

Таблица 1

Смерть супруга	100	Увольнение	47
Развод	73	Уход на пенсию	45
Тюремное заключение	63	Деловая реорганизация	39
Смерть близких родственников		Изменение обязанностей	29
Свадьба	50	Проблемы с начальством	23
Смерть друга	47	Изменение условий работы	20
Жена начала/прекратила работать	46		

Сила жизненного стресса связана с тем, как человек ищет информацию, чтобы справиться со стрессовым событием. Доказано, что когда человек испытывает сильный жизненный стресс, он ищет помощь вне работы: обращается к друзьям, идет на курсы повышения квалификации или меняет место работы. Когда человек испытывает рабочий стресс, он ищет помощь у коллег или руководства.

3.2. СТРЕСС РАБОТЫ

Стрессы связанные с полетом:

- Ситуационный стресс (Сдвиг ветра, плохие погодные условия, отказ систем и т.д.)
- Нехватка топлива
- Плохое дежурство
- Отсутствие отдыха экипажа
- Отсутствие перспектив продвижения
- Отсутствие средств
- Плохое обучение

Если мы внезапно оказываемся перед лицом опасности или угрозы, мгновенно возникает стресс. Надвигающаяся опасность может за считанные секунды поднять давление и ввергнуть человека в опасную зону стресса. Мышление становится затуманенным, и способность принимать здравые и логичные решения серьезно ухудшается.

Объем стресса в конкретной ситуации прямо пропорционален количеству времени, отпущенному на поиски решения проблемы.

Ситуационный стресс зачастую выступает как важный фактор при происшествиях, имевших место в процессе прерывания взлета. Самолет DC-10, разбившийся на взлете в Малаге 13 сентября 1982 года, - яркое тому подтверждение.

Стресс может вызываться любым источником или всеми, указанными выше, когда их комбинированное воздействие приводит человека в полностью стрессовое состояние в любой момент. В кабине воздушного судна крайняя степень стресса - высокая или низкая - несет потенциал бедствия. Вот почему очень важно распознать опасность, таящуюся в чрезмерном стрессе, и знать, где находятся его источники. Определив источник стресса, мы в гораздо большей степени способны принять меры для его снижения.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В интересах безопасности полетов мы все должны стремиться к тому, чтобы распознавать, контролировать и преодолевать стрессовые ситуации, в которые мы попадаем. Эффективное преодоление стресса следует начинать с того, что имеет наибольшее влияние на источник стресса - с нас самих. Если мы сможем культивировать внутри нас здоровое равно-

весие, мы сможем лучше контролировать стресс, приходящий извне - из дома, с работы и из ситуаций, в которые мы попадаем.

“Контроль стресса изнутри” является наиболее эффективным средством управления стрессом. Оно помогает нам проявлять оптимальную работоспособность и повышенную восприимчивость. А эти качества, несомненно, способствуют более высокому уровню безопасности, который есть и всегда будет нашей главной заботой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Копонев, С. Душевное лекарство // Природа и человек.
2. Метаморфозы стресса / О. Балла // Знание-сила.
3. Пожиратель нервов, или Стресс по жизни / Н. Самоукина.
4. www.sunhome.ru/journal/15336.
5. www.abc-people.com/typework/psychology.
6. www.beautynet.ru.
7. www.stressa-net.ru

STRESS. AVIASİYADA OLAN STRESSORLAR

A.B. Əlili, M.X. İlyasov

Müasir dövrdə stress sözü mənfi mənada «gərginlik», «fəlakət» sözlərinin sinonimi kimi çox geniş istifadə olunur. Ancaq stress həyatımızda müsbət rol oynamalıdır. Lazımı miqdarda olan stress canlı orqanizmə həyatda qalması üçün gərəkən stimulu verir. Çox təəssüf ki əksər insanlar yaşadıkları stresi nəin ki ətrafdakılardan, hətta özlərindən belə inkar edib, gizlətməyə çalışırlar. Sözsüz ki buda insan orqanizminə əhəmiyyətli dərəcədə ziyandı. Bundan əlavə, söhbət başqa insanların həyatı, mühüm qərarlar üçün məsuliyyət daşıyan əməkdaşlardan gedəndə situasiya dahada təhlükəli olur

Açar sözlər: stress, stressor, ÜAS, Hans Selyk, homeostazis, stresin klassifikasiyası, stress menegment gərginlik, fəlakət.

STRESS. STRESSORS IN AVIATION

A.B. Əlili, M.X. İlyasov

The word "stress" is now very popular, albeit in a negative sense, and often synonymous with "exhaust" and "disaster". In fact, the stress should play a positive role in our lives. A reasonable dose of stress gives a living organism incentive for the actions necessary for its existence. Unfortunately, most people choose to ignore or hide their stress well, not only from others, but from ourselves. Of course, it carries considerable damage to the human body, in fact the situation could become even more dangerous in the case of staff responsible for taking over important decisions, or for the lives of others.

Key words: stress, stressors, GAS, Hans Selye, homeostasis, classification of stress, stress management, distress

STANDART ƏMƏLİYYAT PROSEDURLARININ YERİNƏ YETİRİLMƏSİ İLƏ UÇUŞLARIN UĞURLU İCRASININ PROQNOZLAŞDIRILMASI

V.Ə. Əliyev

Milli Aviasiya Akademiyası

Bugünkü gündə aviasiya yükdaşımaqlarının təhlükəsiz şəkildə yerinə yetirilməsinin əsas səbəbi aviakompaniya personalının, xüsusilə uçuş heyətinin gördüyü keyfiyyətli işin nəticəsidir. Öz növbəsində pilotların gördüyü işin keyfiyyəti onların SƏP-i nə dərəcədə aydın və tam şəkildə yerinə yetirdiklərindən birbaşa asılıdır. SƏP-in inkişafı və yerinə yetirilməsi yalnız o zaman effektiv olur ki, istismarçı personalda (pilotlar) sağlam əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqəni təmin etsin. SƏP daima nəzərdən keçirilməli və zəruri hallar olduqda təkmilləşdirilməli və ya dəyişdirilməlidir.

Açar sözlər: aviasiya yükdaşımaqları, sağlam əməkdaşlıq, istismarçı personal

Məqalədə Standart Əməliyyat Prosedurlarının (SƏP) yerinə yetirilməsinin uçuşların həyata keçirilməsinə təsiri, SƏP-in icrasının uçuşların təhlükəsizliyində rolu göstərilmişdir. 2005-2015 ci illərdə SƏP-in düzgün yerinə yetirilməməsi nəticəsində yaranan və insan tələfatı ilə nəticələnən aviasiya qəzalarının tədqiqat nəticələrindən nümunələr göstərilmişdir.

Standart əməliyyat prosedurları (SƏP) – uçuşun hər mərhələsində heyət üzvlərinin standart məsələlər və hərəkətlərin icra edilmə alqoritminin təsviridir.

SƏP təyinatı uçuş zamanı konkret hallardada prosedurların yerinə yetirilməsi və heyətin qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında və hər bir heyət üzvündə kifayət qədər təsəvvür olmasını təmin etməkdir. SƏP heyətin işinin səmərəli informasiya mübadiləsi və fəaliyyətin koordinasiyası üçün lazımı işçi mühit yaradır.

SƏP-a əməl etmədən Heyətin Resurslarının İdarəedilməsini və düzgün qarşılıqlı fəaliyyəti təmin etmək mümkün deyil. Aviaşirkətdə SƏP – “Fəlsəfə - Siyasət – Proseduralar (normal, köməkçi, qəza) – Tövsiyə olunan təcrübə - Tətbiqini tapmış praktika “ zəncirindən ibarət mərkəzi həlqələr əsasında yaradılıb tətbiq edilməlidir.

Aviaşirkətdə HG-nin kommersiya istismarı başlandıqdan sonra SƏP dövrü olaraq iş ardıcılığında təklif və təcrübələr, şəxsi heyətin hazırlığı nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirilir. Belə ki, ayrı-ayrı illərdə hazırlanmış eyni tipli hava gəmilərinin prosedurları bir birindən fərqlənə bilər. Belə hava gəmilərinin istismarındada heyətlər problemlər yaranmaması üçün aviaşirkət SƏP-i unifikasiya etməlidir.

Aviaşirkət müxtəlif tip təyyarələr üçün olan ümumi SƏP-i ya dəyişmədən istifadə edir, ya da onların əsasında öz məxsusi prosedurlarını hazırlayır. SƏP dövrü olaraq və aviaşirkətin istismar təcrübəsinə düzəlişlərinə müvafiq qaydada dəyişdirilir. SƏP-də fərqlənmələr istehsalçı ilə razılaşdırılır və aviasiya fəaliyyətinə nəzarət üzrə dövlət orqanlarında təsdiq edirlər.

SƏP dəyişmələri, dövriliyi aviaşirkətin işinin vacib siyasəti olmalıdır. Konservativlik, sistemsizlik (xaotiklik) və yeniliklərin tətbiq olunma prosedurlarının olmaması aviaşirkətin uçuş istismarı təhlükəsizliyini və onun idarəetmə qabiliyyətini aşağı salır.

SƏP sadə, aydın, qısa və anlaşılmalıdır; əlavə informasiya isə uçuş istismarı fəlsəfəsinə və aviaşirkətin şəxsi heyətinin hazırlığında öz əksinin tapmalıdır.

SƏP hazırlanması dövründə konstruktiv təkliflər almaq üçün uçuş heyəti və kabina heyətinin üzvlərini bu prosesə cəlb etmək vacibdir.

Statistika göstərir ki, aviasiya hadisələrinin çox hissəsi, bu prosedurlardan kənara çıxan vaxtlarda baş verir. Pilotlar çox nadir hallarda SƏP-də qeyd olunan prosedurlardan yayınırlar və bunun izahı kimi qəbul olunmuş qərarın həmin zaman kəsiyini və mövcud vəziyyəti nəzərə alaraq verilə biləcək ən əlverişli qərar kimi izah edirlər. SƏP-dən yayınma səbəbləri əsasən aşağıdakılar göstərilir:

- İşin çoxluğu (yüklənmə)

- Kifayət qədər biliklərin olmaması və ya qaydaların, prosedurları və əməliyyatların tam anlaşılmasında.
- Qayda və prosedurların uyğunsuzluğu.
- Təlimlər zamanı Standart Əməliyyat Prosedurlarına riayət olunmasına kifayət qədər diqqətin ayrılmasında (qarşılıqlı bir-birini yoxlama, heyətin koordinasiyası və qeydlərin aparılmasında).
- Kritik şəraitlərdə qərar vermə modelinin olmaması.
- Yalnız CRM metodları.
- Özünə həddindən artıq əminlik.
- Ştatdankənar hallarda və yaxud yüksək iş yükü şəraitində diqqətin azalması.
- Kompaniyanın siyasəti (xərclər, ikinci dövrəyə getmə və marşrutdan yayınma halları, fikrin yayınması).
- Digər problemlər (məsələn: heyətin iş vaxtının pozulması, yorğunluq)
- Şəxsi məhdudiyyətlər.

Uçuşların avtomatlaşdırılması üçün istifadə olunan sistemlərdə baş verən səhvlər və ya xəbərdarlıq edici sistemlərin olmaması yaxınlaşmada və enmədə yaranan qəza və aviasiya hadisələrinin 20% ni təşkil edir.

Aşağıda qeyd olunan və uçuşların avtomatlaşdırılması sistemlərində ən çox yayılan səhvlər uçuşun istənilən etapında əl-xüsusda UEZ-ə yaxınlaşmada və enmədə problem yarada bilər.

- Ehtiyatsızlıqdan yanlış rejimi seçmə.
- Ehtiyac olduqda əl ilə idarə olunma rejiminə keçə bilməmək (LOC və İLS-in istifadəsi mümkün olduğu təqdirdə onlardan istifadənin “arm mode” rejimində çalışmaması).
- Lazımı hədəfi seçə bilməməsi (məs; düzünə enmədə İLS-in quraşdırılmasında imtina).
- Seçilmiş hədəfin gözlənilmədən dəyişməsi (məs; seçilmiş sürət yerinə kursun dəyişdirilməsi).
- Yanlış hündürlüyün seçilməsi və PFD displeyində seçimin təsdiqlənməsinin imtinası.
- Əsas məlumatlardan istifadə etməklə avtomatlaşdırmaya nəzarətdə imtina.

Uçuşların istismarı toplusunda uçuşların istismarının qızıl qaydaları qeyd olunmuşdur ki, bu qaydalar baş vermiş aviasiya hadisələrində və qəzalarda tez-tez rast gəlinən səbəblərdir:

- Situasiya və mövqe maarifləndirməsinin olmaması.
- Avtomatlaşdırma ilə qarşılıqlı əlaqə.
- Avtomatlaşdırmaya həddindən artıq güvən.
- Heyət üzvlərinin bir-birilərini yoxlaması.

Brifinqin vacibliyinə və onun metodlarına əksər hallarda önəm verilmir, baxmayaraq ki, effektiv aparılmış brifinq heyət üzvlərinin işinin standartlaşdırılmasına və bir-birlərini başa düşməsinə böyük təsir edir.

Hər sektorda formal xarakter daşıyan və təkrar olunan sözlər keyfiyyətin düşməsinə səbəb olur və əksinə məxsusi sahələrə adaptasiya olunaraq enişə yaxınlaşmanın və ya xüsusi hava şəraitini qeyd olunması ilə aparılan brifinqlər daha effektiv və məhsuldar olur.

Brifinq pilotların hər ikisinə həm brifinq keçirən həm də dinləyici kimi iştirak edən pilot üçün faydalıdır. Belə ki, məhz brifinq zamanı uçuşun bütün etapları ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilir eləcə də gözlənilən çətinliklər uçuş-qalxma, mümkün marşrutdan yayınmalar, enməyə başlama və yekun olaraq enmə.

İnteraktiv brifinq özündə brifinqin iki əsas hədəfin birləşdirir:

- Ümumi plan.
- Vəzifələrin və prioritetlərin mübadiləsi.

Effektiv məlumat o zaman əldə olunur ki, əqli proses zamanı məlumatın emalı məlumat qəbul olunduğu andan başlayır.

Bu əqli prosesi aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- Biz ismarıcı necə qəbul edirik?
- İsmarıda olan məlumatı necə emal edirik?
- Biz ismarıcı obyektə və ya gözlənti ilə necə əlaqələndiririk?
- Bu proseslər özündə hansı səhvləri və xətalara əks etdirir?

Heyətin Resurslarının İdarə olunması araşdırmaları bu əqli prosesdə kontekst və gözləntinin vacibliyi bir daha qeyd olunur.

Aşağıdakı amillər əlaqə zamanı düzgün başa düşülməyə təsir edə bilər:

- Yüksək iş yükü.
- Yorgunluq.
- “Stiril kabina” qaydalarına əməl olunmaması.
- Fikrin yayınması.
- Fasilələr.
- Münaqişələr və təzyiqlər.

Buna səbəb ola bilər:

- Rabitə problemi.
- Çağırış adının buraxılması və ya yanlış çağırış adından istifadə.
- Qeyri-standart frazeologiyadan istifadə.
- Dinləmədə və ya cavab verməkdə səhvlər.

1995-2015-ci illərdə baş vermiş aviasiya hadisələrinin analizi aparılıb, onlarda xüsusi vəziyyətin inkişafı öyrənilərək baş vermə səbəblərinə görə klasifikasiya edilib, nümunələr göstərilmişdir.

Avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi:

2006-cı il mayın 2-dən 3-nə keçən gecə Yerevan-Soci marşrutu üzrə RNV967 reysini yerinə yetirən Armavia aviakompaniyasına məxsus aerobus A320-211 tipli hava gəmisi eniş yerinə yetirərkən Qara dənizdə qəzaya uğramışdır. Təyyarədə olan bütün 105 sərnəşin və 8 heyət üzvü həyatını itirmişdir.

Qlissada üzrə eniş yerinə yetirərək zolağa yaxınlaşma zamanı UEZ-də görünüşün pisləşməsi və minimumdan aşağı enməsi səbəbi ilə dispetçer A320 heyətinin üzvlərinə enişə dayandırmağı və sağa dönmə ilə 600 m hündürlüyü yığma haqda göstəriş verir. Heyət ikinci dövrəyə getmə proseduru S.İ.P.-də qeyd olunduğu kimi yerinə yetirmir, hündürlükyığma avtopilotda və enmə konfigurasiyasında yerinə yetirilir və şassilər uçuşun sonuna qədər buraxılmış vəziyyətdə olmuşdur. Avtopilotun nəzarəti altında manevrin yerinə yetirilməsi zamanı uçuşun nəzərdə tutulmuş rejimdən aşağı rejim ilə yerinə yetirilməsi (LOW ENERGY WARNING) siqnalizasiyası işə düşür. Heyət üzvləri bu siqnalizasiyaya S.İ.P.-də nəzərdə tutulduğu kimi tam uçuş rejimi verməklə reaksiya göstərdilər və eyni zamanda gəmi kapitanı idarəetmə sükanında yerləşən düymə ilə avtopilotu söndürdü. Avtopilotun söndürülməsi səbəbi kimi gəmi kapitanının manevr yerinə yetirilən zaman hava gəminin dinamikası və vəziyyətini dəyərləndirməsi ehtimal olunur: tanqaj bucağı -+ 21, kren bucağı +25, sürətin düşməsi <<SPEED SPEED SPEED>> siqnalizasiyasının işə düşməsi və növbəti dəyişikliklərin proqnozlaşdırma bilməməsi.

Uçuşun qalan hissəsi pilotlar tərəfindən direktorların köməyi ilə idarə olunurdu. Avtopilotun söndürülməsindən sonra idarə olunmanı gəmi kapitanı həyata keçirirdi və onun ilkin manevrləri hava gəmisini 2-3 m/san hündürlük yığma ilə 20 dərəcəli sağa krenlə dönmə ilə nəticələndi. Dönmə manevri 090 kursa çatana qədər davam etdi daha sonrakı mərhələdə gəmi kapitanı hava gəmisini -12 dərəcəli tanqajla və 40 dərəcəyə yaxın kren vəziyyətinə keçirdi ki buda öz növbəsində nominal iş rejimində çalışan mühərklə təyyarənin vertikal enmə və cihaz sürətinin artmasına, EGPWS sisteminin siqnalizasiyasının işə düşməsinə və buraxılmış mexanizmlərlə uçuş sürətinin artmasına gətirib çıxardı. EGPWS sisteminin siqnalizasiyasının işə düşməsindən sonra idarə olunma hər iki pilot tərəfindən həyata keçirilməyə başlandı. İdarə olunmada prioritetin əldə olunması üçün nəzərdə tutulmuş düymənin basılması heç bir pilot tərəfindən həyata keçirilmədi. İkinci pilotun və gəmi kapitanının idarə etməsi eyni anda koordinasiya olunmuş və tam əks istiqamətlərdə aparılırdı. Hər

iki pilotun eyni anda idarə etməsi siqnalizasiyası (DUAL INPUT) isə prioritet dərəcəsinə görə EGPWS siqnalizasiyasından üstün olmadığı üçün işə düşmədi. Hər iki pilotdan heç biri enmə zamanı parametrlərə tam olaraq nəzarət etmirdi və S.İ.P-i tələblərə uyğun olaraq yerinə yetirmədi. Hava gəmisi su səthi ilə toqquşaraq parçalandı.

İkinci dövrəyə getməyə hazırlıq:

Aviaqəza 2013-cü il noyabrın 17-də “Tatarstan” aviakompaniyasına məxsus Moskva – Kazan marşrutu üzrə uçuş həyata keçirən Boeing 737-500 tipli təyyarənin eniş yerinə yetirən zaman yerli vaxtla 19:23 də baş vermişdir.

Aerodrom ərazisinə yaxınlaşan zamanı dispetçer heyəti marşrut xəttindən 4 km yayındıqları barədə məlumatlandırdı. Heyət üzvləri məlumatı qəbul etdikdən sonra uzun müzakirə aparıb avtopilotun naviqasiyasında LNAV rejimini HD SEL rejimi ilə əvəz olunması haqda qərar qəbul etdilər. Bununla da uçuş kursu 68° dən 73°-ə dəyişdi, lakin bu da UEZ xəttinə çıxmaq üçün yetərli deyildi və təyyarə hələdə 4 km yayınma ilə hərəkətini davam edirdi. Kulətin yan göstəricisinin qiymətinin dəyişməsi təyyarənin sürüşmə bucağının +5 - 0 bucaqları arasında dəyişməsi ilə müşayiət olunurdu.

Enmə İLS üzrə avtomat rejimdə UEZ 29 yerinə yetirilirdi. Heyət üzvləri təyyarəni enmə konfigurasiyasına gətirdikdən sonra START dispetçeri ilə əlaqəyə keçdilər. Təyyarənin uçuş kursu və enmə hündürlüyü lazımi kimi olmamasına baxmayaraq (və heyət üzvləri bunu başa düşürdülər) pilotlar 19:21 də dispetçerin enişə hazırlıq haqqında sorğusuna hazır olduqlarını bildirilər və dispetçerdə radiolokatorun ekranında bu halı müşahidə etməsinə baxmayaraq enişə davam etdirməyə icazə verdi. Yaxın markerləri keçdikdən sonra PAPI vizual enmə işıqlarının vasitəsi ilə pilotlar müəyyən etdilər ki lazımi enmə trayektoriyasından çox yüksəkdəirlər. Təyyarənin enməsinə təhlükəsiz həyata keçirə bilməyəcəklərini dərk edib qecikmiş ikinci dövrəyə getmə haqda qərar qəbul etdilər və bu barədə dispetçeri məlumatlandırdılar. Həmin andan təyyarə 270 m yüksəklikdə idi və qərarı qəbul edən start dispetçeri pilotlara 500 m hündürlüyünü yığmağa və “kruq” dispetçeri ilə əlaqəyə keçmələrini bildirdi. İkinci dövrəyə getmə prosesi mühərriklərin TO/GO (Takeoff/Go Around) rejiminin aktivləşdirilməsi ilə başladı. Enmə zamanı aktivləşdirilmiş iki avtopilotdan biri aktiv olaraq qaldı və uçuş əl rejimində direktorlar vasitəsi ilə davam etdirilməyə başlandı. Bununla belə ikinci dövrəyə getmə hündürlüyü (500m) avtopilot panelində (MCP) heç bir heyət üzvü tərəfindən quraşdırılmadı. İkinci dövrəyə getmə prosedurları başladıqdan 6 saniyə sonra mühərriklər hesablanmış rejimə çıxdı və (N1 83% və bu rejim uçuşun sonuna qədər davam etdi.) pilotlar qanad arxacıqlarının vəziyyətini 30°-dən 15°-ə dəyişdilər. İkinci pilot dispetçerlə əlaqəyə çıxdı və bu radioəlaqə 16 saniyə çəkdi. Dartı qüvvəsinin artmasından və qanad arxacıqlarının yığılmasından əmələ gələn moment nəticəsində təyyarə hündürlükyığma rejiminə keçdi və tanqaj bucağı 25° qədər artdı, bununla da cihaz sürəti azalmağa başladı. İkinci pilot radioəlaqəni bitirdikdən sonra şassinin yığılmalı olduğunu bildirdi və MCP-də ikinci dövrəyə getmə hündürlüyü 500 m qiymətini quraşdırdı (həmin anda təyyarə artıq 500 m-dən yuxarıda idi). Heyət üzvləri şassinin yığılmasını həyata keçirdikdən sonra sürəti 150 knots-dan 125-knots-a qədər azaldılar və idarə etmə dəstəyinin köməyi ilə 25°-lik tanqajı azaltmağa başladılar. Həmin an üçün təyyarənin hündürlüyü 600m təşkil edirdi və 20 m/san sürətlə hündürlük yığmanı davam edirdi. Pilotlar idarə etmə sükanını həmin vəziyyətdə 4 saniyyə saxladıdan sonra geriye balanslaşmış vəziyyətinə qayıtdılar və 1 saniyəlik fasilə yarandı. Bu 5 saniyyə ərzində təyyarənin tanqajı 25°-dən 0°-yə qədər dəyişdi və şaquli yüklənmənin göstəricisi 0.5 g qədər azaldı. Hündürlük yığma dayandırıldı və cihaz sürəti minimuma qədər azaldı (117 knots). 19:23-də gəmi kapitanı yenidən təyyarənin burnunu aşağı istiqamətləndirdi və yenə də 4 saniyyəyə yaxın müddət ərzində sükanı həmin vəziyyətdə saxladı və geriye balanslaşmış vəziyyətinə qayıtdı ki, bu da təyyarənin enməyə başlamasına gətirdi. Həmin an üçün təyyarənin parametrləri: yüklənmə 0 g, tanqaj -20°, sürət 140 knots (artım 10 knots/san), hündürlük 2200 ft (670 m), vertikal sürət 5000 ft/dəq (25 m/san). Təyyarə 700 m hündürlükdən intensiv enməyə başladı EGPWS sistemi işə düşdü. 19:23:21 də 3 cü dəfə sükanın pilotdan əks istiqamətə verilməsi halı qeydə alındı (sonadək) və bunun nəticəsində yüklənmə -0.8 -0.9g qədər artdı və tanqaj bucağı -50° -60° təşkil edirdi. Artıq növbəti saniyələrdə təyyarə yerlə toqquşdu və toqquşma anı tanqaj bucağı -75°, sol kren 35° sürət isə 450 km/saat təşkil

edirdi. İkinci dövrəyə getmə anından qəzayadək 45 saniyə enmə prosesi isə 20 saniyə təşkil etdi. Qəza UEZ 11 və UEZ 29 arasında olan ərizidə oldu və qırıntıları böyük əraziyə səpələndi, bütün heyət üzvləri və sərnişinlər həlak oldu.

Quraşdırma prosedurları və hündürlükölçəndə təzyiqin çarpaz yoxlanması:

25 fevral 2009-cu ildə İstanbul-Amsterdam TK1951 reysini yerinə yetirən Türkiyə Hava Yollarına məxsus Boeing 737-8F2 tipli hava gəmisi hava limanına yaxınlaşma zamanı UEZ-ə 1.5 km qalmış qəzaya uğradı. Aparılan araşdırmalar göstərdi ki, qəza anına qədər təyyarə tam saz vəziyyətdə idi. THY-ə məxsus hava gəmisi qlissada xətti boyu uçuşu avtopilot və autothrottle idarə etməsi altında həyata keçirirdi. 609.6 m hündürlükdə sol radiohündürlük ölçən yanlış hündürlük göstərməyə başladı. 2.13 m və bunun əsasında autothrottle mühərrikin iş rejimini tam azaltdı. Pilotlar autothrottle söndürməli və mühərrikin rejimini artırmalı idilər. Radiohündürlükölçənin işindəki xəta şassilər yığılmış halda mühərrikin rejiminin maksimum azaldılması vəziyyəti üçün səs siqnalının işə düşməsinə gətirib çıxardı, lakin bu hadisə pilotların diqqətini cəlb etmədi. Gəmi kapitanı həmin an ikinci pilota enmədən əvvəl yoxlama prosedurların izah edirdi. Təyyarənin sürəti enməyə yaxınlaşmanın minimal sürətindən 74 km/saat aşağı endi və bu da 149 m-də aşma təhlükəsi siqnalizasiyasının işə düşməsinə gətirib çıxardı. İkinci pilot mühərrikin rejimini artırdı, lakin autothrottle söndürmədi. Bundan sonra gəmi kapitanı idarə etməni öz üzərinə götürdü. İkinci pilot əlini mühərrikin idarə etmə dəstəyinin üzərində götürdükdən sonra autothrottle yenidən mühərrikin dövrlər sayını azaldır və yalnız 6 saniyə sonra yenidən mühərrikin rejimi artırılır, lakin artıq gec olduğundan qəza qaçılmaz olur. Yekun hesabatda göstərilir ki, "Landing configuration warning" siqnalizasiyası enmə zamanı bir neçə dəfə işə düşüb. Sol radiohündürlükölçən isə periodik olaraq bundan əvvəlki 9 uçuşda nasaz olub və bu halların ikisində autothrottle retar rejiminə keçib.

Statistika göstərir ki uçuşların təhlükəsizliyinin artırılması üçün göstərilən səylərə baxmayaraq son illərdə aviasiya hadisələrində nəzərəçarpaacaq dəyişiklik yoxdur. Hər 4 insidentdən 3-ü insan ehtiyatsızlığı səbəbindən baş verir. Hadisənin düzgün başa düşülməməsi, səhv qərarların qəbul edilməsi və bu kimi amillər bir çox insidentin əsasını təşkil edir. Müasir aviasiyada təhlükəsizlik səviyyəsinin çox yüksək olmasına baxmayaraq buraxılan hər bir kiçik səhvin sərnişin və yükdaşıma sahəsində nəticəsi çox ağır ola bilər. Buna görə də bugünkü gün aviasiyada təhlükəsizliyin təmin olunmasında insan amilinə böyük önəm göstərilir. Qeyd olunan hallar Standart İstismar Prosedurlarının yerinə yetirilməsində nöqsanlar buraxıldığı səbəbdən yaranmış və inkişaf edərək insident və aviaqəzalarla nəticələnmişdir. Bu kimi hadisələrin gələcəkdə təkrarlanmaması üçün SƏP-in öyrənilməsi və dəqiq yerinə yetirilməsi əsas şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Актуальность CRM & HF для отрасли и авиакомпании (Аэрофлота).
2. Рекомендации по разработке и внедрению стандартных эксплуатационных процедур (SOP)
3. Flight Operations Briefing Notes Human Performance Human Factors Aspects in Incidents / Accidents.
4. Boeing 737-53A Tatarstan Airlines official accident investigation report.
5. Airbus A320-211 Armavia official accident investigation report.
6. Boeing 737-8F2 Turkish Airlines Official accident investigation report.

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ УСПЕШНОГО ВЫПОЛНЕНИЯ ПОЛЕТА ПО ВЫПОЛНЕНИЮ СЭП

В.Е. Алиев

Качество работы персонала авиакомпании, особенно членов летных экипажей по сей день является основой безопасного выполнения авиaperевозок. В свою очередь, качество работы пилотов напрямую зависит от того, насколько полными, понятными и доступными СЭП (стандартная эксплуатационная процедура) они обладают. Разработка и применение СЭП эффективны лишь тогда, когда эксплуатант обеспечивает здоровое сотрудничество и обратную связь, при этом особую важность имеет привлечение рядового персонала (пи-

лотов), как конечных исполнителей стандартных процедур. Внедренные SOPs должны на постоянной основе пересматриваться и, при необходимости, дорабатываться или меняться.

Ключевые слова: авиационная грузоперевозка, здоровое сотрудничество, эксплуатирующий персонал

PROGNOSIS OF SUCCESSFUL EXECUTION OF THE FLIGHT WITH THE IMPLEMENTATION OF SOP

V.Ə. Əliyev

The quality of the company's personnel, especially members of the flight crew to this day is the basis for the safe performance of air traffic. In turn, the quality of the pilot depends on how comprehensive, understandable and accessible SOPs they possess. Development and use of SOPs are effective only when the operator provides a healthy cooperation and feedback, with particular importance is the involvement of ordinary personnel (pilots) as the final implementing standard procedures. Embedded SOPs should be reviewed on an ongoing basis and, if necessary, modify or change.

Keywords: an aviation cargo transportation, healthy cooperation, operating person.

Готовятся к изданию следующие книги:

1. Ə.N. Yaqubov, M.F. Şəfiyev, S.M. Sərdarlı.
Analitik həndəsənin bəzi elementləri. Dərs vəsaiti.
Bakı, 2017, 158 səh.
2. Нариман Гасанзаде
Культурология. Учебник. Национальная Академия Авиации. Баку, 2017, 304 стр.

KOMPÜTER TEXNİKASI, İNFORMASIYA ŞƏBƏKƏLƏRİ

ПОВЫШЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ ЕМКОСТИ НАЙКВИСТОВОГО ЭЛЕМЕНТА ПРИ ТАЙМЕРНОМ КОДИРОВАНИИ

Н.В. Захарченко, М.М. Гаджиев, И.А. Киреев, Д.В. Голев, А.В. Толкачев*
М.А. Гумбаталиев

Одесская Национальная Академия Связи им. А.С. Попова*, Milli Aviasiya Akademiyası

Проведено сравнение блочного, позиционного и таймерного кодирования по двум информационным параметрам: количество информации в кодовом слове (энтропии сообщения «Н») и информационном содержании одного элемента в кодовой конструкции.

Даны рекомендации по увеличению энтропии кодовых конструкций при постоянной длине кодового слова.

Ключевые слова: позиционное кодирование, таймерное кодирование, кодовые конструкции.

Особенности позиционного двоичного кодирования

Позиционное кодирование предусматривает передачу каждой цифры двоичного числа, соответствующего номеру данного символа в десятичной системе, одним из двух сигналов (1; 0) длительностью интервала Найквиста t_0 (или элементарного сигнала). Длительность элементарного сигнала « t_0 » определяется временем переходного процесса на выходе канала с полосой ΔF как величина ΔF [1].

$$t_0 = \frac{1}{\Delta F} \quad (1)$$

При этом величина ΔF практически выбирается на 30% больше скорости модуляции (изменение информационного параметра) с учетом нелинейности фазовой и амплитудной характеристик [2].

В результате выполнения указанных условий при позиционном кодировании расстояние между моментами модуляции не меньше интервала Найквиста или кратно ему. Вследствие этого, минимальное энергетическое расстояние между кодовыми конструкциями равно энергии найквистового элемента. Именно это свойство позиционных кодов ограничивает число различных кодовых слов « N_p », которое можно реализовать на интервале $T_{CK} = m \cdot t_0$.

$$N_p = a^m \quad (2)$$

где a – количество различных значений информационного параметра [3].

Учитывая, что энтропия (количество информации) кодового слова (H) [1] определяется как $\log_2 N_p$.

$$H = \log_2 N_p = \log_2 a^m = m \log_2 a \quad (3)$$

Следовательно, информационная емкость J_H одного элемента [4] равна:

$$J_H = \frac{H}{m} = \frac{m \log_2 a}{m} = \log_2 a \quad (4)$$

Из (3), (4) следует, что при позиционном кодировании энтропия кодового слова зависит от числа информационных элементов в кодовом слове (m), а информационная емкость одного найквистового элемента J_H определяется только числом различных значений информационного параметра « a ».

Таким образом, в двоичном канале при позиционном кодировании, независимо от длины кодового слова, нельзя «упаковать» информации больше чем $\log_2 a$.

$$J_H = \log_2 a = \log_2 2 = 1 \quad (5)$$

т.е. 1 бит информации, а мощность кода (число реализаций) не может быть больше чем $N_p = 2^m$.

Рассмотрим эффективность избыточных кодов при позиционном кодировании. Известно [2], что для построения корректирующего (избыточного) кода к информационным (m) элементам добавляются r -проверочных, которые используются для проверки правильности приема информационной части. В связи с этим, получаем n -элементное слово

$$n = m + r \quad (6)$$

В таком кодовом слове r -проверочных элементов используется для построения r -проверок из информационных элементов [2]. Число r определяется кратностью исправляемых ошибок (t_u), которое зависит от кодового расстояния [3].

$$d = 2t_u + 1 \quad (7)$$

В таблице 1 представлено число проверочных элементов в зависимости от « m » и « d » [2] при $m \in 1 \div 10$; $d \in 2 \div 7$.

Таблица 1

Число проверочных элементов в зависимости от « m » и « d »

$d \backslash m$	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
3	2	3	3	3	4	4	4	4	4	4
4	3	5	5	6	6	7	7	7	7	8
5	4	7	8	8	9	9	10	10	10	11

Таблица 1 демонстрирует влияние кодового расстояния d на число проверочных элементов: начиная с $d > 4$, $m > 2$ число дополнительных проверочных элементов становится больше числа информационных. Учитывая выражения (4), (5), энтропия кодового слова и информационная емкость одного найквистового элемента уменьшаются с ростом « m » и становятся

$$\begin{aligned} H &< n \\ J_H &< \log_2 a \end{aligned} \quad (8)$$

Этот недостаток, как и первый, является следствием кратности расстояния между моментами модуляции, длительности элемента Найквиста (t_0). Таким образом увеличить число реализаций на интервале $T_{CK} = m \cdot t_0$ можно когда кодовое энергетическое расстояние будем меньше энергии найквистового элемента.

Особенности формирования таймерных сигнальных конструкций

В таймерных сигнальных конструкциях информация о передаваемом символе содержится в нескольких « i » информационных отрезках, расположенных на интервале кодового слова длиной $T_{CK} = m \cdot t_0$, и удовлетворяющих условиям:

$$\begin{aligned} 1. \tau_{ci} &= t_0 + \xi \Delta \quad \Delta = \frac{t_0}{S}; \xi \in 2 \div S_0 - \text{целое} \\ 2. T_{CK} &\leq \tau_{c1} + \tau_{c2} + \dots + \tau_{ci} \end{aligned} \quad (9)$$

$$3. i \leq m$$

Первое слагаемое условия 1 обеспечивает интервал между моментами модуляции не меньше интервала Найквиста (что позволяет установлению переходного процесса); второе слагаемое условия 1 несет информацию о передаваемом символе. Второе условие говорит о том, что число отрезков не может в суммарной длине быть больше $T_{СК}$, так как это возможно только если длина одного или нескольких отрезков будет меньше t_0 (что противоречит условию 1). Третье условие вытекает из второго. Знак равенства при выполнении третьего условия обозначает, что при $i=m$ возможна одна реализация сигнальной конструкции. Основное преимущество таймерных кодов – возможность синтезировать их количество намного больше по сравнению с позиционным кодом ($N_T \gg N_{П}$). Согласно [2], число реализаций таймерных конструкций определяется длительностью интервала реализаций (m), числом информационных отрезков в кодовой комбинации (i), величиной Δ (или S) (9).

$$N_{PT} = \frac{[mS - i(S-1)]}{i!(mS - iS)} \quad (10)$$

В таблице 2 приведено число реализаций при $m \in 4 \div 10$ « $N_{П}$ » для позиционного кодирования и « N_T » для таймерного кодирования при $S \in 3, 7$ при $i \in 2, 3, 4$

Таблица 2

Число реализаций при $m \in 4 \div 10$

i	S	m	4	5	6	7	8	9	10
		$N_{П}=2^m$							
2	3	N_T	28	55	91	136	190	253	325
	7	N_T	120	253	435	666	946	1275	1653
3	3	N_T	20	84	220	455	816	1330	2024
	7	N_T	120	680	2024	4495	8436	14190	22100
4	3	N_T	1	35	210	715	1820	3876	7315
	7	N_T	1	330	3060	12650	35960	82251	163185

При расчетах использовано выражение (10). Анализ таблицы показывает:

1) отношение числа реализаций N_{PT} к числу $N_{П}$ увеличивается при увеличении m от 10 (при $m=5$, $N_{PT}/N_{П} = 330/32 \approx 10$) до 100 (при $m=10$, $N_{PT}/N_{П} = 163185/1024 = 159,3$);

2) при $m=4$, $i=4$ $N_P = 1$;

так как при создании используемых ансамблей с различными параметрами число кодовых конструкций можно объединять при условиях:

– равенства интервала реализаций (m);

– одинаковых значений Δ (т.е. S форм. 8), то создавая используемый ансамбль N_a с мощностью $N_P = 2^{10} = 1024$ при $m=5$; $S=7$ можно использовать множества

$$N_P(i=3) = 680$$

$$N_P(i=4) = 330$$

$$N_P(i=2) = 14 \text{ и } 253$$

Указанные множества N_P позволяют передавать в одном кодовом слове длиной $m=5$ суммарное число реализаций 1024, т.е. энтропия $H = \log_2 N_P = 10$ бит, в одном пяти-элементном слове.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, кодовые слова, реализованные на интервале $m=5$ при $i=2$; $i=3$; $i=4$ и $S=7$ позволяют получить энтропию равную $H = \log_2 N_P = \log_2 1024 = 10$, что соответствует информационной емкости одного элемента J_H равной $J_H = \frac{10}{5} = 2$ бита, что в разы больше в сравнении с позиционным кодированием (5).

ЛИТЕРАТУРА

1. Буга Н.Н. Основы теории связи и передачи данных / Буга Н.Н. – Ч. 4. – Л.: ЛВИКА им. А.Ф. Можайского, 1970. – 704 с.
2. Буга Н.Н. Основы теории связи и передачи данных / Буга Н.Н. – Ч. 1. – Л.: ВИКА им. А.Ф. Можайского, 1968. – 542 с.
3. Захарченко М.В. Системы передавання даних. – Т. 1: Завадостійке кодування: підручник / М.В. Захарченко. – Одеса: Фенікс, 2009. – 448 с.
4. Зюко А.Г., Фалько А.И., Банкет В.Л., Иващенко П.В. Помехоустойчивость и эффективность систем передачи информации / Под ред. А.Г. Зюко. – М.: Радио и связь, 1985. – 304 с.
5. Захарченко Н.В. Информационные параметры таймерных сигнальных конструкций при кодовом уплотнении канала / Н.В. Захарченко, С. М. Горохов, А. В. Кочетков, В. М. Горичкий, А. В. Толкачев // Наукові праці ОНАЗ ім. О.С. Попова. – 2016. – № 2. – С. 25-29.

TAYMER KODLAŞDIRILMASINDA NAYKVİST ELEMENTİNİN İNFORMASIYA TUTUMUNUN ARTIRILMASI

N.V. Zaxarçenko, M.M. Hacıyev, İ.A. Kireyev, D.V. Qolev, A.B. Tolkaçev,
M.A. Hümbətəliyev

Məqalədə iki informasiya parametrinə görə bloklu, mövqeli və taymer kodlaşdırmaları müqayisə edilmişdir. Kodlaşdırılmış sözün sabit uzunluğunda kod konstruksiyasının entropiyasını artırmaq üçün təklif verilmişdir.

Açar sözlər: pozisiya kodlaşdırılması, taymer kodlaşdırılması, kod konstruksiyaları

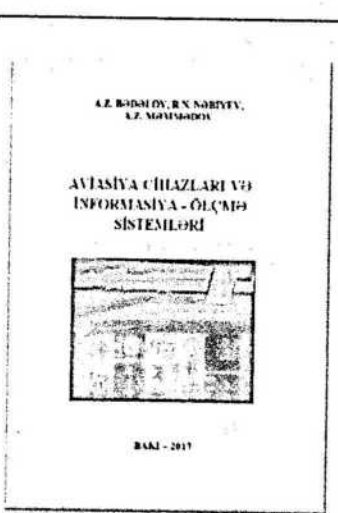
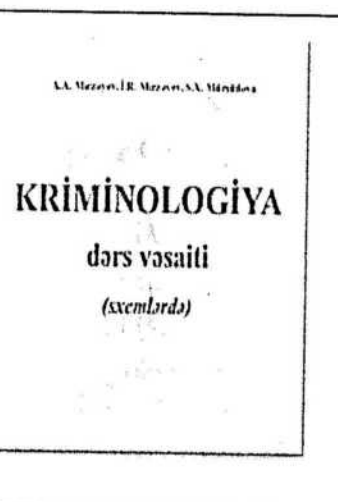
INCREASING IN INFORMATION CAPACITY OF NYQUIST INTERVAL USING TIMER CODING

N.V. Zakharchenko, M.M. Hacıyev, İ.A. Kireev, D.V. Golev, A.V. Tolkaçev,
M.A. Humbataliyev

Comparison of block, position and timer coding by two information parameters is carried out: amount of information in the code word (message entropy "H") and the information maintenance of one element in a code design. Recommendations about increasing entropy of code designs with a constant length of the code word are given.

Keywords: position encoding, timer encoding, code constructions.

“Mülki Aviasiya” redaksiyasında nəşr olunmuş yeni kitablar

	<p>Л.Н. Агаева. История Азербайджана. Методическое пособие. Баку, НАА, 2017, 80 стр.</p> <p>Методическое пособие по «Истории Азербайджана» написано для ВУЗов Азербайджанской Республики. Оно рассчитано для студентов технических, экономических, юридических, переводческих и других факультетов вузов по всем специальностям на ступени бакалавр.</p>
	<p>A.Z. Bədəlov, R.N. Nəbiyev, A.Z. Məmmədov. Aviasiya cihazları və informasiya-ölçmə sistemləri. Dərslik. Bakı, MAA, 2017, 382 səh.</p> <p>Dərslik 050624 - Cihazqayırma mühəndisliyi, 050616 – Uçuş mühəndisliyi və 051614 – Aviasiya texnikası avadanlıqlarının istismarı mühəndisliyi ixtisasları üzrə bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslikdən, həmçinin magistrantlar, doktorantlar, müəllimlər və mühəndis-texniki işçilər də istifadə edə bilərlər.</p>
	<p>A.A. Mirzəyev, İ.R. Mirzəyev, S.X. Mürşüdoğa. Kriminologiya. Dərs vəsaiti (sxemlərdə). Bakı, MAA, 2017, 240 səh.</p> <p>Kriminologiya cinayətçilik haqqında ümumi nəzəri elm olmaqla, bilavasitə onunla praktiki mübarizədə vacib vasitə kimi çıxış edir.</p> <p>Bu məqsədlə tələbələrin cəmiyyətdə mövcud olan sosial-neqativ təzahürlərin qarşısının alınması məqsədi ilə cinayətçilik, onun yaranmasının, sabitliyinin və dinamikasının səbəbləri və qanunauyğunluqları, habelə hüquq pozuntusu törətmiş şəxslərin şəxsiyyəti haqqında dərin biliklərə yiyələnməsi zəruridir.</p>

	<p>S.İ.Əliyev, M.M.Nəsirova, G.C.Çobanova. Aviasirkətin biznes fəaliyyətinin əsasları. Dərslik, Bakı, MAA, 2017, 199 s.</p> <p>“Aviasirkətin biznes fəaliyyətinin əsasları” fənni üzrə dərslikdə dünya hava nəqliyyatının inkişafında böyük rolu olan aviasirkətlərin növləri və onların idarə olunması formalarından, istehsalat və kommersiya fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərindən, beynəlxalq aviasiya alyanslarında iştirakından, aviadaşımaların satışından, bonus proqramlarından və reklam siyasətindən bəhs edilir.</p>
	<p>Nariman Gasanzade. Kulturologiya. Uchebnik. Natsionalnaya Akademiya Avnatsii. Bakı, 2017, 304 str.</p> <p>Kulturologiya (istoriya mirovoy kulturny) – odna iz oblastey nauki, obladayushaya mashtabnoy estetikoy – filosofskoy znachimostyü po vmesimosti dukhovnykh tsennostey, kotoraq posle pribreteniya nezavisimosti Azerbaydzhana stala shiroko prepodavatsya v vysshix uchebnykh zavedeniyaх i kolledzhaх strany.</p> <p>Uchebnik rekomenduyetsya dlya studentov i uchashchix vysshix uchebnykh zavedeniy, litsiev i kolledzhey, a takzhe dlya shirokogo kruga chitatel'ey.</p>
	<p>A.M. Pashayev, A.Sh. Mextniyev, A.A. Mextniyeva. Fizicheskiye osnovy distantsionnogo zondirovaniya. Bakı – 2017. 240 str.</p> <p>Kniga posvyashena teoreticheskim osnovam distantsionnogo issledovaniya Zemli i tsessov, proishodyashchix v sisteme «zemnaya poverkhnost' - atmosfera». Predstavlen obzor bazovykh ponyatiy, osnovnykh fizicheskikh tsessov i klassicheskikh metodov, naučno obyasnyayushchix prirodnyye yavleniya. Takzhe možno oznakomit'sya s etapami formirovaniya nauchnogo napravleniya «distantsionnoye zondirovaniye», istoriyei fotoqrafirovaniya s letatelnnykh apparatov, statistikoй po razvitiyu kosmicheskikh tekhnologiy v razlichnykh stranaх, istoriyei razvitiya azerkosmicheskikh issledovaniy i kosmicheskoy industrii v Azerbaydzhane, a takzhe informatsiyei o sovremennykh programnykh kompleksaх po obrabotke i interpretatsii prostanstvennoy informatsii.</p>

MÜNDƏRİCAT

AVIASİYA ELEKTRONİKASI

1. Yüksək qradientli maqnit sahəsində hissəciklərin çökməsi prosesinin tədqiqatı
R.M. Abbasov.....
2. Qabıq konstruksiyaların tədqiqinə dair aparılmış elmi işlərin qısa analizi
M.X. İlyasov, M.Q. İsgəndərov, Z.N. Abdullayev.....

AERONAVİQASIYA VƏ RABİTƏ

3. Təyyarənin qərarlaşmayan hərəkətində aerodinamik xarakteristikaların hesablanması
(Deltaşəkilli qanadın misalında)
E.E. Ələkbərov.....

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

4. Radionuklidlərin Yer kürəsinin üst qatlarında və Benyof zonalarında baş verən istilik mübadiləsi proseslərində rolu və miqrasiya xüsusiyyətləri
K.R. Allahverdiyev, E.Ə. Əhmədov.....
5. Abşeron yarımadasının neftqazlılığı perspektivliyinin qiymətləndirilməsi
A.E. Adıgözəlova.....
6. Xammalın sənaye emalı probleminin ekoloji təhlükəsizliyinin bəzi aspektləri
C.S. Mehdiyev.....
7. Azərbaycanda Xəzərin şimal sahilboyu ərazisində ekoloji vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi
R.F. İslamova, H.N. Məmmədov, E.S. Qəhrəmanov.....
8. Şoranlaşmış torpaqların eyniləşdirilməsi üçün yüksək ayırdetmə peyk informasiyasının tətbiqi
X.R. İsmətova.....

İQTİSADİYYAT, MENECMENT VƏ HÜQUQ

9. Xüsusi iqtisadi zonaların sosial - iqtisadi inkişafa təsiri
S.H. Pürhani, E.R. Əhmədov.....
10. Nəqliyyat xidmətləri bazarında swot-analiz alətlərindən istifadə
O.N. Markova.....
11. Sənaye müəssisələrində investisiyaların mahiyyəti və əhəmiyyəti
R.A. Hüseynov.....
12. İnsan resurslarının idarə edilməsinin inkişaf mərhələləri və perspektivləri
F.F. Ələkbərova, S.M. Ramzanova.....
13. Vicdan azadlığı dövlət və din münasibətləri müstəvisində
N.K. Əliyev.....
14. Maddi sübutların baxışına hazırlıq işinin bəzi xüsusiyyətləri
İ.R. Mirzəyev.....
15. Azərbaycan Xalq cümhuriyyətində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını təsbit edən normativ-hüquqi aktların bəzi xüsusiyyətlərinə dair
R.A. Əkbərov.....
16. Qafqaz regionunda terrorçuluğun yaranmasının səbəbləri: ərazi separatçı terrorizminin etnik əsası
H.B. Hacıyev.....

17. İştirakçılıqla törədilən insan alverinin təsnifləşdirilməsi problemləri T.B. Hacıyev..... 86
18. Azərbaycan Respublikasında milli suveren demokratiyanın yaranması zərurəti və inkişafı problemləri
İ.O. Quliyev..... 90
19. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərlə bağlı bəzi problemlər
S.Ş. Şərifov 97
20. Dövlət aparatının fəaliyyətinin monitoring üsulu ilə qiymətləndirilməsinin konstitusion-hüquqi aspektləri
Ü.İ. Ağamalıyev..... 101
21. İnnovasiya sisteminin formalaşması – mərhələləri, strukturu və inkişafı
Z.M. Nəcəfov, A.T. Rzayeva, İ.A. Eminbəyli, G.Ş. Öməröva..... 105
22. Xarici iqtisadi və investisiya fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi
Z.Q. Quliyev..... 109

HAVA NƏQLİYYATINDA TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

23. Heliportların xilasetmə işləri və yangınsöndürmə təminatının bəzi məsələləri
N.T. Nağıyev, A.C. Həsənov..... 115
24. Stress. Aviasiyada olan stressorlar
A.B. Əlili, M.X. İlyasov..... 121
25. Standart Əməliyyat Prosedurlarının yerinə yetirilməsi ilə uçuşların uğurlu icrasının proqnozlaşdırılması
V.Ə. Əliyev..... 126

KOMPÜTER TEXNİKASI, İNFORMASIYA ŞƏBƏKƏLƏRİ

26. Taymer kodlaşdırılmasında Naykvist elementinin informasiya tutumunun artırılması
N.V. Zaxarçenko, M.M. Hacıyev, İ.A. Kireyev, D.V. Qolev, A.B. Tolqaçev,
M.A. Hübətəliyev..... 132

СОДЕРЖАНИЕ

АВИАЦИОННАЯ ЭЛЕКТРОНИКА

1. Исследование процесса осаждения частиц в высокоградиентном магнитном поле
Р.М. Аббасов..... 1
2. Краткий анализ научных работ в области исследования оболочных конструкций
М.Х. Ильясов, М.Г. Искендеров, З.Н. Абдуллаев..... 6

АЭРОНАВИГАЦИЯ И СВЯЗЬ

3. Расчёт аэродинамических характеристик неустановившегося движения воздушных судов (на примере дельтавидного крыла)
Э.Э. Алекперов..... 12

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

4. Об особенностях и роли миграции радионуклидов в теплообменных процессах, происходящих в породах верхних слоёв Земли и зонах Беньофа
К.Р. Аллахвердиев, Е.А. Ахмедов..... 16
5. Оценка перспектив нефтегазоносности Апшеронского полуострова
А.Э. Адыгёзалова..... 23
6. Некоторые аспекты проблемы экологической безопасности промышленной переработки сырья
Д.С. Мехтиева..... 27
7. Анализ и оценка экологической ситуации в северной прибрежной зоне Каспийского моря в Азербайджане
Р.Ф. Исламова, Х.Н. Мамедов, Э.С. Гахраманов..... 32
8. Применение спутниковой информации высокого разрешения для идентификации засоленных земель
Х.Р. Исмагова..... 36

ЭКОНОМИКА, МЕНЕДЖМЕНТ И ПРАВО

9. Влияние специальных экономических зон на социально – экономическое развитие
С.Х. Пурхани, Е.Р. Ахмедов..... 42
10. Использование инструментов swot-анализа на рынке транспортных услуг
О.Н. Маркова..... 47
11. Сущность и польза инвестиций на промышленных предприятиях
Р.А. Гусейнов..... 52
12. Этапы и перспективы развития управления человеческими ресурсами
Ф.Ф. Алекперова, С.М. Рамазанова..... 54
13. Свобода совести в контексте отношений между государством и религией
Н.К. Алиев..... 59
14. Некоторые особенности подготовительной работы к осмотру вещественных доказательств
И.Р. Мирзоев..... 67
15. О некоторых особенностях нормативно-правовых актов, закрепляющих права и свободы человека и гражданина в АДР
Рахиб Акберов..... 71

16. Причины возникновения терроризма на кавказском регионе: этническая основа территориально – сепаратистского терроризма
Г.Б. Гаджиев..... 79
17. Проблемы квалификации торговли людьми, совершенной при наличии признаков соучастия
Т.Б. Гаджиев..... 86
18. Необходимость создания и проблемы развития национальной суверенной демократии в Азербайджанской Республике
И.О. Кулиев..... 90
19. Некоторые проблемы, связанные с преступлениями в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ
С.Ш. Шарифов..... 97
20. Конституционно-правовые аспекты оценки деятельности государственного аппарата мониторинговым способом
У.И. Агамалыев..... 101
21. Формирование инновационной системы – этапы, структура и развитие
З.М. Наджафов, А.Т. Рзаева, И.А. Эминбейли, Г.Ш. Омарова..... 105
22. Налоговое регулирование внешнеэкономической и инвестиционной деятельности
З.Г. Гулиев..... 109

ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ НА ВОЗДУШНОМ ТРАНСПОРТЕ

23. Некоторые вопросы обеспечения спасательных работ и пожаротушения вертодромов
Н.Т. Нагиев, А.Дж. Гасанов..... 115
24. Стресс. Стрессоры в авиации
А.В. Алили, М.Х. Ильясов..... 121
25. Прогнозирование успешного выполнения полета по выполнению стандартной эксплуатационной процедуры
В.Е. Алиев..... 126

КОМПЬЮТЕРНАЯ ТЕХНИКА,
ИНФОРМАЦИОННЫЕ СЕТИ

26. Повышение информационной емкости найквистового элемента при таймерном кодировании
Н.В. Захарченко, М.М. Гаджиев, И.А. Киреев, Д.В. Голев, А.В. Толкачев, М.А. Гумбаталиев..... 132

«Mülki Aviasiya» redaksiya
heyəti tərəfindən baxılmış və
çapına icazə verilmişdir.

Jurnal «Azərbaycan Hava Yolları»
Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti
Milli Aviasiya Akademiyasının
Poliqrafiya Mərkəzində çap olunmuşdur.
Tirajı 50 nüsxə.

Журнал «Ученые Записки» отпечатан
в Центре полиграфии
Национальной Академии Авиации
Закрытого Акционерного Общества
«Азербайджан Хава Йоллары».
Тираж 50 экз.

Редакционный Совет

Глав. редактор, академик НАНА А.М. Пашаев,
зам. глав. редактора, член-корр. НАНА А.Р. Гасанов

Члены Редакционного Совета

Академик НАНА Б.Г. Тагнев, член-корр. НАНА Ф.Дж. Мамедова, член-корр. НАНА А.З. Меликов,
член-корр. НАНА И.М. Исмаилов, член-корр. НАНА А.М. Мамедов, проф. А.З. Бадалов,
проф. М.Х. Ильясов, проф. С.Г. Пурхани проф. Дж.Г. Агаларов проф. Н.А. Гасанзаде, проф. И.О. Гулиев,
проф. М.А. Бабаев, проф. М.Р. Мустафаев, проф. Э.Т. Газарханов, проф. Р.Н. Набиев,
проф. Т.И. Низамов, проф. А.С. Самедов, проф. Р.А. Садыгов, д.ф.х.н. доц. С.Х. Мамедова

Технический редактор: к.ф.-м.н. доц. А.М.Рамазанзаде;

корректоры: О.В. Алиева, Л.С. Алескерова, А.Г. Керимов; составитель: Т.А. Кулиева

Рубрики журнала «ELMI MƏSMUƏLƏR»

Для опубликования в журнал принимаются научные, оригинальные научно-популярные и обзорные статьи по темам: 1) Авиационная техника. 2) Наземные комплексы, стартовое оборудование, эксплуатация летательных аппаратов и их систем. 3) Авиационная электроника. 4) Аэронавигация и связь, аэронавигационные оборудования и комплексы. 5) Наземное оснащение аэродромов и аэропортов. 6) Управление воздушным движением. 7) Метеорология. 8) Охрана окружающей среды. 9) Методология обучения, тренинг. 10) Экономика, менеджмент и право. 11) Проблемы безопасности на воздушном транспорте. 12) Компьютерная техника, информационные сети. 13) Общественные науки. 14) Материалы рекламного характера.

Размещение рекламы на страницах журнала осуществляется на платной основе.

Правила оформления статей в журнал «ELMI MƏSMUƏLƏR»

Статьи принимаются на азербайджанском, русском или английском языках. Каждой статье должна предшествовать аннотация на том же языке, на котором написана статья. Представляемые к публикации статьи должны быть напечатаны через два интервала на белой бумаге формата А4, размер шрифта 12. Отступы: слева от края листа 3 см., справа 2 см., сверху 2 см., снизу 2 см. Объем статей: не более 10 страниц для оригинальной или обзорной статьи, и не более 4 страниц для короткого сообщения, включая рисунки, таблицы и литературу. Статьи представляются в 2-х экземплярах и электронном варианте, набранные в формате WIN. WORD. Рукописи статей не возвращаются авторам. Для авторов из других организаций статьи сопровождаются письмом и актом экспертизы из той организации, где они работают. Статьи рецензируются. Решением Редакционного Совета статья рекомендуется к публикации.

1. Каждая статья начинается с названия, фамилии авторов, названия организации, и краткой аннотации на языке статьи объемом не более 5 строк через один интервал.

2. Ссылки на литературу:

- ссылки на литературу должны следовать в том порядке, в котором они появляются в статье.

Порядок цитирования:

- статьи в периодических журналах: фамилии авторов, название периодики, год публикации, том, номер страницы;

- книги и тезисы: фамилии авторов, название книги, место и год публикации, номер страницы.

3. Аннотация.

Аннотация на двух других языках должна быть напечатана на отдельном листе объемом не более 10 строк через один интервал.

4. Рисунки и фотографии.

Рисунки и фотографии с надписями и разъяснениями прилагаются отдельно. Размеры: не менее 6х6 см² и не более 12х16 см². Координатные оси графиков должны содержать минимум чисел. Названия координатных осей должны быть написаны очень ясно. Каждая линия в графиках должна быть пронумерована и объяснение должно быть дано в подписях к рисункам.

5. Таблицы.

Таблицы должны быть пронумерованы озаглавлены и напечатаны на отдельном листе. Статьи, не соответствующие данным требованиям, не рассматриваются.

Статьи, не удовлетворяющие этим условиям, не рассматриваются.

Журнал подготовлен к изданию в издательстве «Mülki Aviasiya» Национальной Академии Авиации.

Журнал «Ученые Записки» зарегистрирован
в Министерстве Информации и печати в 1999 г.
и включен в реестр Высшей Аттестационной
Комиссии при Президенте Азербайджанской
Республики. Регистрационный номер 492.
Тираж 50 экз.

Адрес редакции:
AZ-1045, г. Баку, Мардаканский пр. 30
Национальная Академия Авиации.
Тел.: 497-26-00, доб. 21-85, 497-27-54.
E-mail: Ramazanzade@rambler.ru
kulieva_tatyana@mail.ru

